

عقائد طيبة

شرح فقه اكبر (للامام الاعظم الكوفي) لعلي القارى

قد اعنى بطبعه طبعة جديدة بالاوفست
مكتبة الحقيقة

يطلب من مكتبة الحقيقة بشارع دار الشفقة بفتح ٥٧ استانبول - تركيا

ميلادي

هجري شمسي

هجري قمرى

٢٠٠٠

١٣٧٨

١٤٢٠

من اراد ان يطبع هذه الرسالة وحدها او يترجمها الى لغة اخرى فله من الله الاجر الجزيل و منا
الشكر الجميل و كذلك جميع كتبنا كل مسلم مأذون بطبعها بشرط جودة الورق و التصحيح

عقائدِ مبہما (دیباچہ)

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

حمد بے حد و ثنائی بے عدم خالق و دود جل شانہ را۔ و در و دنا محمد و بر محمود کونین
رسول الثقلین محمد مصطفیٰ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم و بر آل و اصحاب او۔ اما بعد
ہر گاہ اس مؤلف بے بضاعتہ محمد فخر الدین کہ تولید صوری و معنوی از رئیس السالکین
شیخ المشائخ تاج الواصلین فخر العاشقین حضرت نظام الدین اورنگ آبادی قدس
سترہ العزیز دارو۔ برائے زیارت قدوة العارفين حریق المہجۃ شیخ الاسلام و المسلمین
حضرت مخدوم فرید الدین شکر بار مسعود الابد و صنی آیدنی اللہ بطفہ الخفی و البلی کہ در حق طالبان حق
کبریت احمر است از اورنگ آباد خجستہ بنیاد و حضرت پاک پن رسید بہرہ یاب سعادت جناب ہدایت مآب
گشت اکثر اعزہ آنحضرت از راہ کرم و عنایت فرمودند کہ عقائد اہل سنت و جماعتہ کہ نہج و تہ انام

ترجمہ دیباچہ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

تعریف جس کا پارہ ہو اور ثنائی کا شمار نہ ہو خاص خالق و دود جل شانہ کو یعنی پیدا کرنے والے کو کہ دوست و مہربان ہے
اور اس کی بہت بڑی شان ہے اور بے حد و دود محمود کونین یعنی دو نوجہان کے سر ہے ہوئے پر اور رسول الثقلین یعنی جن و
انسان ہر دو مخلوق کے لیے بھیجے ہوئے پر کہ نام پاک آپ کا محمد مصطفیٰ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ہے اور آپ کی آل و اصحاب
پر ہو جو اس کے بعد بیان ہے کہ جب یہ مؤلف بے مایہ محمد فخر الدین جن کی ظاہری اور باطنی پیدائش رئیس السالکین
شیخ المشائخ تاج الواصلین فخر العاشقین حضرت نظام الدین اورنگ آبادی قدس سترہ العزیز سے ہوئی ہے زیارت
کے لیے قدوة العارفين حریق المہجۃ شیخ الاسلام و المسلمین حضرت مخدوم فرید الدین شکر بار مسعود الابد و صنی کی رخصتے
بزرگان کے لطف خفی و بلی سے میری مدد کرے کہ یہ زیارت حق کے طلبکاروں کے حق میں کبریت احمر یعنی اکسیر ہے۔
اورنگ آباد خجستہ بنیاد سے رگاہ پاک پن میں پہنچ کر اس جناب ہدایت مآب کی سعادت سے بہرہ یاب ہوا اس آستانہ کے
اکثر اعزہ نے کرم و عنایت کی راہ سے فرمایا کہ اہل سنت و جماعتہ کے عقیدے جو خلق کے پیشوا

امام اعظم ابو حنیفہ کو فی رضی اللہ تعالیٰ عنہ باشد بقید قلم بعبارت سہل آرید کہ موجب
 یاد آوری در جناب فیض انتساب بش یعنی حضرت فرید الدین م شود حال آنکہ استطاعت خود
 از جهت اختلاف مسائل اس قدر نمی یافتہ و طاقت و ہم قبول سوال ایشان نیز نمی داشتہ لہذا
 دست بدامن ملکی سمات قدسی صفات ہادی الخلق اذی صراط المستقیم مرشد الانام فی منابج الدین
 القویم بش امام اعظم رحمۃ اللہ تعالیٰ م بواسطہ فقہ اکبر کہ تالیف امام اکبر است رضی اللہ
 تعالیٰ عنہ در زوم و بعبارت آسان بیان نمودم و ہر مسئلہ را بعنوان بش اسے پیش گرفتہ ہر
 بعقیدہ ساختہ تا عوام و خواص از کلام امام انام کہ بنائے اہل سنت و جماعت حنفی است بہر یاب
 گشتہ اسے سچہ ان را، بدعای تبعیت اہل سنت نبوی صلی اللہ تعالیٰ علیہ و علی آلہ وسلم و خیریت خاتمہ
 افتخار بخشند تو لاکہ اگر سہوے یا نیانے بنظر آید بمقتضائے العفو عند کرام الناس
 مامول بخشند و اصلاح فرمایند۔

ترجمہ۔ امام اعظم ابو حنیفہ کو فی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے طریق پر ہوں دین آسان عبارت میں
 تحریر کر دیں کہ اس جناب فیض انتساب یعنی حضرت باو فرید الدین گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ
 میں یاد آوری کا موجب رہے۔ حالانکہ مسائل کے اختلاف کے سبب اس قدر اپنی استطاعت نہیں
 پاتا تھا اور نہ ان کے سوال کو نہ مان کر رد کرنے کی طاقت رکھتا تھا۔ اس لیے فرشتہ عادات، قدسی
 صفات۔ مخلوق کو سیدھی راہ چلانے والے۔ دین مضبوط کے راستوں میں لوگوں کے ارشاد کرنے
 والے حضرت امام اعظم رحمۃ اللہ کے دامن میں بذریعہ فقہ اکبر کے جو امام اکبر رضی اللہ تعالیٰ عنہ
 کی تالیف و جمع کی ہوتی ہے میں نے ہاتھ مارا۔ اور آسان عبارت میں اس کو بیان کیا۔ اور ہر مسئلہ کا
 شروع لفظ عقیدہ سے کیا تاکہ عام و خاص امام انام کے کلام سے جو اہل سنت و جماعت حنفی
 کی بنا اور اصل ہیں بہر یاب ہو کر اس ناچیز کو پیروی سنت نبوی صلی اللہ تعالیٰ علیہ و
 علی آلہ وسلم کی اور خیریت خاتمہ کی دعا کر کے افتخار بخشیں۔ امید کہ اگر کوئی سہو یا نیان
 نظر میں آجائے تو موافق حکم العفو عند کرام الناس مامول یعنی بزرگ لوگوں کے نزدیک معافی
 کی امید ہے معاف فرما کر درست کر دیں۔

عقائد

عقیدہ اصل توحید و مایصحة الاعتقاد بہ۔ ترجمہ چیزے کہ صحت می یابد اعتقاد
 ہاں۔ ایں است کہ زبان را موافق دل ساخته بگوید کہ ایمان آوردم بتوحید حق تعالی
 در ذات و تفرید و صفات و بلائکہ کہ بندہ ہائے حق تعالی اند و مبرا اند از ذنوب و معاصی
 و منزه اند از ذکورت و انوشت و بہ کتاب ہائے حق تعالی مثل تورات و انجیل و
 زبور و شرفان و غیرہ بلا تعین عدد و ذمیع انبیاء و رسل و بزنگی بعد موت و بآمدن
 قیامت و بقدر خیر و شر از اللہ تعالی یعنی تقریر جمع مخلوقات بر مرتبہ کہ یافتہ می شود مش
 ضمیر آید بسوئے مرتبہ م از محسن و قبح و نفع و ضررش ایں ہمہ بیان مرتبہ بصلہ از بیانہم بقید
 زماں مکان عقیدہ حساب افعال و ترازوئے اعمال و بہشت و دوزخ و صراط و حوض حق
 است عقیدہ حق تعالی واحد است مش نہ بطریق عدد کہ توہم شود بعد او دیگر م
 یعنی کسے اورا شریک نیست نہ در ذات و نہ در صفات عقیدہ و مشابہت
 اورا کسی از مخلوقات قال نعیم ابن حنظل من شبہ اللہ بشی من خلقہ

ترجمہ عقیدہ توحید کی اصل اور جس سے اعتقاد صحیح ہوتا ہے یہ ہے کہ زبان کو دل کے موافق کر کے یوں
 کہے کہ میں ایمان لایا حق تعالی کو ذات میں ایک جاننے پر اور صفات میں یگانا سمجھنے پر اور میں ایمان لایا فرشتوں
 پر کہ وہ حق تعالی کے بندے ہیں اور گناہوں اور نافرمانیوں سے بری ہیں۔ اور مرد اور عورت ہونے سے
 پاک ہیں اور میں ایمان لایا حق تعالی کی کتابوں پر جیسے تورات اور انجیل اور زبور اور قرآن مجید وغیرہ جن کا شمار
 مقرر نہیں اور میں ایمان لایا تمام نبیوں اور رسولوں پر۔ اور میں ایمان لایا مرنے کے بعد زندہ ہونے پر اور میں ایمان
 لایا قیامت پر اور میں ایمان لایا خدائے تعالیٰ کی طرف سے نیکی اور بدی کے اندازہ کر دینے پر یعنی تمام مخلوقات
 کا ایسے مرتبہ میں ٹھہرانا جس میں زمان و مکان کی قید کے ساتھ بھلائی اور برائی اور نفع اور نقصان پایا
 جاتا ہے۔ عقیدہ فعلوں کا حساب اور عملوں کی ترازو اور بہشت اور دوزخ اور پل صراط اور حوض
 کو شریک ہے۔ عقیدہ حق تعالیٰ ایک ہے نہ ایسا کہ گنتی کی طرح۔ اس کے بعد دوسرے کا وہم پیدا ہو
 یعنی کوئی اس کا شریک نہیں ہے نہ ذات میں اور نہ صفات میں۔ عقیدہ اور اس کا مخلوق سے کوئی مشابہت
 نہیں ہے کہ کہا ہے نعیم ابن حنظل نے خدا تعالیٰ کو اس کی مخلوق سے کسی کے ساتھ مشابہت کیا یا تشبیہ
 دی کسی چیز کے ساتھ اس کی مخلوق میں سے۔

فَقَدْ كَفَرَ تَرْجَمہ گفیت لعیم پسر نما و ہر کہ مانند کرد اللہ تعالیٰ را پچیز سے از خلق او پس
 تحقیق کفر کرد عقیدہ ہمیشہ بود در ماضی و ہمیشہ بود در باقی با سمار خود و صفات ذاتی و فعلی
 خود صفات ذاتی او ہفت اند حیات و قدرت و علم و کلام و سمع و بصر و ارادت و صفات
 فعلی او تخلیق و تزیق و انشاء و ابداع و صنع و غیر آں عقیدہ اسماء و صفات حق تعالیٰ بہ تمام
 ازلی اند کہ نیست آہنار ابدایت و ابدی اند کہ نیست آہنار انہایت عقیدہ اللہ تعالیٰ عالم است
 بصفہ علم ازلی خود و قادر است بقدرت خود کہ صفہ ازلی او است و متکلم است بکلام نفسی خود کہ
 صفہ او است و رازل و خالق است بہ تخلیق خود و فاعل است بفعل خود کہ صفہ او است
 و رازل عقیدہ مفعول مخلوق است و حادث و فعل اللہ تعالیٰ غیر مخلوق است و قدیم۔

ترجمہ تو یقینی اس نے کفر کیا۔ عقیدہ ہمیشہ تھا وہ گزرے ہوئے زمانے میں اور ہمیشہ رہے گا باقی میں بھی اپنے
 ناموں کے ساتھ اور اپنی ذاتی و فعلی صفتوں کے ساتھ۔ اور اس کی ذاتی صفتیں سات ہیں یعنی صفت
 حیات کہ زندگی ہے۔ اور صفت قدرت یعنی قادر ہونا اور صفت علم یعنی جاننا اور صفت کلام یعنی بولنا اور
 صفت سمع یعنی سُننا اور صفت بصر یعنی دیکھنا اور صفت ارادت یعنی قصد و ارادہ کرنا اور اس کی فعلی صفتیں
 تخلیق یعنی پیدا کرنا۔ اور تزیق یعنی رزق دینا اور انشاء یعنی مادہ سے بنانا اور ابداع یعنی بغیر مادہ بنانا۔ اور
 صنع یعنی کاریگری اور اس کے سوائے عقیدہ خدا تعالیٰ کے نام اور صفتیں سب کی سب ازلی یعنی
 ہمیشہ کی ہیں جن کی ابتداء نہیں۔ اور ابدی یعنی ہمیشہ تک ہیں جن کی انتہا نہیں ہے۔ عقیدہ خدا تعالیٰ برتر
 عالم یعنی جاننا ہے اپنی صفت علم سے جو ازلی ہے۔ اور قادر یعنی صاحب قدرت ہے اپنی صفت قدرت
 سے جو ازلی ہے اور متکلم ہے یعنی کلام کرتا اپنے کلام نفسی سے جو اس کے نفس کی صفت ہے ہمیشہ
 کہ اس کے کلام کرنے کی ابتدا نہیں اور خالق یعنی پیدا کرنے والا ہے اپنی تخلیق یعنی پیدا کرنے کی صفت سے۔
 اور فاعل ہے یعنی کرنے والا ہے اپنے فعل سے کہ اس کی صفت ہے جو ہمیشہ سے ہے۔ یہ سب اس کی صفتیں ازلی ہیں
 لہذا وہ ہمیشہ سے عالم قادر خالق فاعل وغیرہ ہے عقیدہ مفعول مخلوق ہے اور حادث ہے یعنی جس کو خدا تعالیٰ
 فاعل حقیقی نے کیا وہ عدم سے وجود میں آکر مفعول بنا پس ضرور ہے کہ خدا تعالیٰ کے فعل سے وہ پیدا ہو کر مخلوق ہوا
 اور پہلے نہ تھا۔ پھر وجود میں آیا لہذا حادث ہوا۔ البتہ فعل خدا تعالیٰ کا مخلوق نہیں بلکہ اس کی صفت قدیم ہے یعنی
 قدیم سے فارغ ہے کہ عدم سے وجود میں آنا مخلوق و حادث کی طرح اس کے لئے نہیں ہے بلکہ اول و آخر عدم
 یعنی نہ ہونے سے وہ پاک ہے اور ہمیشہ سے ہمیشہ تک ہے پس غیر مخلوق اور قدیم ہے۔

الایمان فی مقدمات الفتن حاشی الایمان

عقیدہ۔ صفات حق تعالیٰ ازلی اند غیر حادث و نہ مخلوق ہیں ہر کہ گفت صفات حق تعالیٰ مخلوق اند یا حادث یا توقف کرد یا شک کرد و دریں مسئلہ برابر است کہ طرفین اوستوی باشند یا ترجیح و ہد یک طرف را پس کافر است۔ عقیدہ۔ قرآن مجید ش دریں جا از قرآن مجید کلام نفسی مراد است از شرح فقہ اکبر ملا علی۔ ہر کہ شان او از ہمہ بزرگ است و در مصاحف مکتوب است بدست ہا بواسطہ نقوش حروف و اشکال کلمات در دلہا محفوظ است نزدیک تصور معنیات ش پنجہ فائب باشند و شاید کہ این لفظ معنیات باشد ہر بالفاظ متخیلات و برز بانہا مقرو است از حروف مفوظ کہ مسموع می شود و بر بنی صلی اللہ تعالیٰ علیہ و علی آلہ وسلم منزل است بواسطہ حروف مفردات و مرکبات در حالات مختلفات۔ عقیدہ۔ تلفظ ما بقرآن مجید مخلوق است و کتاب ہائے ما قرآن مجید را و خواندینہائے ش شاید کہ بجائے لفظ خواندینہا لفظ حفظ باشد از شرح فقہ اکبر ملا علی ہر ما قرآن شریف را مخلوق است

ترجمہ۔ عقیدہ حق تعالیٰ کی صفتیں سب ازلی ہیں۔ حادث اور مخلوق نہیں ہیں تو جس نے کہا کہ حق تعالیٰ کی صفتیں مخلوق ہیں یا حادث ہیں۔ یا اس مسئلہ میں توقف کیا یا شک کیا خواہ حالت شک میں اس کے شک کی دونوں طرفیں برابر ہوں۔ ہاں اور نہیں کہنے میں یا شک کی ایک طرف کو ترجیح دیتا ہو حادث کے ہاں یا نہیں کہنے میں تو وہ کافر ہے۔ عقیدہ قرآن مجید کہ اس سے مراد یہاں کلام نفسی خدائے تعالیٰ ہے جیسا شرح فقہ اکبر ملا علی قاری میں ہے اس کی شان سب سے بڑی ہے کتابوں میں ہاتھوں سے لکھا گیا ہے نقوش حروف کے واسطہ سے کلموں کی صورتوں میں اور دلوں میں حفظ کیا گیا ہے فائب چیزوں کا تصور کر کے یا معنی دار کا تصور کر کے خیالی لفظوں میں اور زبانوں پر پڑھا جاتا ہے۔ انہیں خیالی لفظوں کے حروف کے ذریعہ سے کہ سُننے میں آتا ہے اور نبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ و علی آلہ وسلم پر مختلف حالتوں اور وقتوں میں مفرد اور مرکب حروف کے وسیلہ سے اتارا گیا ہے اور نازل ہوا ہے۔ عقیدہ۔ ہمارا تلفظ یعنی لفظ کر کے بولنا قرآن مجید کو مخلوق ہے۔ اور ہمارا لکھنا قرآن مجید کو اور ہمارا پڑھنا یا حفظ کرنا جیسا شرح فقہ اکبر ملا علی قاری میں ہے۔ قرآن شریف کو مخلوق ہے۔

ازہمت آنکہ گفتن و نوشتن و خواندن از جملہ افعال عباد است و فعل مخلوق مخلوق است
 عقیدہ قرآن مجید بش اے کلام نفسی ہر غیر مخلوق است و نیست کہ حلول کند
 در مصاحف و غیر مصاحف بکتابت یا باشارت۔ عقیدہ ۱۳۔ چیزے کہ ذکر کرد،
 اللہ تعالیٰ در قرآن مجید از اخبار و آثار حضرت موسیٰ و جمیع انبیاء صلوات اللہ تعالیٰ
 علیٰ نبینا و علیہم السلام و از فرعون و ابلیس بتماہ کلام اللہ تعالیٰ قدیم و غیر مخلوق
 است۔ عقیدہ ۱۴۔ کلام موسیٰ و لَوْ كَانَ مَعَهُ رَبُّهُ و کلام سایر انبیاء و مرسلین و فرشتہائے
 مقربین مخلوق است و حادث۔ عقیدہ ۱۵۔ قرآن مجید کلام حق تعالیٰ است از رُوسے
 حقیقت نہ از رُوسے مجاز پس قدیم است مانند ذات حق تعالیٰ و شنید موسیٰ کلام اللہ تعالیٰ
 رَا قَالَ اللَّهُ تَعَالَىٰ كَلَّمَ اللَّهُ مُوسَىٰ تَكَلِيمًا
 ترجمہ :- کلام کرد و اللہ تعالیٰ موسیٰ را کلام کردون۔

ترجمہ۔ اس لئے کہ کہنا اور لکھنا اور پڑھنا یہ سب بندوں کے افعال ہیں اور مخلوق کا
 فعل مخلوق ہے۔ عقیدہ ۱۳۔ قرآن مجید یعنی کلام نفسی خدائے تعالیٰ کا غیر مخلوق ہے۔ اور
 ایسا نہیں ہے مصحفوں یعنی کتابوں میں اور غیر مصحفوں یعنی دلوں میں یا زبانوں پر حلول کر جائے
 یعنی سما جاوے خواہ لکھ کر ہو یا اشارہ سے ہو۔ عقیدہ ۱۴ جو کچھ خدائے تعالیٰ نے قرآن مجید میں ذکر
 کیا خبروں کی نسبت اور حضرت موسیٰ اور تمام انبیاء صلوات اللہ علیٰ نبینا و علیہم السلام کے
 آثار کی نسبت اور فرعون اور ابلیس کی نسبت وہ سارا کا سارا خدائے تعالیٰ کا کلام قدیم اور
 غیر مخلوق ہے۔ عقیدہ ۱۵۔ کلام موسیٰ علیہ السلام کا اگرچہ اپنے رب کے ساتھ تھا اور کلام تمام
 نبیوں اور رسولوں کا اور ان فرشتوں کا جو خدائے تعالیٰ کے مقرب ہیں مخلوق اور حادث ہے۔
 عقیدہ ۱۶۔ قرآن مجید حقیقت میں حق تعالیٰ کا کلام ہے نہ مجازی طور پر پس قدیم ہے
 حق تعالیٰ کی ذات کی طرح اور سنا ہے موسیٰ علیہ السلام نے خدائے تعالیٰ کے کلام کو
 جیسا فرمایا خدائے تعالیٰ نے كَلَّمَ اللَّهُ الْخَيْرَ یعنی خدائے تعالیٰ نے کلام کیا موسیٰ سے
 سے کلام کرنا۔

عقیدہ تحقیق بود اللہ تعالیٰ منکلم در ازل و نہ بود کلام با موسیٰ بل اصل موسیٰ۔
 عقیدہ تحقیق بود اللہ تعالیٰ خالق در ازل پیش از پیداکردن خلق عقیدہ ہر
 گاہ کلام کرد اللہ تعالیٰ با موسیٰ کلام کرد اللہ تعالیٰ موسیٰ را بکلام متدیم خود کہ
 حق تعالیٰ را قبل از خلقت موسیٰ بود عقیدہ صفات حق تعالیٰ بتماہا واقع اند۔
 بخلاف صفات مخلوقین کہ صفات ایشان بہ بیچ وجہ مشابہ آبخواب منزہ نیستند اگرچہ
 اشتراک اسمی واقع است عقیدہ اللہ تعالیٰ میداند حقائق اشیا را و کلیات
 اشیا را و جزئیات اشیا را و ظاہر اشیا را و باطن اشیا را بعلم ذاتی کہ ازلی است و ابدی است نہ مانند علم ما زیرا کہ ما میدانیم اشیا را بالآلات
 و تصور صورت ہائے کہ در ذہن ہا موافق فہم ہائے ما حاصل آید عقیدہ قادر است
 اللہ تعالیٰ نہ مانند قدرت ما زیرا کہ قدرت او قدیم است بدون آلات و بدون مشارکت
 و مخلوقان قادر نیستیم مگر بر بعضی اشیا آں ہم بالآلات و مددگار۔

ترجمہ عقیدہ۔ بے شک خدائے تعالیٰ منکلم تھا ازل میں اور یہ کلام موسیٰ علیہ السلام کے
 ساتھ نہ تھا بلکہ اصل موسیٰ علیہ السلام کے ساتھ تھا۔ عقیدہ بے شک خدائے تعالیٰ خالق تھا
 ازل میں مخلوق کے پیدا کرنے سے پہلے عقیدہ جب خدائے تعالیٰ نے موسیٰ علیہ السلام سے کلام کیا تو اپنے
 کلام قدیم کے ساتھ خدائے تعالیٰ نے کلام کیا کہ وہ کلام قدیم حق تعالیٰ کا موسیٰ علیہ السلام کی خلقت سے
 پہلے کا تھا۔ عقیدہ حق تعالیٰ کی ساری صفات مخلوقات کی صفاتوں کے برخلاف واقع ہوتی ہیں کہ ان کی
 صفات کسی وجہ میں اس جناب پاک کے مشابہ نہیں ہیں اگرچہ اسمی یعنی فقط نام کا اشتراک واقع ہے۔
 عقیدہ خدائے تعالیٰ جانتا ہے چیزوں کی حقیقتوں کو اور ان کی کلیات کو اور ان کی جزئیات کو
 اور ان کے ظاہر کو اور ان کے باطن کو علم ذاتی سے جو ازلی اور ابدی ہے نہ ہمارے جاننے کی مانند
 کیونکہ ہم چیزوں کو جانتے ہیں اپنے حواس کے آلوں اور صورتوں کے تصور کہنے سے جو موافق ہمارے
 فہموں کے ذہنوں میں آتی ہیں۔ عقیدہ خدائے تعالیٰ قادر ہے نہ ہماری قدرت کی طرح کیونکہ اس کی
 قدرت قدیم ہے بدون آلوں کے اور بدون مشارکت کے کہ اس کو ان کی احتیاج نہیں۔ بخلاف
 ہمارے کہ ہم مخلوق قادر نہیں ہیں مگر بعض چیزوں پر وہ بھی آلوں کے وسیلہ سے اور مددگاروں کی مدد سے

عقیدہ ۲۲ وہی بنید اللہ تعالیٰ نہ مانند دیدن ماومی شنود نہ مانند شنیدن ما زیریہ کہ
 ماومی بنیم اشکال ہا و رنگ ہائے مختلفہ ماومی شنویم آواز کلمات مو تلفہ را بالائے کہ
 پیدا کردہ شدہ است در اعضائے مرکب و حق تعالیٰ می بنید اشکال و الوان و صور مختلفہ
 را بنظر اصلی خود۔ وہی شنود آواز ہا را و کلمات مفردات و مرکبات را بسمع خود کہ صفت
 ازلی اوست بدون آلات و بے مشارکت دیگر می از کائنات اگرچہ مرئی و مسموع از
 حادث است۔ **عقیدہ ۲۳** وہی گوید حق تعالیٰ نہ مانند کلام ما زیریہ کہ ما کلام می کنیم از
 خلق و زبان و لب و دندان و حروف و اللہ تعالیٰ کلام می کند بدون واسطہ آلات و
 حروف از کمال ذات و صفات خود۔ **عقیدہ ۲۴** حروف مخلوق است مانند آلات و
 کلام اللہ تعالیٰ نامخلوق است و قدیم است با ذات۔ **عقیدہ ۲۵** اللہ تعالیٰ و تبارک شے
 است یعنی موجود است بذات و صفات و نیست مثل اشیا و مخلوقہ از رُوسے ذات و
 صفات و معنی بودن حق تعالیٰ شے نہ مانند اشیا است۔

ترجمہ۔ **عقیدہ ۲۲**۔ خدائے تعالیٰ دیکھتا ہے نہ ہمارے دیکھنے کی مانند اور سُنتا ہے نہ ہمارے سننے کی مانند
 کیونکہ ہم دیکھتے ہیں شکلوں اور مختلف رنگوں کو۔ اور ہم سُنتے ہیں بڑے ہوتے کلموں والی آواز کو آلوں سے جو
 اعضائے مرکب یعنی آکلمہ، کان مُنہ میں پیدا کئے گئے ہیں اور حق تعالیٰ دیکھتا ہے شکلوں اور رنگوں اور مختلف
 صورتوں کو اپنی اصلی دائمی نظر سے اور سُنتا ہے آوازوں کو اور مفرد اور مرکب کلموں کو اپنی سماعت سے
 کہ اس کی ازلی صفت ہے بغیر آلوں کے اور کائنات و مخلوقات میں بغیر کسی مشارکت کے اگرچہ دیکھی ہوئی
 اور سُنی ہوئی اشیا و حادث مخلوق میں سے ہیں۔ **عقیدہ ۲۳**۔ حق تعالیٰ کہتا ہے نہ ہمارے کلام کی مانند
 کیونکہ ہم کلام کرتے ہیں خلق اور زبان اور ہونٹ اور دانت اور حروف سے اور خدائے تعالیٰ کلام کرتا
 ہے بغیر وسیلہ آلوں کے اور حروف کے اپنی ذات اور صفات کے کمال سے۔ **عقیدہ ۲۴**۔ حروف
 مخلوق ہیں آلوں کی طرح اور خدائے تعالیٰ کا کلام مخلوق نہیں ہے بلکہ قدیم ہے ذات کے ساتھ یعنی
 ذاتی صفت ہے کہ مع ذات قدیم ہے۔ **عقیدہ ۲۵**۔ خدائے برتر اور صاحب برکت شے ہے یعنی موجود
 ہے ذات و صفات کے ساتھ اور مخلوقہ چیزوں کے مانند نہیں ہے ذات و صفات کی رُوسے بلکہ
 معنی حق تعالیٰ کے شے ہونے کے اشیا کی مانند نہیں ہیں۔

اثبات وجود ذات حق تعالیٰ بغیر جسم و بغیر عرض و جوہر است۔ چنانچہ اشیا صاحب جسم اند و عرض اند و جوہر۔ و حق تعالیٰ از ہمہ منزہ است و لَا شَرِيكَ لَهُ و ذات و در جمع صفات عقیدہ^۱ نیست حد و نہایت حق تعالیٰ را و نیست ضد و منازع و ممانع در بدست نہ در نہایت و نیست شبیہ مر حق تعالیٰ را۔ عقیدہ^۲۔ حق تعالیٰ را بدست و وجہ است و نفس است چنانچہ لائق ذات او است مِمَّا ذَكَرَ اللَّهُ فِي الْقُرْآنِ مِنْ ذِكْرِ الْوَجْهِ كَقَوْلِهِ تَعَالَى كُلُّ شَيْءٍ عِندَكَ إِلَّا وَجْهَهُ۔ وَ أَيْدِي كَقَوْلِهِ تَعَالَى يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ وَالنَّفْسُ كَقَوْلِهِ تَعَالَى حَكَايَتًا عَنْ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ تَعَلَّمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ وَ لَكُ صِفَاتٌ بِلَا عَيْفٍ۔ ترجمہ از آنچه ذکر کرد اللہ تعالیٰ در قرآن از ذکر وجہ یعنی رو مثل فرمودن او تعالیٰ ہر چیز فانی شونده است مگر روئے او۔ و از ذکر ید یعنی دست مثل فرمودن او تعالیٰ دست خدا بر دست ہائے شان است۔ و از ذکر نفس مثل فرمودن او تعالیٰ حکایتاً از حضرت عیسیٰ علیہ السلام میدانی آنچه در نفس من است۔

ترجمہ۔ ذات حق تعالیٰ کی وجود و ہستی کا اثبات بغیر جسم اور بغیر عرض اور جوہر کے ہے جیسا اشیا صاحب جسم اور عرض اور جوہر میں اور حق تعالیٰ ان سب سے پاک ہے اس کا ذات میں اور تمام صفات میں کوئی شریک نہیں ہے۔ عقیدہ^۱ حق تعالیٰ کی حد اور انتہا نہیں ہے اور ضد اور منازع یعنی کوئی جھگڑنے والا اور ممانع یعنی کوئی منع کرنے والا اس کا نہیں نہ ابتدا میں نہ انتہا میں۔ اور نہ حق تعالیٰ کے لئے شبیہ و شکل ہے۔ عقیدہ^۲ حق تعالیٰ کے ید اور وجہ اور نفس مبارک ہے جیسا اس کی ذات کے لائق ہے۔ اس سبب سے کہ خدائے برتر نے قرآن مجید میں ذکر کیا ہے وجہ یعنی منہ کی نسبت یہ ذکر چنانچہ اس کا قول ہے كُلُّ شَيْءٍ عِندَكَ إِلَّا وَجْهَهُ الخ یعنی ہر شے ہلاک ہونے والی ہے مگر روئے مبارک اس کا۔ اور ید یعنی ہاتھ کی نسبت یہ ذکر جیسا اس کا قول ہے يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ یعنی خدا کا ہاتھ ان کے ہاتھوں کے اوپر ہے۔ اور نفس کی نسبت یہ ذکر جیسا خدا تعالیٰ کا یہ قول کہ عیسیٰ علیہ السلام کی بابت بطور حکایت ہے تَعَلَّمُ مَا فِي نَفْسِي الخ یعنی تو جانتا ہے جو میرے جی میں ہے۔

وَمِن دَانِمِ اَنچہ در نفسِ تَسْت و برائے او تعالیٰ صفات بے چگون ہستند یعنی کیفیاتِ صفات
 غیر معلوم اند۔ عقیدہ^{۲۸} نباید گفت در مقام تاویل چنانچہ بعض خلف کہ مخالفِ سلف اند میگویند
 کہ عبارت ازید قدرت است یا نعمت حق است زیرا کہ در تاویل ابطالِ صِفَتِ حَقِّ است
 و آن قول اہل قدر و اہل اعتزال است ولیکن یہ حق صِفَتِ حَقِّ است بلا کیف کہ مابھی
 شناسیم کیفیتِ یہ اورا کہ صِفَتِ او است چنانچہ عاجزیم در معرفتہ کنہ بقیہ صفات او فضلًا
 عن معرفتہ ذاتہ عقیدہ^{۲۹} غضبِ حق تعالیٰ و رضائے او دو صِفَتِ اند از صفات او
 لیکن بلا کیف عقیدہ^{۳۰}۔ پیدا کرد حق تعالیٰ اشیاء را بغیر مادہ کہ سابق باشد بر مخلوقات چنانچہ
 اللہ تعالیٰ در قرآن مجید فرمودہ است خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ۔ ترجمہ۔ پیدا کنندہ
 ہر چیز است۔

ترجمہ۔ اور جو تیرے جی میں ہے وہ میں نہیں جانتا اور خدائے تعالیٰ کی صفتیں بلا کیف ہیں یعنی بدون اس کے کہ
 کیونکر اور کیسی ہیں اس لئے کہ کیفیاتِ صفات معلوم نہیں ہیں اور نہ ہو سکتی ہیں کیونکہ محدود بے حد کو حد میں نہیں
 لاسکتا اور بغیر احاطہ کئے کیفیت و حقیقت نہیں جانی جا سکتی پس ازلی و ابدی صفات کی کیفیات ان کے قدیم و
 وائیم ہونے کے سبب کوئی مخلوق حادث جو حد میں محدود ہے نہیں جان سکتا۔ ناچار اس کے بلا کیف ہونے پر ایمان
 اعتقاد لائے گا۔ عقیدہ^{۳۱}۔ مذکورہ بالا صفات و الفاظ کی تاویل کر کے یوں نہ کہنا چاہیے جیسا پچھلے جو اگلوں کے
 مخالف ہیں کہتے ہیں کہ یہ سے مراد قدرت ہے یا نعمت حق ہے اس لئے کہ تاویل کی صورت میں صِفَتِ حَقِّ
 کا باطل کرنا ہے حالانکہ مثل صِفَتِ قدرت یہ بھی ایک صِفَتِ حَقِّ ہے اور یہ قول تاویل قدریہ اور معتزلہ کا ہے
 اور نہ ہم اس کو مثل مخلوق کے ہاتھ کے جانتے ہیں ولیکن یہ حق صِفَتِ حَقِّ ہے بلا کیف کہ ہم اس تہ کی کیفیت کو
 جو خدا کی صِفَتِ ہے نہیں پہچانتے ہیں جیسا کہ اس کی باقی صفات کی گنہ اور حقیقتہ کی معرفت میں ہم عاجز ہیں بلکہ
 اس سے بڑھ کر اسی طرح ذات کی معرفت سے بھی ہم عاجز ہیں لہذا اس کو بلا کیف ایک صِفَتِ حَقِّ جانتے ہیں۔
 عقیدہ^{۳۲}۔ حق تعالیٰ کا غضب اور اس کی رضایہ بھی اس کی صفات میں سے دو صفتیں ہیں لیکن بلا کیف عقیدہ^{۳۳}۔
 حق تعالیٰ نے اشیاء کو پیدا کیا بغیر مادہ کے کہ مخلوقات پر پہلے سے ہووے یعنی اشیاء کے پیدا کرنے سے پہلے کوئی
 مادہ نہ تھا جس سے مخلوق کو بنایا بلکہ بغیر مادہ کے اشیاء کو پیدا کیا جیسا خدائے تعالیٰ نے قرآن مجید میں فرمایا
 خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ یعنی ہر چیز کا پیدا کرنے والا ہے۔

حالانکہ خلقت بعض اشیا از مواد منافی عقیدہ سابق نیست زیرا کہ اصل مواد از مخلوق غیر موجود
 است۔ عقیدہ ^{۱۳۲} بود اللہ تعالیٰ عالم در ازل باشیاء قبل وجود اشیا در آن حال کہ مقدر کرده
 است اشیا را موافق ارادہ خود و حکم کرده مطابق علم خود در اشیا پس علم اللہ تعالیٰ قدیم است
 و بعض متعلقات آن علم حادث است چنانچہ نص صریح وال اوست وَلَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ
 ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ وَلَا أَصْغَرَ مِنْ ذَلِكَ وَلَا أَكْبَرَ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ
 ترجمہ۔ پوشیدہ نگردد از برابر ذرہ در آسمان یا و نہ در زمین و نیست خورد تر از آن و نہ بزرگ تر از آن
 مگر آنکہ مکتوب است در کتاب روشن یعنی لوح محفوظ خلاصہ از تفسیر حسینی۔ عقیدہ ^{۱۳۲} منی باشد در
 دنیا و نہ در آخرت بیچ موجود سے حادث در جمیع احوال مگر بہ مشیت او و علم او و قضا او یعنی حکم
 او و قدر او یعنی بہتدای تقدیر او و کتابت او در لوح محفوظ کہ بوصف است مش
 اے بوصف موجود حادث ہر نہ بحکم یعنی نوشتہ است حق تعالیٰ در جمیع اشیا

ترجمہ۔ تو اس کلیہ میں مادہ بھی داخل ہے اور مادہ کا خالق بھی وہی ہے پس ابتدا ہر چیز کی بے مادہ
 ہے۔ حالانکہ پیدائش بعض چیزوں کی بعض مادوں سے پہلے عقیدہ کی نفی نہیں کرتی کیونکہ اصل مواد
 مخلوق کا غیر موجود ہے۔ عقیدہ ^{۱۳۲}۔ خدائے تعالیٰ جانتا تھا اشیا کو ازل میں اشیا کے وجود سے پہلے اس حال
 میں کہ مقدر کیا ہے اشیا کو اپنے ارادہ کے موافق اور حکم کیا مطابق اپنے علم کے اشیا میں پس علم خدائے تعالیٰ کا
 قدیم ہے اور اس علم کے بعض متعلقات حادث ہیں جیسا نص صریح اس کی وال ہے کہ سورۃ سبأ میں ہے
 وَلَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ الْخَيْرِ لَعْنَىٰ أُولَٰئِكَ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ اور اس سے چھپا نہیں رہتا ہے ذرہ برابر آسمانوں میں اور نہ
 زمین میں اور نہیں ہے اس سے خورد تر اور نہ اس سے بزرگ تر مگر یہ کہ لکھا ہوا ہے کتاب روشن میں یعنی لوح
 محفوظ میں یہ خلاصہ ہے تفسیر حسینی کا۔ عقیدہ ^{۱۳۲} نہیں رہتا ہے یا ہوتا ہے دنیا میں اور نہ آخرت میں کوئی موجود
 حادث تمام احوال میں مگر اس کی مشیت اور اس کے قلم اور اس کی قضا سے یعنی اس کے حکم سے
 اور اس کے قدر سے کہ موافق مقدار اس کے اندازہ کرنے کے ہے اور اس کے لکھ دینے کے ہے
 لوح محفوظ میں جو موافق وصف موجود حادث کے ہے نہ موافق حکم کے یعنی حق تعالیٰ نے ساری اشیا
 کے حال میں یہ بات لکھ رکھی ہے کہ

باینکہ خواہد شد چنیں و چنیں موافق قضاء نہ بر وجه امر زیر اگر می کرد امر ہماں وقت بوجود
 می آمد و قضاء و قدر یعنی حکم اجمالی و تفصیلی اوسہت و مشیت ارادۃ حق تعالیٰ کہ متعلق باں است
 ش یعنی موجود حادث م صفت حق تعالیٰ است در ازل بلا کیف عقیدہ^{۳۳} میدانند حق تعالیٰ معدوم
 را در حالت عدم آن معدوم و می داند کہ آن معدوم وقت موجود شدن بکدام حال پیدا
 خواہد شد عقیدہ^{۳۴} می داند اللہ تعالیٰ موجود را در حالت وجود او و می داند کہ بکدام نہج خواہد بود
 فنا و عقیدہ^{۳۵} می داند حق تعالیٰ قائم را در حالت قیام او پس ہر گاہ می نشینند قائم می داند
 حق تعالیٰ اورا قاعد در حال نشستن او از غیر تغیر شدن علم او در ازل یعنی علم حق تعالیٰ
 از نشستن و برخاستن حیات و ممات و صلوة و صوم و سایر مقام موجود تغیر نمی یابد باین نہج کہ در ازل نبوده
 باشد حالا حادث شد باشد باین قسم ش یعنی باین قسم اختلاف احوال مذکورہ و لیکن تغیر و اختلاف احوال از قیام و قعود

ترجمہ۔ کہ اس طرح اور اس طرح قضا کے موافق ہو گا نہ امر کی وجہ پر کیونکہ امر کرتا تو اسی وقت
 وجود میں آجاتا اور قضا و قدر اس کے حکم ہیں اجمالی اور تفصیلی اور مشیت کہ حق تعالیٰ
 کا ارادہ جو موجود حادث کو متعلق ہے یہ صفت حق تعالیٰ کی ہے ازل بلا کیف عقیدہ^{۳۳}
 حق تعالیٰ جانتا ہے معدوم کو اس معدوم کے نہ ہونے کی حالت میں اور جانتا ہے کہ وہ معدوم
 موجود ہونے کے وقت کس حال میں پیدا ہو گا۔ عقیدہ^{۳۴}۔ خدائے تعالیٰ جانتا ہے موجود کو اس
 کے ہونے کی حالت میں اور جانتا ہے کہ کس طریق سے فنا ہو گا۔ عقیدہ^{۳۵}۔ حق تعالیٰ جانتا ہے
 تابع کو اس کے کھڑے ہونے کی حالت میں۔ پھر جب بیٹھتا ہے وہ قائم تو حق تعالیٰ
 اس کو قاعد جانتا ہے اس کے بیٹھنے کی حالت میں بغیر تغیر ہونے اس کے علم کے ازل
 میں یعنی علم ازل حق تعالیٰ کا موجود کے بیٹھنے اور اٹھنے اور زندہ ہونے اور مرنے اور
 نماز اور روزہ سے اور اس کی ساری جگہ سے تغیر نہیں پاتا ہے اس طرح کہ ازل میں تو نہ
 ہوا ہودے اب احوال مذکورہ بالا کے اس قسم کے اختلاف کے سبب حادث ہوا ہودے۔ اور
 لیکن تغیر اور اختلاف احوال کا بسبب قیام اور قعود۔

وامثال آل از افعال پیدامی شود در مخلوقین عقیدہ^{۳۶}۔ پیدا کرد حق تعالیٰ خلق
 را سادہ از آثار کفر و انوار ایمان باینکہ گردانید ایشان را قابل اینکہ ازینہا عصیان و
 احسانش عبادت بخنود دل ہر واقع شود بعد از ان خطاب کرد حق تعالیٰ ایشان را
 در وقت تکلیفش اس وقت در شرع بلوغ است کہ تقدیر کردندش علماء بہ پانزدہ
 سال ہر عبادت و امر کرد ایشان را با ایمان و طاعت و منع کرد ایشان را از کفر و معصیت
 پس ہر کہ کفر کرد بہ فعل خود و اختیار خود و انکار خود و اصرار خود بر جہل و استکبار خود
 بخذلان اللہ تعالیٰ یعنی ترک نصرت اللہ تعالیٰ اورا و ہر کہ ایمان آورد بفعل خود
 و انقیاد خود و اقرار بر زبان خود و تصدیق بجان مس بفتح جیم معنی دل ہم خود موافق
 امر اللہ تعالیٰ از توفیق اللہ تعالیٰ آنرا و یاری اللہ تعالیٰ اورا بمقتضائے فضل خود کما قال
 اللہ تعالیٰ اِنَّ اللّٰهَ لَذُو فَضْلٍ عَلٰی النَّاسِ (ترجمہ) تحقیق اللہ تعالیٰ ہر آئینہ صاحب فضل است بر آدمیان

ترجمہ۔ اور اس جیسے افعال کے مخلوقات میں پیدا ہوتا ہے عقیدہ^{۳۶}۔ پیدا کیا حق تعالیٰ نے خلق کو سادہ
 آثار کفر اور انوار ایمان سے یعنی بے رنگ کفر و ایمان اس طرح کہ ان کو قابل اس کے بنا دیا کہ
 ان سے عصیان اور احسان واقع ہووے یعنی نافرمانی اور عبادت جو خنود دل سے ہو۔ بعد اس
 کے خطاب کیا حق تعالیٰ نے ان کو تکلیف کے وقت میں عبادت کے ساتھ اور وقت تکلیف کا
 شرع میں بلوغ ہے جس کا اندازہ علماء نے پندرہ برس کیا ہے۔ اور حکم کیا ان کو ایمان اور طاعت
 کا اور منع کیا ان کو کفر و معصیت سے۔ پھر جس نے کفر کیا کفر کیا اپنے فعل سے اور اپنے اختیار
 سے اور اپنے انکار اور اپنے اصرار سے اور اپنے جہل و استکبار پر یعنی نادانی اور غرور پر خدائے
 تعالیٰ کے خذلان سے یعنی اس کے لئے خدائے تعالیٰ کی نصرت و مدد کے ترک یعنی چھوٹ جانے
 سے اور جو کوئی ایمان لایا ایمان لایا اپنے فعل سے اور اپنے تابعدار اور مقید ہونے سے اور اپنی
 زبان پر اقرار کرنے اور اپنے دل سے تصدیق کرنے یعنی سچ ماننے سے موافق حکم خدائے تعالیٰ
 کے خدائے تعالیٰ کی توفیق اور اس کی مدد سے اس کے لئے اپنے فضل کے موافق جیسا فرمایا خدائے تعالیٰ
 نے اِنَّ اللّٰهَ لَذُو فَضْلٍ عَلٰی النَّاسِ یعنی یقینی خدائے تعالیٰ البتہ صاحب فضل ہے لوگوں پر ۛ

عقیدہ ۳۷ بیرون آورد ذریت حضرت آدم علیہ السلام را تا روز قیامت شش یعنی هر قدر
 که تا روز قیامت پیدا شدنی است هر طبقه بعد طبقه از عصب حضرت آدم اولاً بعد از ان
 از اختلاف اصلا بفرزندان و تراتب نبات آدم که بعض آن سپید بودند و بعض آن
 سیاه و انتشار ساخت بسوئے مین و بسیار آدم بعد از ان خطاب کرد ذریات آدم را
 بقول **الْكَافِرُونَ** یعنی آیاستم پروردگار شما و امر کرد ایشان را با میان و احسان و
 منع کرد ایشان را از کفر و عصیان پس اقرار کردند حق تعالی جل شانہ را بر بوبیت ذات ہائے
 خود را بعبودیت از قول بلی از کفایت ایمان حقیقی یا حکمی **فَهُمْ يُؤَلَدُونَ عَلَىٰ تِلْكَ الْفِطْرَةِ** (ترجمہ)
 پس آنها پیدا کردہ میشوند بریں آفرینش **عقیدہ ۳۸** شخصی کہ کفر آورد بعد ایمان میثاقی تبدیل کرد و
 تغیر ساخت ایمان فطری را بکفر و کسی کہ ایمان آورد و تصدیق کرد در اظهار ایمان باین روش کہ
 ایمان لسانی را مطابق تصدیق جنانی ساخت ثابت ماند بر دین خود کہ اصل فطرت بود و مستمر شد
 بر اقرار خود کہ بقول لفظ بلی بود۔

ترجمہ عقیدہ ۳۷ باہر لایا خدائے تعالیٰ اولاد حضرت آدم علیہ السلام کو دن قیامت تک یعنی جس قدر کہ دن
 قیامت تک پیدا ہونے والے ہیں طبقہ کے بعد طبقہ اول حضرت آدم علیہ السلام کی پشت سے بعد اس کے ان کے
 فرزندوں کی پشتوں اور بیٹیوں کے سینوں سے کہ بعض ان کے سپید تھے اور بعض ان کے سیاہ اور آدم علیہ السلام کے
 دینے اور باتیں ان کو پھیلا کر اس کے بعد ذریت آدم علیہ السلام سے خطاب کیا اس قول سے **الْكَافِرُونَ** یعنی کیا
 میں نہیں ہوں تمہارا پروردگار۔ اس کو روز میثاق کہتے ہیں اور حکم کیا ان کو ایمان اور احسان کا اور ان کو کفر و عصیان
 سے منع کیا پس سب نے حق تعالیٰ جل شانہ کے بت ہونے پر اقرار کیا ایمان میثاقی کا اور اپنی ذاتوں کے لئے عبودیت
 یعنی بندہ ہونے پر قول بلی یعنی ہاں سے۔ یہ اقرار ایمان میثاقی ایمان حقیقی کی راہ سے تھا یا حکمی کی **فَهُمْ يُؤَلَدُونَ**
عَلَىٰ تِلْكَ الْفِطْرَةِ یعنی پس وہ پیدا کئے جاتے ہیں اسی پیدائش پر۔ **عقیدہ ۳۸** جس شخص نے بعد ایمان
 میثاقی کے کفر اختیار کیا تو اس نے ایمان فطری کو کفر سے بدل دیا اور تغیر کر دیا اور جو کوئی کہ ایمان لایا اور اس نے
 تصدیق کی ایمان کے ظاہر کرنے میں اس طریقہ سے کہ زبانی ایمان کو دل کی تصدیق کے مطابق کر لیا وہ اپنے
 دین پر جو اصل فطرۃ کا تھا ثابت رہا اور اس اپنے اقرار پر جو لفظ بلی کے قول سے تھا جاری رہا۔

عقیدہ ۳۹۔ جبر نہ کر دہا است بیچ کس را از خلق خود بر کفر و نہ بر ایمان و پیدانہ کر دہا است اللہ تعالیٰ ایشان را مومن و نہ کافر بلکہ پیدا کر دہا است ایشان را اشخاص عقیدہ ۳۸۔ ایمان و کفر فعل بعد است یعنی باعتبار اختیار ایشان نہ بر وجه اضطرار عقیدہ ۳۷۔ می داند اللہ تعالیٰ شخصی را کہ کفر می کند۔ کافر در حالت کفر و ہر گاہ ایمان می آرد بعد از از تکاپ کفر می داند اللہ تعالیٰ اورا مومن در حال ایمان او از غیر تغیر علم او تعالیٰ و صفت او تعالیٰ ش یعنی غضب و رضا چنین است در شرح فقہ اکبر ملا علی م یعنی از کفر بندہ و ایمان بندہ علم حق تعالیٰ متغیر نمی شود و نہ صفت او تعالیٰ ش یعنی غضب و رضا عقیدہ ۳۶۔ جمیع افعال عباد از کفر و ایمان و طاعت و عصیان کسب ایشان است بر سبیل حقیقتہ و نیست بر طریق مجاز و نہ بر سبیل اکراہ و غلبہ بلکہ اختیار ایشان است در فعل ایشان باعتبار اختلاف و میلان ذات ہائے ایشان لہا ما کسبت و علیہا ما کتسبت ترجمہ۔ برائے آن باشد آنچه کسب کرد از نیکوئی ہائے و بروئے باشد آنچه کسب کرد۔

ترجمہ عقیدہ ۳۹۔ خدائے تعالیٰ نے جبر نہیں کیا ہے کسی کے لئے اپنے مخلوق سے کفر پر آورد نہ ایمان پر، آورد نہ ان کو مومن پیدا کیا ہے آورد نہ کافر بلکہ پیدا کیا ہے ان کو اشخاص عقیدہ ۳۸۔ ایمان و کفر بندہ کا فعل ہے یعنی باعتبار ان کے اختیار کے نہ اضطرار کی وجہ پر عقیدہ ۳۷۔ خدائے تعالیٰ اس شخص کو جو کفر کرتا ہے کافر جانتا ہے کفر کی حالت میں آورد جب کفر اختیار کرنے کے بعد ایمان لاتا ہے۔ تو خدائے تعالیٰ اس کو مومن جانتا ہے اس کے ایمان کے حال میں بغیر تغیر ہونے خدائے تعالیٰ کے علم کے اور خدائے تعالیٰ کی صفت کے یعنی صفت غضب و رضا کے شرح فقہ اکبر ملا علی قاری میں اسی طرح ہے یعنی بندہ کے کفر و ایمان سے حق تعالیٰ کا علم متغیر نہیں ہوتا ہے آورد نہ اس کی صفت غضب و رضا عقیدہ ۳۶۔ بندوں کے تمام افعال خواہ کفر و ایمان کے ہوں خواہ طاعت اور عصیان یعنی بندگی آورد نہ فرمانی کے حقیقت کی راہ سے یہ انہیں کا کسب ہے آورد مجاز کے طریق پر نہیں ہے آورد نہ زبردستی آورد غلبہ کی راہ سے ہے بلکہ ان کے فعل میں ان کا اختیار ہے ان کے اختلاف کے اعتبار سے اور ان کی ذاتوں کے اس طرف میلان کرنے سے لہا ما کسبت و علیہا ما کتسبت یعنی جو کچھ نیکیاں انہوں نے کسب کیں وہ انہیں کے لئے ہوں گی آورد جو کچھ کوشش کر کے انہوں نے

بجہدانہ بدیہا عقیدہ اللہ تعالیٰ خالق افعال عباد است موافق ارادہ خود کما قال اللہ تعالیٰ
 خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَفِعْلُ عِبَادٍ نِزْوَانٌ فِي رِجْلِ رَبِّكَ يَوْمَ تَأْتِي سُنُبٌ رُجُومًا وَذُرِّيَّةٌ مِمَّنْ لَمِ يَمَسْ لَكَ الْبَيْتُ مِنْ قَبْلُ هُمْ أَهْلُ الْبَيْتِ الْمَكِينِ وَمِمَّنْ سِوَاهُمْ أَهْلُ الْبَيْتِ الْمَكِينِ
 ایشاں بارادہ و علم حق تعالیٰ و قضائے حق تعالیٰ است عقیدہ طاعتہ بتماہامش از فرض واجب
 مندوب ہر قلیل و کثیر ثابت است از امر اللہ تعالیٰ أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ۔ ترجمہ
 فرمان برید اللہ تعالیٰ و فرمان برید رسول را صلعم و سبب محبت حق تعالیٰ است إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ
 الْمُتَّقِينَ ترجمہ تحقیق اللہ تعالیٰ دوست می دارد و پرہیزکاران را اور رضائے حق تعالیٰ است بقولہ
 تَعَالَى فِي حَقِّ الْمُؤْمِنِينَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ۔ ترجمہ خوشنود شد اللہ تعالیٰ از ایشاں اے سبب
 رضائے حق تعالیٰ است ۱۲ و علم و مشیت و قضا و تقدیر حق تعالیٰ است و معصیت بتماہامش
 از کفر و شرک و کبیرہ و صغیرہ مر از علم حق تعالیٰ و قضائے حق تعالیٰ و تقدیر حق تعالیٰ است و
 و مشیت حق تعالیٰ و نیستند سبب محبت حق تعالیٰ چنانچہ آیت قرآن مجید مشعر است إِنَّ اللَّهَ لَا

ترجمہ۔ برائیاں کمائیں ان کا بوجھ انہیں پر ہے گا۔ عقیدہ بندوں کے فعلوں کو خدائے تعالیٰ پیدا کرتا
 ہے اپنے ارادہ کے موافق جیسا کہ خدائے تعالیٰ نے فرمایا خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ یعنی ہر چیز کا خالق ہے اور
 تحت شے میں بندوں کے فعل بھی داخل ہیں تو ان کا خالق بھی وہی ہے۔ پس اسی نے پیدا کئے اور وہی
 پیدا کرتا ہے عقیدہ بندوں کے تمام فعل نیکی اور بدی کے انہیں کے کمائے ہوتے ہیں حق تعالیٰ کے ارادہ
 اور علم سے اور حق تعالیٰ کی قضا سے عقیدہ فرماں برداری تمام قسم کی فرض اور واجب اور نفل و مستحب
 مقوڑی اور بہت ثابت ہے خدائے تعالیٰ کے حکم سے أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ یعنی تابعداری
 کرو خدائے تعالیٰ کی اور تابعداری کرو رسول صلعم کی اور یہ تابعداری سبب ہے خدائے تعالیٰ کے لئے
 محبت کی۔ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ یعنی یقینی خدائے تعالیٰ دوست رکھتا ہے پرہیزکاروں کو اور
 یہی سبب ہے خدائے تعالیٰ کی خوشنودی کی سبب فرمانے خدائے تعالیٰ کے مومنین کے حق میں رَضِيَ اللَّهُ
 عَنْهُمْ یعنی خوشنود ہو گیا خدائے تعالیٰ ان سے۔ اور یہ خدائے تعالیٰ کے علم اور مشیت اور قضا اور
 تقدیر سے ہے اور نافرمانی بھی ہر قسم کی یعنی کفر اور شرک اور کبیرہ اور صغیرہ خدائے تعالیٰ کے
 علم اور قضا اور تقدیر اور مشیت سے ہے لیکن سبب محبت خدائے تعالیٰ کی نہیں ہے جیسا
 آیت قرآن مجید کی آگاہ کر رہی ہے۔

يُحِبُّ الْكَافِرِينَ ترجمہ تحقیق اللہ تعالیٰ دوست نبی دارد کافران را: و نیستند معاصی برضای
 حق تعالیٰ لقوله تعالیٰ وَلَا يُرْضِيٰ لِعِبَادٍ إِلَّا الْكُفْرُ سورة زمر رکوع ۱۰ و نہ بہ امر او تعالیٰ چنانچہ
 در کلام مجید واقع است **إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ** ترجمہ تحقیق اللہ تعالیٰ حکم نمی فرماید بہ
 بے حیائی عقیدہ جمع انبیاء علیہم السلام پاک انداز صغائر و کبائر و قبائح مانند قتل و زنی و
 لواطت و سرقت و قذف محصنہ و سحر و فرار از جہاد و ظلم بر عباد و قصد فساد و ربلا و شتم عمدًا و سہوا از
 کبائر نہ سہوا از صغائر بعد تشرف بہ نبوت نہ قبل و معصوم انداز کفر قبل از نبوت و این ہمہ بالاجماع
 است خلاصہ از شرح فقہ اکبر ملا علی م **عقیدہ** تحقیق بود از بعض انبیاء علیہم السلام قبل از ظهور
 نبوت یا بعد مناقب رسالت زلات و خطیبات **عقیدہ** **مُحَمَّدٌ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ**
عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ابن عبد اللہ ابن عبد المطلب ابن ہاشم۔

ترجمہ۔ **إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ** یعنی یقینی خدائے تعالیٰ کافروں کو دوست نہیں رکھتا ہے اور معصیتیں
 خدائے تعالیٰ کی رضا اور خوشنودی سے نہیں ہیں بسبب فرمانے خدائے تعالیٰ کے سورہ زمر میں اول رکوع
 میں **وَلَا يُرْضِيٰ لِعِبَادٍ إِلَّا الْكُفْرُ** یعنی خدائے تعالیٰ اپنے بندوں کے لئے کفر کو پسند نہیں کرتا ہے اور نہ
 یہ خدائے تعالیٰ کے حکم سے ہے جیسا کلام مجید میں واقع ہے **إِنَّ اللَّهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ** یعنی خدائے تعالیٰ
 بے حیائی کے لئے حکم نہیں دیتا ہے **عقیدہ**۔ تمام انبیاء علیہم السلام صغیرہ اور کبیرہ گناہوں اور
 برائیوں سے پاک ہیں جیسے قتل اور زنا اور لواطت اور چوری اور پارہ ساعورتوں پر بہتان باندھنے اور
 جادو اور جہاد سے بھاگنے اور بندوں پر ظلم کرنے اور شہروں میں فساد پھیلانے سے ان میں کبیرہ گناہوں سے
 جان کر اور بھول کر دونوں طرح گناہ کرنے سے انبیاء پاک ہیں اور صغیرہ سے جان کر پاک ہیں نہ بھول کر
 نبوت سے بزرگی حاصل کرنے کے بعد یعنی نبی ہونے کے بعد نہ اس سے پہلے اور معصوم ہیں انبیاء کفر سے
 نبی ہونے کے پہلے بھی اور یہ سب مسائل بالاجماع ثابت ہیں اور یہی خلاصہ ہے شرح فقہ اکبر ملا علی قاری
 کا **عقیدہ**۔ بے شک ہوتے ہیں بعض انبیاء علیہم السلام سے زلات یعنی لغزشیں اور خطیبات یعنی خطائیں
 نبوتہ ظاہر ہونے سے پہلے یا مناقب رسالہ کے بعد یعنی رسالت کے اوصاف حمیدہ کے بعد **عقیدہ**
 محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ابن عبد اللہ ابن عبد المطلب ابن ہاشم۔

بن مناف بن قصى بن كلاب بن مرثه بن كعب بن لؤي بن غالب بن فهر بن مالك بن نضر
بن كنانة بن خزيمة بن مدركة بن الياس بن مضر بن نزار بن معد بن عدنان مش دریں و تدر
به نسب آل حضرت صلعم اختلاف نیست و روایت کرده شد از آنحضرت صلعم کہ منسوب
فرمود نفس مبارک خود را تا نزار بن معد بن عدنان از شرح فقہ اکبر ملا علی حم خاتم الانبیا است
و حبیب اللہ تعالیٰ و بندہ خاص حضرت جل و علی و رسول اللہ تعالیٰ و تبارک و عبادت
نہ کردہ است صنم را و شریک نہ کردہ است باللہ تعالیٰ کہے را گاہے نہ قبل از نبوت نہ بعد
از نبوت و نہ مرتکب شدہ است صغیرہ و کبیرہ را مش نہ قبل از نبوت نہ بعدم۔ عقیدہ
افضل الناس بعد وجود مبارک حضرت رسول اللہ صلی اللہ علیہ و علی آلہ وسلم حضرت ابوبکر صدیق بن
قحافہ است رضی اللہ تعالیٰ عنہ بعد ایشاں حضرت عمر ابن الخطاب رضی اللہ تعالیٰ عنہ بعد ایشاں
حضرت عثمان ابن عفان رضی اللہ تعالیٰ عنہ بعد ایشاں حضرت مرتضیٰ علی کرم اللہ تعالیٰ و جہہ ابن ابی طالب

ترجمہ۔ ابن مناف ابن قصى ابن كلاب ابن مرثه ابن كعب ابن لؤي ابن غالب ابن فهر ابن مالك ابن نضر
ابن كنانة ابن خزيمة ابن مدركة ابن الياس ابن مضر ابن نزار ابن معد ابن عدنان جن کا نسب شریف
یہ ہے خاتم انبیا رہیں یعنی ختم کرنے والے نبیوں کے کہ نبوت آپ پر ختم ہے کوئی نبی بعد آپ کے نہیں ہو
سکتا۔ اور آپ حبیب خدا تعالیٰ ہیں اور حضرت جل و علی کے بندہ خاص ہیں اور خدائے تعالیٰ و
تبارک کے رسول ہیں۔ بت کو آپ نے کبھی نہیں پوجا اور نہ خدائے تعالیٰ کے ساتھ کسی کو شریک کیا
کبھی نہ پہلے نبوت کے نہ بعد نبوت کے اور نہ صغیرہ و کبیرہ کبھی گناہ کیا نبوت سے پہلے اور بعد اس قدر
نسب شریف مذکورہ بالا میں کہ معہ آل حضرت صلعم کے بائیس پشتیں ہوتی ہیں اختلاف نہیں ہے
اور آل حضرت صلی اللہ علیہ وسلم سے مروی ہے کہ آپ نے منسوب فرمایا اپنے نفس مبارک کو نزار بن
معد بن عدنان تک کہ شرح فقہ اکبر ملا علی میں ہے عقیدہ آدمیوں میں سب سے بزرگ بعد
وجود مبارک حضرت رسول خدا صلی اللہ تعالیٰ علیہ و علی آلہ وسلم کے حضرت ابوبکر صدیق بن قحافہ ہیں
رضی اللہ تعالیٰ عنہ بعد ان کے حضرت عمر ابن الخطاب رضی اللہ تعالیٰ عنہ بعد ان کے حضرت عثمان ابن
عفان رضی اللہ تعالیٰ عنہ بعد ان کے حضرت مرتضیٰ علی کرم اللہ تعالیٰ و جہہ ابن ابی طالب ہیں۔

عقیدہ بعد خلفاء اربعہ رضی اللہ عنہم باقی دوام برتبعیت حق اند چنانچہ بوند در زمان
 ماضی یعنی حضور جناب نبوی صلی اللہ تعالیٰ علیہ و علیٰ آلہ وسلم بے تغیر حال ایشان و نقصان در
 کمال ایشان من نقصان عطف است بر تغیر یعنی بے نقصان ہر پس بوقوع مشاجرات و
 غیر ہا تغیرے بحال و نقصانے در کمال واقع نشد **عقیدہ** دوست میسراریم ہا اصحاب
 رضی اللہ عنہم را بش آل نیز شامل اصحاب است ہم و زشت ہا گوئیم کسے را از ایشان بخلاف
 روافض و خوارج لقولہ تعالیٰ وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ
 وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ ترجمہ پیشی کنندگان
 پیشیاں کہ از ہجرت کنندگان اند از مکہ بمدینہ و از مدوگاران کہ اہل مکہ را مدد کردند و آناں کہ
 متابعت کردند سابقان را در ایمان و طاعت مرواند سائر صحابہ خوشنود شد خدائے تعالیٰ از ایشان
 بقبول طاعت ایشان و خوشنود شدند ایشان از خدائے تعالیٰ بانچہ یافتند از نعم دینیہ و نبویہ خلاصہ از تفسیر حسینی

ترجمہ عقیدہ بعد چاروں خلیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہم کے باقی اصحاب حضور صلعم کے ہمیشہ حق کی پیروی پر ہیں۔
 جیسا گذشتہ زمانہ یعنی حضور جناب نبوی صلی اللہ تعالیٰ علیہ و علیٰ آلہ وسلم میں تھے بغیر تغیر ہونے ان کی
 حال کے اور بدون نقصان ان کے کمال میں پس مشاجرات وغیرہ معرکوں کے واقع ہونے کے سبب کچھ
 تغیر ان کے حال میں اور کچھ نقصان ان کے کمال میں نہیں واقع ہوا۔ **عقیدہ** ہم اصحاب رضی اللہ تعالیٰ عنہم
 کو دوست رکھتے ہیں اور آل بھی شامل اصحاب میں ہیں۔ اور ہم ان میں سے کسی کو برا نہیں کہتے ہیں بخلاف
 رافضیوں اور خارجیوں کے کہ اول اصحاب کی جناب میں اور دوم آل کے حضور میں گستاخ و بے ادب ہیں اور صحابہ
 سے ہماری دوستی اس فرمان خدائے تعالیٰ کے سبب ہے۔ وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ
 وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ اگلوں میں آگے رہنے والے مہاجرین جو
 مکہ سے ہجرت کرنے والے ہیں مدینہ کو اور انصار یعنی مدد کرنے والے جنہوں نے اہل مکہ کی جو مہاجر ہو کر
 آئے تھے مدد کی۔ اور جنہوں نے ان آگے رہنے والوں کی متابعت اور پیروی کی ایمان اور طاعت میں
 کہ مراد تمام صحابہ ہیں راضی ہو گیا خدائے تعالیٰ ان سے ان کی طاعت کو قبول فرما کر اور راضی ہو گئے
 وہ خدائے تعالیٰ سے اس چیز پر جو دینی اور نبوی نعمتیں انہوں نے پائیں۔ یہ خلاصہ ہے تفسیر حسینی کا۔

وَلَقَوْلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَا تَسْبُوا أَصْحَابِي تَرْجَمَهُ - برائے فرمودن علیہ السلام زشت نہ گوئید
اصحاب مرا عقیدہ ۵۲ یاد می کنیم ہر یکے را از اصحاب رضی اللہ تعالیٰ عنہم نخبہ اگرچہ صادر شد از بعض
ایشان آنچه در صورت شراست بنا بر حسن ظن با ایشان لقوله عليه السلام خَيْرُ الْقُرُونِ قُرُونِي
ترجمہ بہترین ہر قرن نے کہ گذشت و گذرد قرن من است۔ و لقوله عليه السلام اذا ذكر
أصحابي فاسكتوا ترجمہ۔ و برائے فرمودن پیغمبر علیہ السلام ہر گاہ ذکر کردہ شوند اصحاب من
پس خاموش باشید من ازین حدیث شریف اشارت است کہ در معاملات صحابہ از ہجو مشاجرت
و غیر ہا حذر کنید و نیز از نکو ہش و افراط و تفریط بخود راتی م عقیدہ ۵۳ تکفیر نمی کنیم هیچ مسلمانے
را از ذنوب اگرچہ مرتکب کبیرہ باشد مادام کہ معتقد حلت معصیتی کہ حرمت آن بدلیل
قطعی ثابت شدہ باشد نیست چنان کہ خوارج می کنند من آئے تکفیر میکنند مرتکب کبیرہ را از شرح
فقہ اکبر ملا علی مرعقیدہ ۵۴۔ زائل نمی شود از مسلم بسبب ارتکاب کبیرہ اسم ایمان۔

ترجمہ۔ اور ان کی دوستی بسبب فرمانے اس ارشاد حضور علیہ السلام کے ہے لَا تَسْبُوا أَصْحَابِي
یعنی میرے اصحاب کو بُرانہ کہو۔ عقیدہ ۵۵ ہم اصحاب رضی اللہ عنہم میں سے ہر ایک کو خیر سے یاد کرتے ہیں
ان سے حسن ظن کے سبب اگرچہ بعض سے ان کے وہ چیز جو شرکی صورت میں ہے صادر ہو گئی بسبب فرمانے
حضور علیہ السلام کے خَيْرُ الْقُرُونِ قُرُونِي یعنی ہر قرن و زمانہ کہ گذرا اور گذرتا ہے اس میں سب سے اچھا
میرا زمانہ ہے اور بسبب فرمانے حضور علیہ السلام کے اِذَا ذُكِرَ أَصْحَابِي فَاَسْكُتُوا یعنی جب میرے اصحاب
ذکر کئے جاویں تو چپ رہو۔ اس حدیث شریف سے اشارت ہے کہ صحابہ کے معاملات میں مانند مشاجرات وغیرہ
معرکوں کے جو ان میں وقوع میں آئے پرہیز کرو اور ملامت اور خود راتی سے افراط و تفریط یعنی زیادتی اور کمی کرنے
سے بھی ان کی نسبت میں بچو۔ عقیدہ ۵۶ کسی مسلمان کی گناہوں کے سبب ہم تکفیر نہیں کرتے اگرچہ گناہ کبیرہ اس
سے ہوا ہوئے جب تک اس گناہ کے حلال ہونے کا جس کا حرام ہونا دلیل قطعی سے ثابت ہو چکا ہے معتقد
نہیں ہے جیسا خوارج گناہ کبیرہ کرنے والے کی تکفیر کرتے ہیں اسی طرح شرح فقہ اکبر ملا علی قاری میں
ہے۔ عقیدہ ۵۷ مسلمان سے گناہ کبیرہ ہو جانے کے سبب اسم ایمان یعنی وصف ایساں
زائل نہیں ہوتا ہے۔

نش اے وصفِ ایمان از شرح فقہ اکبر ملا علی ہم چنانچہ معتزلہ گویندش کہ مرتکب کبیرہ
 بیرون شود از ایمان و نہ در آید در کفر پس ثابت می کنند مرتبہ میان کفر و ایمان بآنکہ اتفاق
 دارند بریں کہ صاحب کبیرہ ہمیشہ در دوزخ ماند از شرح فقہ اکبر ملا علی ہم بلکہ نام می داریم
 مرتکب کبیرہ را مومن از رُودے تحقیقہ نہ از رُودے مجاز عقیدہ ۵۶ ہنی گوئیم کہ ضرر نمی کند مومن را گناہ
 بعد حاصل شدن ایمان و مومن گنہگار داخل نخواہد شد در دوزخ مش چنانکہ مرجیہ و ملاحظہ و اباحتیہ
 گفتہ اند از شرح فقہ اکبر ملا علی ہم عقیدہ ۵۶ مسح بر نخین ثابت است از سنتہ برائے مقیم یک رُود
 یک شب و برائے مسافر سہ شبان روز عقیدہ ۵۷ تراویح در شب ہائے ماہ رمضان سنت است
 عقیدہ ۵۸ نماز عقب صالح و طالح از مومن جائز است عقیدہ ۵۹ مومن گنہگار ہمیشہ در دوزخ
 نخواہد ماند اگرچہ فاسق باشد در آن حال کہ مُردہ باشد بحسنِ خاتمہ عقیدہ ۶۰ ما قائل نیستیم
 باینکہ تحقیق حسناتِ ما مقبول اند و سبباتِ ما مغفور مانند قول مرجیہ۔

ترجمہ۔ جیسا معتزلہ کہتے ہیں کہ گناہ کبیرہ کرنے والا ایمان سے باہر ہو جاتا ہے اور نہ کفر میں داخل
 ہوتا ہے۔ پس وہ درمیان ایمان اور کفر کے ایک مرتبہ ثابت کرتے ہیں باوجود اس کے ان کا اس
 بات پر اتفاق ہے کہ صاحب کبیرہ ہمیشہ دوزخ میں رہتا ہے چنانچہ شرح فقہ اکبر ملا علی قاری
 میں اسی طرح ہے بلکہ گناہ کبیرہ کرنے والے کا نام ہم مومن رکھتے ہیں حقیقت کی راہ سے نہ مجاز
 کی رُود سے عقیدہ ۵۶ ہم نہیں کہتے ہیں کہ مومن کو بعد ایمان حاصل ہونے کے گناہ ضرر نہیں کرتا ہے
 اور مومن گنہگار دوزخ میں داخل نہ ہوگا جیسا کہ فرقہ مرجیہ اور ملاحظہ اور اباحتیہ نے کہا ہے۔
 اسی طرح شرح فقہ اکبر ملا علی قاری میں ہے۔ عقیدہ ۵۶ مسح موزوں پر سنت سے ثابت ہے مقیم
 کے لئے ایک دن اور رات اور مسافر کے لئے تین رات دن عقیدہ ۵۷ تراویح ماہ رمضان کی راتوں
 میں سنت ہے عقیدہ ۵۸ مومن نیک بخت اور گنہگار دونوں کے پیچھے نماز جائز ہے عقیدہ ۵۹ مومن
 گنہگار ہمیشہ دوزخ میں نہیں رہے گا اگرچہ فاسق ہو دے مگر اس وقت کہ اچھے خاتمہ کے ساتھ مر ہوے
 عقیدہ ۶۰ ہم اس بات کے قائل نہیں ہیں کہ ہماری نیکیاں یقینی مقبول ہیں اور بُرائیاں بخش
 دی گئی ہیں مانند قول مرجیہ کے۔

لیکن می گوئیم کسیکہ عمل خواهد کرد و حسنہ بشر ایلطی مصححہ آل حسنہ در اں حال کہ خالی باشند از
عیوب مفسدہ ظاہری و معانی مبطلہ باطنی چون کفر و عجب و ریایا آنکہ خارج شود از دنیا
ضائع نخواهد شدش اے اس عمل حسنہم اللہ تعالیٰ در قرآن مجیدی فرماید ان اللہ لا
یضیع اجر المحسنین ۵ ترجمہ تحقیق اللہ تعالیٰ ضائع نمی کند اجر عابدان حاضر دل۔ بلکہ
قبول خواهد کرد از عباد آں عمل را حق تعالیٰ بہ فضل و کرم خود و ثواب بر اں خواهد داد عباد را
بمقتضائے وعدہ خود عقیدہ ۶۱۔ کسیکہ کرد سیئات را سوائے شرک و کفر و توبہ نہ کرد تا آنکہ
مرد مومن غیر تائب پس او متعلق با رادۂ حق سبحانہ و تعالیٰ است اگر خواهد عذاب کند بعدل
خود مقدار استحقاق عتاب آں یعنی خلود در نار نباشد و اگر خواهد عفو کند بفضل و کرم خود عقیدہ ۶۲
ریا بہر گاہ کہ واقع شود در عملی از اعمال پس باطل خواهد شد اجر آں عمل بلکہ ثابت نخواهد شدش
اے آں عمل م و همچنین عجب ضائع کننده عمل است ش از اقتصار بر ریاء و عجب انام سائر

ترجمہ۔ لیکن ہم کہتے ہیں جو کوئی نیک عمل کرے گا اس نیک کی صحیح شرطوں کے ساتھ اس طرح سے کہ وہ
نیک عمل ان عیبوں سے جو ظاہر عمل میں فساد پیدا کرتے ہیں اور ان باتوں سے جو باطن میں عمل کو باطل کرنے والی
ہیں خالی ہوئے جیسے کفر اور عجب یعنی خود پسندی اور ریاء یعنی لوگوں کے دکھلانے کو وہ عمل ہو یہاں تک کہ وہ
عامل دنیا سے خارج ہوئے۔ یہ عمل نیک اس کا ضائع نہ ہوگا۔ خدائے تعالیٰ قرآن مجیدی میں فرماتا ہے ان اللہ
لا یضیع اجر المحسنین ۵ بے شک خدائے تعالیٰ حاضر دل عابدوں کا اجر ضائع نہیں کرتا ہے بلکہ حق تعالیٰ
اپنے فضل و کرم سے بندوں سے ایسے عمل کو قبول فرماتے گا اور اس پر بندوں کو اپنے وعدہ کے مطابق ثواب
دے گا عقیدہ ۶۱۔ جس شخص نے سوائے شرک اور کفر کے اور برے کام کیے اور توبہ نہ کی یہاں تک کہ مومن مرالے توبہ
کیے ہوئے پس وہ حق سبحانہ و تعالیٰ کے ارادہ سے متعلق ہے اگر چاہے عذاب کرے اپنے عدل سے اس کی سزا
کے استحقاق کے اندازہ پر مطلب یہ ہے کہ دوزخ میں ہمیشہ نہ رہے گا۔ اور اگر چاہے اپنے فضل و کرم سے
معاف فرمادے عقیدہ ۶۲۔ جب کسی عمل میں اعمال سے ریاء واقع ہو جائے گی تو اس عمل کا اجر باطل ہو
جائے گا بلکہ وہ عمل ثابت نہ رہے گا۔ اور اسی طرح عجب عمل ضائع کر دیتا ہے۔ ریاء اور عجب پر اقتصار
کرنے سے تمام گناہوں کی نسبت آگہی اور اشعار ہے۔

باینکہ دیگر سنیاتِ ابطالِ حَسَنَاتِ نَبِیْ كُنْدَازِ تَشْرِیْحِ فِقْہِ اَكْبَرِ مَلّا عَلِیِّ مَرْعِقِیّ ^{۶۳} عہدہ معجزات از
 انبیاء علیہم السلام و کرامات از اولیاء رضی اللہ تعالیٰ عنہم ثابت گردیدہ است از کتاب و
 سُنَّتِ عَقِیْدَہِ ^{۶۴} خَرَقِ مَشِ دَرِیْدِنِ یَعْنِیْ خِلَافِ عَادَتِ مِ عَادَتِ كِه ظاہر شود از اعدائے
 حق تعالیٰ مثل ابلیس و رطی ارض و فرعون و روانی نیل و دجال و کشتن و زندہ کردن و
 چنین روایت کردہ شدہ است در اخبار کہ بودند بعضی خوارق از ایشان پس نام نبی ہم آں
 خوارق را بمعجزات زیرا کہ معجزات مختص بانبیاء علیہم السلام اند و نہ بکرامات زیرا کہ کرامات
 مختص باصفیاء اند لیکن نام میداریم آں خوارق را از قضاہ حاجات مراد را از روتے استدراج
 مَكْرِبِهِمْ فِي الدُّنْيَا وَعَقُوبَةُ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ۔ ترجمہ۔ فریب است بانہاد و دنیا و عذاب است
 برائے آنہاد و آخرت۔ کَمَا قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ ۵
 ترجمہ۔ زود باشد کہ بگیریم ایشان را پایہ پایہ یعنی اندک اندک بہلاکت نزدیک گردانیم از اں جا کہ ندانند۔

^{۶۳}
 ترجمہ۔ اس بات کا کہ دوسرے گناہ نیکوں کو باطل نہیں کرتے جیسا شرح فقہ اکبر ملا علی قاری میں ہے عہدہ
 معجزے انبیاء علیہم السلام کے اور کرامتیں اولیاء رضی اللہ تعالیٰ عنہم کی ثابت ہو چکی ہیں کتاب اور سنت سے۔
 عَقِیْدَہِ ^{۶۴}۔ خَرَقِ عَادَتِ۔ خَرَقِ كِه مَعْنٰی لَعْنَتِ مِیْنِ پھٹنے کے ہیں۔ اور مراد یہاں خلافِ عادت کی ہیں جو حق تعالیٰ
 کے دشمنوں سے ظاہر ہوتی ہیں مانند ابلیس کے زمین کے طے کرنے میں اور فرعون کے دریائے نیل جاری کرنے
 میں اور دجال کے مار ڈالنے اور زندہ کرنے میں اور اسی طرح اخبار میں یعنی حدیثوں میں مروی ہے کہ ان سے
 بعض خوارق ہوتے ہیں پس ہم ان خوارق کو معجزات کے نام سے نہیں پکارتے ہیں کیونکہ معجزات انبیاء علیہم السلام
 کے ساتھ خاص ہو گئے ہیں۔ نہ ان کا نام ہم کرامات رکھتے ہیں کیونکہ کرامات اصفیاء یعنی برگزیدہ اور پرہیزگار لوگوں کے
 ساتھ خاص ہو گئے ہیں لیکن ہم ان خوارق کو استدراج کہہ کر پکارتے ہیں اور یہ دشمنانِ خدا کے لئے ان کی جہتیں
 پوری کر کے خدا تعالیٰ کا ان کو ڈھیل میں ڈال رکھنا ہے گویا مَكْرِبِهِمْ فِي الدُّنْيَا وَعَقُوبَةُ فِي الْآخِرَةِ۔
 دنیا میں اُن کے ساتھ فریب ہے اور آخرت میں اُن کے لئے عذاب ہے کَمَا قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی سَنَسْتَدْرِجُهُمْ
 مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ ۵ جیسا فرمایا خدا تعالیٰ نے عنقریب ہم ان کو آہستہ آہستہ یعنی تھوڑا تھوڑا کر کے
 پکڑے لیتے ہیں اور ہلاکت سے نزدیک کئے دیتے ہیں ایسے ڈھنگ سے کہ وہ نہ جان سکیں گے۔

یعنی ہر گاہ کہ گناہ ہے می کنند نعمت مرایشاں را زیادت می گردانیم تا در طغیان و عصیان می افزائند
از تفسیر حسینی پس در غفلت می افتند و فریفته می شوند بان مش اے قضایہ حاجات کہ از
رُوتے استدر اراج است ہم و می پندارند آن را انعام و احسان و زیادہ می شوند از رُوتے عصیاں
اگر باشند فجار و از رُوتے کفر اگر باشند کفار عقیدہ ۴۵: است اللہ تعالیٰ خالق پیش از پیدا کردن مخلوق
و هست رازق پیش از رزق دادن مش باشد کہ تکرار فرمود امام علیہ الرحمۃ این مطلب را برائے
آگہی اینکہ واجب است بریں اعتقاد از شرح فقہ اکبر ملا علی مرعقی ۴۶: مومناں خواہند
وید حق تعالیٰ را در جنت بچشم سربلالتشبیہ و بلا کیف و کمیۃ عقیدہ ۴۷: نخواہد شد میسان
حق تعالیٰ و خلق مسافت یعنی نہ در غایت از قرب و نہ در نہایت از بُعد و نہ بوصف اتصال
و نہ بنعت انفصال و نہ بملول مش در آمدن در چیزے م و اتحاد مش یک شدن م۔
عقیدہ ۴۸: و ایمان اقرار بزبان است و تصدیق بجان۔

ترجمہ یعنی وہ جب کوئی گناہ کرتے ہیں ہم اُس وقت خاص اُن کے لئے نعمت بڑھا دیتے ہیں۔ تو وہ
عصیان اور نافرمانی میں اور بڑھ جاتے ہیں۔ یہ خلاصہ ہے تفسیر حسینی کا۔ پھر وہی غفلت میں پڑ جاتے ہیں۔ اور ان
حاجت روایتوں پر جو بطور استدراج ہیں فریفته ہو جاتے ہیں۔ اور ان کو انعام اور احسان سمجھتے ہیں۔ اگر بدکار
ہوتے ہیں نافرمانی اور گناہ زیادہ کرتے ہیں۔ اگر کافر ہوتے ہیں کفر میں بڑھ جاتے ہیں عقیدہ ۴۵: خدائے تعالیٰ
خالق ہے مخلوق پیدا کرنے سے پہلے اور رازق ہے رزق دینے سے پہلے۔ شاید امام علیہ الرحمۃ نے فقط اس بات
کی آگہی کے لئے اس مطلب کو مکرر فرمایا کہ اس پر ایمان واجب ہے جیسا شرح فقہ اکبر ملا علی قاری میں ہے۔
عقیدہ ۴۶: مومن حق تعالیٰ کو جنت میں سر کی آنکھوں سے دیکھیں گے بغیر تشبیہ اور بغیر کیفیت اور کمیت کے کیونکہ
خدائے تعالیٰ شبہ اور صورت ہونے اور کیفیت یعنی کیسا اور کس طرح اور کیونکر ہونے سے اور مقدار اور اندازہ ہونے
سے پاک ہے عقیدہ ۴۷: حق تعالیٰ اور خلق کے درمیان مسافت یعنی فاصلہ نہ ہوگا۔ نہ نہایت نزدیک ہونے کی صورت میں
اور نہ نہایت دور ہونے کی حالت میں اور نہ اتصال یعنی نزدیک ہونے کی وصف کے ساتھ اور نہ انفصال یعنی جدا
ہونے کی صفت کے ساتھ اور نہ ملول کی صورت میں یعنی کسی چیز میں داخل ہو جانا جس کو گھل جانا کہتے ہیں اور نہ اتحاد یعنی
ایک ہو جانے کے طریق پر جس میں وہی کا اطلاق نہ ہو عقیدہ ۴۸: ایمان نام ہے بان سے اقرار کرنے کا اور دل سے تصدیق یعنی سچ
ماننے کا۔

عقیدہ ایمان اہل ایمان از ملائکہ و اہل جنت و اہل زمین از انبیاء و اولیاء و سایر مومنین
 زیادت و نقصان نمی پذیرد و عقیدہ جمع مومنین مستوی اند در اصل ایمان توحید و
 متفاضل اند در اعمال عقیدہ اسلام تسلیمش اسے قبول باطن ہم و انقیادش فرمانبری
 ظاہر ہم امر و نہی اللہ تعالیٰ راجعی گویند پس در طریق لغت اسلام و ایمان فرق است لیکن
 در شریعت یافتہ نمی شود ایمان بغیر اسلام پس ایمان و اسلام مانند شے است کہ ہرگز از
 یک دیگر جدا نمی شود چنانچہ پشت با شکم عقیدہ دین اطلاقش گفتن یا ضد تعلیم
 کردہ می شود بر ایمان و اسلام و شرائع بتامہ عقیدہ می شناسیم حق تعالیٰ را چنانچہ حق
 معرفت است حسب مقدور خود و طاقت خود چنانچہ وصف کردہ است حق تعالیٰ نفس خود
 را تمام صفات ثبوتیہ حق تعالیٰ صفا تیکہ در ذات اوست تعالیٰ ہم و سلبیہ حق تعالیٰ
 صفا تیکہ در ذات او تعالیٰ نیست ہم در کتاب خود و در قرآن مجید آمدہ است۔

ترجمہ عقیدہ ایمان ایمان والوں کا کم و زیادہ نہیں ہوتا ہے۔ وہ فرشتوں میں سے ہوں یا جنت والوں
 میں سے یا زمین والوں میں سے از قسم انبیاء ہوں خواہ اولیاء یا تمام مومنین۔ عقیدہ تمام ایمان
 والے اصل ایمان توحید میں برابر ہیں اور اعمال میں ایک دوسرے پر فضیلت رکھتے ہیں عقیدہ اسلام
 خدا سے تعالیٰ کے امر و نہی کے تسلیم کرنے یعنی باطن یا دل سے قبول کرنے اور انقیاد یعنی ظاہر میں حکم بجالانے
 کو کہتے ہیں پس لغت کے طریق سے ایمان اور اسلام میں فرق ہے لیکن شریعت میں ایمان بغیر اسلام
 نہیں پایا جاتا ہے۔ پس ایمان اور اسلام مانند ایک شے کے ہے کہ ایک دوسرے سے ہرگز
 جدا نہیں ہوتا ہے جیسے پیٹھ پیٹ سے عقیدہ دین اطلاق کیا جاتا ہے یعنی بولا جاتا ہے یا بے قید
 ہوتا ہے ایمان اور اسلام اور تمام شرائع پر سب کے لئے عقیدہ ہم حق تعالیٰ کو پہچانتے ہیں جیسا
 پہچاننے کا حق ہے اپنے مقدور اور اپنی طاقت کے موافق جیسا کہ وصف کیا ہے حق تعالیٰ نے اپنے نفس
 کا تمام صفات ثبوتیہ اور سلبیہ کے ساتھ اپنی کتاب میں ثبوتیہ وہ صفات ہیں جو خدا سے تعالیٰ کی ذات
 میں موجود ہیں اور ثابت ہیں اور سلبیہ وہ صفات ہیں جو خدا سے تعالیٰ کی ذات میں موجود نہیں
 ہیں بلکہ اس سے مسلوب ہیں۔ اور قرآن مجید میں آیا ہے۔

لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ ترجمہ نیست مثل او سبحانہ چیزے و حال این است کہ او شنو او بینا است عقیدہ نیست قادر کسی کہ عبادت کند اللہ تعالیٰ را چنانچہ او سبحانہ سزاوار دست لیکن بندہ عبادت می کند اللہ تعالیٰ را بامر او تعالیٰ چنانکہ امر فرمودہ است عقیدہ تمام مومنین مستوی اند در معرفت فی نفسہا و یقین در امر دین و توکل بر خدا و محبت برائے خدا و رسول و رضا برتقدیر و قضا و خوف از غضب و عقوبت و رجاء برائے رضا و مشورت و ایمان یعنی ایقان بہ ثبوت ذات او تعالیٰ و تحقق صفات او تعالیٰ و صفات متفاوت باشند مومنان در ماسوائے ایمان و در چیزے کہ ذکر کردہ شدہ است بتمامہ مثل اے در غیر تصدیق و اقرار بحسب تفاوت ابرار در قیام بارکان و اختلاف فجار در مراتب عصیاں از شرح فقہ اکبر ملاحظی و تواند شد کہ ماسوائے ایمان مراد تصفیہ و تزکیہ و تخلیہ باطن باشد از ماسوی اللہ تعالیٰ باستقامہ بر یقینات ہر

ترجمہ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ نہیں ب مثل اس سبحانہ کے کوئی چیز اور حال یہ ہے کہ وہ سُننے والا اور دیکھنے والا ہے عقیدہ نہیں ہے کوئی قادر کہ خدائے تعالیٰ کی عبادت کرے جیسا کہ وہ سبحانہ اس کا سزاوار ہے لیکن بندہ خدائے تعالیٰ کی عبادت کرتا ہے اس کے حکم سے جیسا اس نے حکم فرمایا ہے عقیدہ تمام مومنین برابر ہیں معرفت میں جو فی نفسہا ہے یعنی نفس اسی معرفت میں اور برابر ہیں یقین میں جو امر دین میں ہو اور خدا پر توکل کرنے میں اور خدا اور رسول کے لئے محبت میں اور تقدیر اور قضا پر راضی ہونے میں اور غضب اور عقوبت سے خوف کرنے میں اور خوشنودی اور ثواب پانے کے لئے امید واری میں اور ایمان یعنی یقین کرنے میں ذات خدائے تعالیٰ کے ثابت ہونے اور صفات خدائے تعالیٰ کے متحقق ہونے پر اور مومن متفاوت ہوتے ہیں ماسوائے ایمان میں اور ان چیزوں میں جو تمام ذکر کی گئی ہیں یعنی غیر تصدیق و اقرار میں نیکوں کے قیام ارکان میں تفاوت کے موافق اور بدکاروں کے مراتب گنہ میں اختلاف کے موافق یہ شرح فقہ اکبر ملاحظی قادی سے ہے اور ہو سکتا ہے کہ ماسوائے ایمان سے مراد تصفیہ اور تزکیہ اور تخلیہ باطن کا ہو یعنی دل کا صفائے پاک کرنا اور خالی کرنا غیر خدائے تعالیٰ سے ہووے قیام پانے کے لئے یقینات پر۔

عقیدہ ۴۷ اللہ تعالیٰ افضل کننده است بر بعض بندگان بفضل خود و عذاب کننده است بر بعض بندگان بعدل خود بے زیادت بر استحقاق و گاہے عطای کند از ثواب و اجر و چندان چیزے کہ مستحق ہست باں از فضل خود و گاہے می پوشد گناہ را از فضل خود بواسطہ شفاعت و بلا واسطہ **عقیدہ ۴۸** شفاعت مجملہ انبیاء علیہم السلام و شفاعت پیغمبر ماصلی اللہ علیہ و علی آلہ وسلم برائے مومنین گنہگار ان و برائے اہل کبار از مومنین کہ مستوجب عقاب اند حق است **عقیدہ ۴۹** شفاعت ملائکہ و علماء و اولیاء و شہداء و فقراء و اطفال مومنین صابریں علی البلوی ثابت است **عقیدہ ۵۰** وزن اعمال بر ترازو کہ ہر دو کفہ خواهد داشت در روز قیامت حق است **عقیدہ ۵۱** قصاص میان نوع انسان در روز قیامت حق است یعنی حسنات ظالم و مظلوم خواہند داد بمقابلہ ظلم اذ لیس هناك الدار اہم و الدنایہ ترجمہ برے اینکہ نیست اینجا و دنیا رہا **عقیدہ ۵۲** حسنات اگر خواهد بود ظالم را سیئات مظلومین بخردن ظالمین نہاں حق است۔

ترجمہ عقیدہ ۴۷ خدائے تعالیٰ افضل کرنے والا ہے بعض بندوں پر اپنے فضل سے اور عذاب کرنے والا ہے بعض بندوں پر اپنے عدل سے بغیر زیادتی کے استحقاق پر۔ اور کبھی عطا کرتا ہے دو گنا ثواب اور اجر اس چیز کا جس کے وہ مستحق ہیں اپنے فضل سے اور کبھی چھپاتا ہے گناہ کو اپنے فضل سے بواسطہ شفاعت یا بلا واسطہ **عقیدہ ۴۸** شفاعت تمام انبیاء علیہم السلام کی اور شفاعت ہمارے پیغمبر صلی اللہ علیہ و علی آلہ وسلم کی گنہگار مومنین کے لئے اور مومنین سے گناہ کبیرہ کرنے والوں کے لئے کہ لائق سزا ہیں حق ہے **عقیدہ ۴۹** شفاعت ملائکہ اور علماء اور اولیاء اور فقراء اور اطفال مومنین صابریں کی یعنی ان مومنین کے بچوں کی جن کے والدین نے ان کی وفات پر صبر کیا اپنے والدین کے لئے **عقیدہ ۵۰** علی البلوی ثابت ہے یعنی اس شفاعت کے ثابت ہونے پر سب کا اتفاق ہے **عقیدہ ۵۱** اعمال کا وزن ہونا یعنی ٹلنا ترازو میں جس کے دو کفے ہوں گے قیامت کے دن حق ہے **عقیدہ ۵۲** قصاص یعنی بدلہ ملنا در میان بنی نوع انسان کے قیامت کے دن حق ہے یعنی نیکیاں ظالم کی مظلوم کو دیں گے مقابلہ ظلم میں اذ لیس هناك الدار اہم و الدنایہ۔ اس لئے کہ وہاں ہم اور دنیا نہ ہوں گے کہ ان سے ان کا بدلہ ہو سکے **عقیدہ ۵۳** اگر ظالم کی نیکیاں نہ ہوں گی تو بدلہ ظلم میں مظلوم کی بدیاں ظالموں کی گردن پر رکھنا حق ہے۔

عقیدہ ۸۱۔ جو حضرت پیغمبر صلی اللہ علیہ وعلیٰ آلہ وسلم حق است و پھر ادا حق است عقیدہ ۸۳۔ جنت و نار کہ موجودہ اند ایوم قبل از قیامت حق اند و فانی نخواہند شدش بعد و خول جنتیان و دوزخیان بخلاف جبریہ عقیدہ ۸۲۔ عقاب و ثواب اللہ تعالیٰ فانی نخواہد شد ہمیشہ بش بخلاف جبریہ عقیدہ ۸۵۔ اللہ تعالیٰ ہدایت بش راہ راست بردن ہر می کند سوائے ایمان و طاعت از فضل خود ہر کسے را کہ می خواہد و ضلالت می دہد بکفر و معصیت از عدل بش امی عدل بالحکمت ہم خود ہر کسے را کہ می خواہد عقیدہ ۸۶۔ اضلال اللہ تعالیٰ عبارت از خذلان است و تفصیل خذلان این است کہ توفیق نیابد بندہ آن چیز را کہ راضی است حق تعالیٰ از آن چیز و آن خذلان از عدل بش اے عدل بالحکمت ہم است و بچنین عقوبت مخدول بر معصیت از عدل بش اے عدل بالاستحقاق ہم عقیدہ ۸۷۔ نیستیم قائل اینکہ شیطان سلب می کند ایمان را از بندہ مومن از روتے قہر و جبر لیکن می گوئیم بندہ می گذارد ایمان را باختیار خود باغوائے شیطان یا ہوائے نفس پس ہر گاہ ترک می کند بندہ ایمان را پس سلب می کند ایمان را از آن بندہ شیطان

ترجمہ عقیدہ ۸۲۔ جو حضرت پیغمبر صلی اللہ علیہ وعلیٰ آلہ وسلم کا حق ہے اور پل صراط حق ہے عقیدہ ۸۳۔ جنت اور دوزخ جو آج موجود ہیں قیامت سے پہلے ہی ہیں۔ اور فنا نہ ہوں گی یعنی جنتیوں اور دوزخیوں کے داخل ہونے کے بعد بخلاف جبریہ کے عقیدہ ۸۲۔ عذاب اور ثواب خدائے تعالیٰ کا فنا نہ ہوگا۔ ہمیشہ بخلاف جبریہ کے عقیدہ ۸۵۔ خدائے تعالیٰ ہدایت کرتا ہے یعنی سیدھا راستہ بتلاتا ہے ایمان اور طاعت کی طرف اپنے فضل سے جس کو کہ وہ چاہتا ہے اور گمراہ کرتا ہے کفر و گناہ کی طرف اپنے عدل سے جو مقتضائے حکمت ہے جس کو کہ وہ چاہتا ہے عقیدہ ۸۶۔ گمراہ کرنا خدائے تعالیٰ کا عبارت ہے خذلان سے اور تفصیل خذلان کی یہ ہے کہ بندہ توفیق نہیں پاتا ہے اس چیز کی جس سے حق تعالیٰ راضی ہے۔ اور یہ خذلان حکمت کی بنا پر خدا کے عدل سے ہے اور اسی طرح مخدول کا عذاب کیا جانا گناہ پر عدل سے ہے جس کا وہ مستحق تھا۔ عقیدہ ۸۷۔ ہم اس بات کے قائل نہیں ہیں کہ شیطان ایمان کو بندہ مومن سے سلب کر دیتا ہے قہر اور جبر کے لیکن ہم کہتے ہیں کہ بندہ ایمان کو اپنے اختیار سے چھوڑ دیتا ہے شیطان کے ہکانے سے یا ہوائے نفس سے پس جب بندہ ایمان کو ترک کر دیتا ہے تو شیطان ایمان کو اس بندہ سے سلب کر لیتا ہے۔

عقیدہ ۸۸۔ سوال منکر و نکر من ربک و ہادینک و من یدیک۔ ترجمہ کیست رب تو و
 چیست دین تو و کیست پیغمبر تو۔ در قریب اور مستقرش اے جائے قرار یعنی ہر جا کہ باشد چنان کہ
 غریق و حریق و غور و گرگ وغیرہ مرحق است عقیدہ ۸۹۔ اعادۃ روح بسوی جسد بندہ در
 قبر حق است عقیدہ ۹۰۔ ضغطہ من ہندی و بانا ضغطہ قبر برامی مومن مانند معالقبہ مادہ
 مشفقہ ہست از شرح فقہ اکبر ملا علی مر قمر جمیع مومنان راسخ است عقیدہ ۹۱۔ عذاب قبر حق
 است جمیع کافران را و بعضی محصات مومنین را و پچھنیں تنعیم بعض مومنین حق است عقیدہ ۹۲
 تعبیر تمام اسماء کہ ذکر کردہ اند آں را علماء بزبان فارسی از صفات حق تعالی عزت اسمائہ و
 تعالیت صفاتہ جائز است مگر تعبیر ید بفارسی جائز نیست عقیدہ ۹۳۔ جائز است کہ بگوید
 بروئے خدا بلا تشبیہ و بلا کیف عقیدہ ۹۴۔ نیست قرب اللہ تعالیٰ از ارباب طاعت
 و بعد اللہ تعالیٰ از اصحاب معصیت۔

ترجمہ عقیدہ ۸۸۔ سوال منکر و نکر من ربک و ہادینک و من یدیک حق ہے یعنی کون ہے تیرا رب۔
 اور کیا ہے تیرا دین اور کون ہے تیرا نبی۔ قبر میں یا مستقر میں یعنی ٹھہرنے کی جگہ جہاں کہیں کہ ہووے کہ
 جیسا کہ دریا میں ڈوبا ہوا اور آگ میں جلا ہوا۔ اور بھیڑیے کا کھا یا ہوا وغیرہ عقیدہ ۸۹۔ روح کا
 قبر میں بندہ کے جسد کی طرف خود کو نہا حق ہے عقیدہ ۹۰۔ ضغطہ قبر یعنی دبانا قبر کا سب مومنین
 کے لئے حق ہے۔ مومنین کے لئے ضغطہ قبر شفیق ماں کے گلے لگا لینے کی مانند ہے شرح فقہ اکبر
 ملا علی قاری میں اسی طرح ہے عقیدہ ۹۱۔ قبر کا عذاب سب کافروں کے لئے حق ہے اور بعض گنہگار
 مومنین کے لئے اور اسی طرح بعض مومنین کو نعمت دینا حق ہے عقیدہ ۹۲۔ تمام نام باری تعالیٰ کی صفات
 کے عزت اسمائہ و تعالیت صفاتہ یعنی غالب اور بزرگ ہیں نام اس کے اور برتر ہیں صفات اس کی۔
 علماء نے جن کی تعبیر فارسی میں بیان کی ہے وہ تعبیر اسماء کی جائز ہے مگر ید۔ کہ تعبیر ید کی فارسی میں سنت
 کے ساتھ جائز نہیں ہے عقیدہ ۹۳۔ جائز ہے کہ کہے بروی خدا بلا تشبیہ و بلا کیف یعنی خدا کی رو کے
 سامنے جو بغیر تشبیہ اور بدون کیف کے ہے عقیدہ ۹۴۔ خدائے تعالیٰ کی نزدیکی فرمان برداروں
 سے اور دوری گنہگاروں سے نہیں ہے۔

از طریق طول و قصر و مسافت و نہ بر معنی کرامت و ہوان (و بے عزتی خواری بالفتح) ولیکن مطیع
 قریب است از حق تعالی بلا کیف و عاصی بعید است از حق تعالی بلا کیف اے بوصف
 تنزیہ بش قرار داد امام علیہ الرحمۃ قُرب و بُعد حق تعالی را از بندہ و قُرب و بُعد بندہ را از
 حق تعالی از باب متشابہات بلا تاویل از شرح فقہ اکبر ملاحظہ فرمائید ^{۹۴} قُرب و بُعد و اقبال
 منشا ضد اعراض ہم اللہ تعالی را بمناجی و ہمچنین مجاورت بندہ در جنت و وقوف بندہ
 در قیامت میان یدان حق تعالی بلا کیف است عقیدہ ^{۹۴}۔ قرآن مجید کہ نازل شدہ است نجماً
 نجماً بر رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ و علی آلہ وسلم و مکتوب است در مصاحف ما بین دفتین
 کلام اللہ تعالی است علی ما ہو المشہور عقیدہ ^{۹۵}۔ آیات قرآن مجید کہ تمام ہا در معنی کلام است
 یعنی در مقام مقصود است برابر است کہ در آن ذکر رحمت اللہ تعالی و مدح اولیاء اللہ تعالی
 باشد یا ذکر غضب اللہ تعالی یا ذم اعداء اللہ تعالی باشد مستوی اند و در فضیلت لفظی یا عظمت معنوی

ترجمہ لمبانی اور کوتاہی اور مسافت کی راہ سے نہیں ہے اور نہ معنی کرامت یعنی بزرگی اور نہ ہوان یعنی
 خواری اور بے عزتی کی بنا پر۔ ولیکن مطیع قریب ہے حق تعالی سے بلا کیف اور عاصی بعید ہے حق تعالی سے
 بلا کیف یعنی وصف تنزیہ کے ساتھ وہ وصف جس میں اس کی پاکی ہوتی ہو۔ امام علیہ الرحمۃ نے حق تعالی کے قُرب
 اور بُعد کو جو بندہ سے ہے اور بندہ کے قُرب اور بُعد کو جو حق تعالی سے ہے بدون تاویل باب متشابہات سے اس کو
 قرار دیا ہے یہ ہے خلاصہ شرح فقہ اکبر ملاحظہ فرمائیے۔ ^{۹۵} نزدیک اور دوری اور سامنے آنا اور متوجہ ہونا خدائے
 تعالیٰ کا مناجات کرنے والے سے اور اسی طرح مجاورت یعنی ٹپوس ہونا بندہ کا خدا سے جنت میں اور بندہ کا قیامت
 میں خدائے تعالیٰ کے سامنے کھڑا ہونا یہ سب بلا کیف ہے عقیدہ ^{۹۴}۔ قرآن مجید رسول خدا صلی اللہ تعالی علیہ و علی آلہ وسلم پر
 جو تھوڑا تھوڑا کر کے نازل ہوا ہے اور کتابوں میں دفتیوں کے درمیان لکھا ہوا ہے خدائے تعالیٰ کا کلام ہے علی ما ہو المشہور
 یعنی اسی بنا پر کہ وہ مشہور ہے عقیدہ ^{۹۵}۔ قرآن مجید کی آیتیں جو سب کی سب معنی کلام میں ہیں یعنی مقام مقصود
 میں ہیں یعنی اس مرتبہ میں ہیں جو ہماری مراد ہے خواہ ان میں خدائے تعالیٰ کی رحمت کا ذکر ہو خواہ اولیاء اللہ
 کی مدح ہو یا خدائے تعالیٰ کے غضب یا خدائے تعالیٰ کے دشمنوں کی برائی کا ذکر ہو فضیلت لفظی اور
 عظمت معنوی میں کیساں ہیں۔

وليكن بعض آيات رافضيلتِ ذِكر و مذکور است مانند آية الكرسي زيرا كه مذکور در آية الكرسي
 جلالت و عظمت اللہ جل جلالہ و صفة اللہ تعالیٰ است كه خاص بذات حق تعالیٰ است۔ پس
 مجتمع شد در آية الكرسي و و فضيلت يكي فضيلتِ ذِكر دوم فضيلتِ مذکور و بعضی آيات رافضيلتِ ذِكر
 است فقط نہ فضيلتِ مذکور چنانچه سورة تبت يدا و مانند ايس از احوالِ فجارِ عقيدة ^{۹۸}۔ اسماء اللہ
 تعالیٰ چنانچه اللہ واحد و صفات حق تعالیٰ چنانچه لَهُ الْمُلْكُ وَ لَهُ الْحَمْدُ بتماہ مستوی اند در
 فضيلت و عظمت مش مطلقاً يعنى لقطع نظر از وجوہ فضيلت بعض بر بعض ہم و نيست تفاوت در
 اطلاق آنها بر ذات و صفات حق تعالیٰ و ايس منافی عظمت بعضی اسماء و صفات بر بعضی اسماء
 و صفات نيست مش عظمت جزئية يعنى مع لحاظ وجوہ فضيلت و عظمت بعض بر بعض هم عقيدة ^{۹۹}۔
 والدين رسول اللہ تعالیٰ صلى اللہ عليه وسلم مردند بر کفر مش درين مسئله اختلاف علماء است نہ
 منجانب صحت ايمان والديه المکرين صلعم مرجح بدلائل و زياده فریق است هم

ترجمہ وليكن بعض آيتوں کو ذکر و مذکور و دونوں طرح کی فضيلت ہے جيسے آية الكرسي اس لئے کہ
 آية الكرسي میں خدائے جل جلالہ کی جلالت و عظمت اور اس کی اس صفت کا مذکور ہے جو حق تعالیٰ کی ذات
 کے ساتھ خاص ہے پس آية الكرسي میں دو فضيلتیں جمع ہو گئیں ایک فضيلتِ ذِكر کی دوسری فضيلتِ مذکور
 کی اور بعض آيتوں کو فقط فضيلتِ ذِكر حاصل ہے نہ فضيلتِ مذکور جيسا کہ سورة تبت يدا اور اسی جيسی
 اور آيتیں بدکاروں کے احوال کی نسبت عقيدة ^{۹۸}۔ خدائے تعالیٰ کے نام جيسے اللہ اور احد اور خدائے
 تعالیٰ کی صفتیں جيسے لَهُ الْمُلْكُ اور لَهُ الْحَمْدُ يعنى اسی کے لئے ملك ہے اور اسی کے لئے حمد ہے
 یہ مطلق فضيلت اور عظمت میں برابر ہیں يعنى ان وجوہ سے قطع نظر کہ جس وجوہ سے بعض کی بعض پر فضيلت
 ہے اور ذات و صفات حق تعالیٰ پر ان کے بولے جانے میں تفاوت نہیں ہے اور یہ مساوات منافی نہیں ہے
 بعض اسماء و صفات پر جزئی عظمت کے طریق پر ہے يعنى مع لحاظ وجوہ فضيلت و عظمت بعض کے بعض پر۔
 عقيدة ^{۹۹} والدين رسول اللہ تعالیٰ صلى اللہ عليه وسلم فوت ہوئے کفر پر اس مسئله میں علماء کا اختلاف ہے
 وليكن حضور صلى اللہ عليه وسلم کے والدين مکرين کے ايمان صحيح ہونے کی جانب دليلوں سے ترجیح
 پائی ہوتی ہے اور اسی طرف علماء کے فریق کی زيادتی ہے۔

رسول علیہ السلام انتقال ازیں عالم بر ایمان کو دند۔ ابو طالب عم حضرت رسول اللہ تعالیٰ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مرد کافر۔ حضرت قاسم و حضرت طاہر و حضرت ابراہیم بودند فرزند رسول خدائے تعالیٰ صلی اللہ علیہ وسلم عقیدت شدہ حضرت بیوی فاطمہ و بیوی زینب و بیوی رقیہ و بیوی اُمّ کلثوم بنات رسول خدائے تعالیٰ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بودند عقیدت شدہ ہرقتے کہ مشکل شود بر انسان اہل ایمان شی از د قالیق علم توحید پس واجب است بر آں انسان این کہ اعتقاد کند چیزے را کہ صواب است نزد حق تعالیٰ بطریق اجمال بش یعنی ہرچہ صواب است نزد حق تعالیٰ ہماں مقبول و مختار من است و تفصیل نکند مادام کہ باید عالم را اسے عارف بحقیقتہ احوال را پس سوال کند ایمان تفصیلی بر وجہ کمال و تاخیر نکند عقیدت شدہ۔ خبر معراج حضرت غوث الثقلین محمد مصطفیٰ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بحسد در بیداری بسوئے آسمان حق است و ثابت است بطریق متعددہ پس کسے کہ رو کند آں خبر را و ایمان نیارد بمقتضائے آں خبر ضال است و مبتدع۔

ترجمہ۔ رسول علیہ السلام نے انتقال اس عالم سے ایمان پر فرمایا ہے۔ ابو طالب چچا حضرت رسول خدائے تعالیٰ کے کافر رہے۔ حضرت قاسم اور حضرت طاہر اور حضرت ابراہیم علیہ السلام رسول خدائے تعالیٰ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے فرزند تھے۔ عقیدت شدہ۔ حضرت بیوی فاطمہ اور بیوی زینب اور بیوی رقیہ اور بیوی اُمّ کلثوم سلام اللہ علیہن رسول خدائے تعالیٰ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی بنات یعنی چچا اور بھتیجی عقیدت شدہ۔ جس وقت انسان اہل ایمان پر علم توحید کی باریک باتوں میں سے کوئی شے مشکل ہو جائے تو اس انسان پر واجب ہے کہ ایسی چیز کا اجمالی طور پر اعتقاد کرے جو حق تعالیٰ کے نزدیک درست ہے یعنی جو کچھ حق تعالیٰ کے نزدیک درست ہے وہی میرا مقبول و مختار ہے اور تفصیل نہ کرے۔ ہماں تک کہ کسی ایسے عالم کو پاوے جو حقیقت احوال کو پہچانتا ہو اور عارف ہو پس پورے طور پر اس سے تفصیلی ایمان پوچھ لیوے اور تاخیر نہ کرے۔ عقیدت شدہ۔ خبر معراج حضرت غوث الثقلین محمد مصطفیٰ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم بحسد کے ساتھ حالت بیداری میں آسمان کی طرف حق ہے اور متعددہ طریق سے ثابت ہے پس جو کوئی اس خبر کو رو کر دے گا اور اس کے موافق ایمان نہ لائے گا۔ گمراہ اور مبتدع یعنی بدعتی ہے کہ دین میں نئی بات پیدا کرتا ہے۔

عقیدہ ۱۲۔ خُرُوجِ دُجَالٍ وَیَا جُوجَ وَیَا جُوجَ وَطُلُوعِ شَمْسٍ اِزْغَرِبِ وَنَزُولِ عِیْسَى عَلَیْهِ السَّلَامُ
 اَزْ اَسْمَانِ وَسَائِرِ عَلَامَاتِ رُوزِ قِیَامَتِ بِنَا بَرِیْرَیْ كِه وَارِدِ اسْتِ بَا اَنْجَارِ صَحیحہ بَلَكه
 آيَاتِ صَریحہ حَقِ اسْتِ وَثَابِتِ اسْتِ۔

عقیدہ ۱۳۔ اللہ تعالیٰ ہدایت می کند ہر کس را کہ می خواهد بسوئے صراطِ مستقیم
 مش ختم شد عبارات فقہ اکبر از شرح ملا علی۔ ازیں پس دُعَا اسْتِ اَزْمَتِ حَم
 وَصَلَاةِ اَزْ وِرْ وِمَنْدِ

اللَّهُمَّ اهْدِنَا صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا وَدِينًا قَوِيمًا بِحُضْرَةِ صَاحِبِ الصِّرَاطِ
 أَمِينٍ يَا رَبَّ الْعَالَمِينَ اللَّهُمَّ صَلِّ وَبَارِكْ وَسَلِّمْ دَائِمًا أَبَدًا
 عَلَى مُحَمَّدٍ رَسُولِكَ وَجَبِيْبِكَ وَعَلَى أَنْوَارِهِ كَمَا تُحِبُّهُ وَتَرْضَاهُ
 وَشَفِّعْهُ فِينَا وَتَرَحَّمْنَا بِهِ۔

ترجمہ عقیدہ ۱۲۔ خُرُوجِ لَعْنَتِنَا دُجَالٍ كَا۔ اَوْرِ يَا جُوجَ يَا جُوجَ كَا اَوْرِ طُلُوعِ هُونَا اَقْتَابِ كَا مَغْرِبِ سِ
 اَوْرِ اَتْرَا عِیْسَى عَلَیْهِ السَّلَامُ كَا اَسْمَانِ سِ اَوْرِ سَارِیْ عَلَامَاتِ رُوزِ قِیَامَتِ كِي حَقِّ هِیْنِ اَوْرِ ثَابِتِ هِیْنِ
 اِسْ بِنَا بَرِیْرَیْ كِه اَنْجَارِ صَحیحہ حَدِیْثِ كِي بَلَكه صَوَافِ آيَتِیْنِ اِسْ كِي نَسْبَتِ وَارِدِ هِیْنِ عَقِیْدَةِ اللّٰهِ تَعَالَى
 حَسْ كِیْسِ كُو چَا هِتَا هِیْ سِیْدِ هِیْ رِستِ كِي طَرَفِ هِدَايَتِ كِرْتَا هِیْ۔ جَبَارَتِ فِقْهِ اَكْبَرِ شَرْحِ مَلَا عَلِی قَاوِمِ كِي خْتَمِ هُو گِی
 اِسْ كِه بَعْدِ مَتْرَجْمِ كِي دُعَا هِیْ اَوْرِ وِرْ وِمَنْدِ كِي دُرُودِ هِیْ۔

دُعَا تَرَجْمِ۔ اللَّهُمَّ اهْدِنَا صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا وَدِينًا قَوِيمًا بِحُضْرَةِ صَاحِبِ
 الصِّرَاطِ أَمِينٍ يَا رَبَّ الْعَالَمِينَ۔ اے خدایم کو سیدھا رستہ اور مضبوط دین بتا صاحب
 صراط کی حرمت سے کہ مالک ہیں راستہ کے۔ اے جہالوں کے پالنے والے قبول فرما۔ دُرُودِ
 وِرْ وِمَنْدِ۔ اللَّهُمَّ صَلِّ وَبَارِكْ وَسَلِّمْ دَائِمًا أَبَدًا عَلَى مُحَمَّدٍ رَسُولِكَ وَجَبِيْبِكَ وَعَلَى
 أَنْوَارِهِ كَمَا تُحِبُّهُ وَتَرْضَاهُ وَشَفِّعْهُ فِينَا وَتَرَحَّمْنَا بِهِ۔ خدایا رحمت اور برکت اور سلامتی
 ہمیشہ سے ہمیشہ تک بھیج محمد صلعم تیرے رسول اور تیرے حبیب پر اور ان کے انوار پر جیسا تجھے وہ محبوب
 ہے اور تو اُس سے خوشنود ہے اور اس کو بہارا سفارشی کر اور ہم پر رحم کر اس کے وسیلہ سے۔

لحمداً لمن وفقنا للطبع المجلد الرابع من كتاب الجليل الفخيم

الموسوم

بِالْمُظْهِرِ

(من الانفال الى التوبة)

لذ العلاء والذ الفقهاء الشريفة والظرفية القوية التي

القاضي محمد ثناء الله العثماني

الحنف المظهر المجلد الثاني النقشبندية الفاضلة المتوفى سنة ١٢٢٥ هـ

وقد عنت بطبعها اهتمامي ونشرها ادارة اشاعت العلوم

لندوة المصنفين لكاتبه في بلدة دهلي

بين المسيب عن ابيه قال لما حضرت ابا طالب الوفاة جاءه رسول الله صلى الله عليه وسلم فوجدنا
ابا جهل وعبد الله بن ابي امية بن المغيرة فقال اى عم قل لا اله الا الله كلمة احاج لك بها عند الله
فقال ابو جهل وعبد الله بن ابي امية اترغب عن ملة عبد المطلب فلم يزل رسول الله صلى الله
عليه وسلم يعرضها عليه ويعيد انه بتلك المقالة حتى قال ابو طالب اخروا كلهم على ملة
عبد المطلب وزاد في رواية واني ان يقول لا اله الا الله فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم
والله لا استغفرن لك ما لمانه عنك فنزلت مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا
أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا أُولِي قُرْبَى مِنْ بَعْضِ
مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ (١١٣) بان ما تواعى الكفرية
دليل على جواز الاستغفار لاهل حياهم فانه طلب لتوفيقهم للايمان وروى مسلم عن
ابي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لعمر قل لا اله الا الله اشهدك يوم
القيامة قل لولا ان يعاير قريش يقولون انما حمله على ذلك الجزع لا قدرت بها عينيك
فانزل الله تعالى انك لا تهدي من احببت ولكن الله يهدي من يشاء وروى البخاري عن ابي
سعيد الخدري انه سمع النبي صلى الله عليه وسلم وذكر عنده عمه فقال لعله ينفعه شفاعتي
يوم القيامة فيجعل في ضمضاح من نار يبلغ كعبه يغلى منه دماغه هذا الحديث الذي كور
يدل على ان الآية نزلت بمكة في ابي طالب واخرج الترمذي وحسنه الحاكم عن علي قال
سمعت رجلا يستغفر لابويه وهما مشركان فقلت له استغفر لك لابويك وهما مشركان
فقال استغفرا براهيم لا بيه وهو مشرك فذكرت ذلك لرسول الله صلى الله عليه وسلم فنزلت
هذه الآية ولعل هذه القصة قارنت قصة صوت ابي طالب فنزلت الآية فيه وما يدل على
ان الآية نزلت في امة امر النبي صلى الله عليه وسلم وعبد الله ابيه فلا يصلح منها شيء وليس شيء
منها ما يصلح ان يعارض ما ذكرنا في القوة فيجب ردها منها فارواه الحاكم والبيهقي في الدلائل من
طريق ايوب بن هانئ عن مسروق عن ابن مسعود قال خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم
يوما الى المقابر وخرجنا معه فامرنا فجلسنا ثم تخطى القبور حتى انتهى الى قبرها فنادى طويلا

ثم ارتفع باكياً فبكينا لبكائه ثم اقبل علينا فتلقاه عمر فقال يا رسول الله ما الذي ابكاك فقد
ابكناها وافرعنا فجلس اليها فقال افرعكم بكائي قلنا نعم قال ان القبور الذي ايتوا
انا جى فيه قبر امته بنت وهب واني استأذنت ربي في زيادتها فاذن لي فاستأذنته في
الاستغفار لها فلم ياذن لي ونزل علي ما كان للنبي والذين آمنوا معه ان يستغفروا للمشركين
الآيتين فأخذني ما يأخذ الولد للوالدة من الرقة فذلك الذي ابكاني قال الحاكم هذا حديث
صحيح وتعبه الذهبي في شرح المستدرک وقال ايوب بن هانئ ضعفه ابن معين ومنها
ما اخرج الطبراني وابن مردويه من حديث ابن عباس قال لما اقبل رسول الله صلى الله عليه
وسلم من غزوة تبوك واعتمر هبط من ثنية عسفان فنزل على قبر امته فذكر نحو حديث
ابن مسعود وفيه ذكر نزول الآية قال السيوطي اسناده ضعيف لا تعويل عليه قال البغوي
قال ابو هريرة وبريدة لما قدم النبي صلى الله عليه مكة اتى قبر امته امنة فوقف عليها حتى حميت
الشمس رجاء ان يؤذن فيستغفر لها فنزلت ما كان للنبي الآية هذه وكذا اخرج ابن سعد
وابن شاهين من حديث بريدة بلفظ لما فتح رسول الله مكة اتى قبر امه فجلس فذكر نحو حديثي
لفظ عند ابن جرير عن بريدة كما ذكر البغوي قال ابن سعد في الطبقات بعد تخريج هذه
غلط وليس قبرها بمكة وقبرها بالابواء واخرج احمد ابن مردويه واللفظ لعن حديث
بريدة قال كنت مع النبي صلى الله عليه اذ وقفت على عسفان فابصر قبر امه فتوضأ وصلى وبكى
ثم قال اني استأذنت ربي ان اشفعه لها فذهبت فانزل الله تعالى ما كان للنبي الآية هذه
قال السيوطي طرق الحديث كلها معلولة وقال الحافظ ابن حجر في شرح البخاري من حكم بصحة
حديث ابن مسعود ليس لكونه صحيحاً لذاته بل لوروده من هذه الطرق وقد تأملت فوجدتها
كلها معلولة وفي الحديث علتاً أخرى انها تخالف لما في الصحيحين ان هذه الآية نزلت بمكة عقب
موت ابي طالب وكن اماً ذكر البغوي قول قتادة اذ صلى الله عليه قال لا استغفرن لابي كما استغفر
ابراهيم لبيه فانزل الله ما كان للنبي الآية هذه مرسل ليس بصحيح بل ضعيف ومخالف لما في الصحيحين
كما ذكرنا فلا يجوز القول بكون ابي النبي صلى الله عليه مشركين مسندى بهذه الآية وقد صنف الشيخ
الاجل جلال الدين السيوطي رضى الله عنه رسائل في اثبات ايمان ابي رسول الله صلى الله عليه

وجميع آباءه وإمهاته إلى آدم عليه السلام وخلصت منها رسالة سميتها بتقدسين آباء النبي صلى الله
 عليه وسلم فمن شاء فليرجع إليه وهذا المقام لا يسع زيادة التطويل في الكلام فإن قيل ما ورد من حد
 الصحيحين في قصة موت أبي طالب قال أبو جهمل أترب عن ملة عبد المطلب قول أبي طالب
 أنا على ملة عبد المطلب يدل على كون عبد المطلب مشركاً قلنا لا نسلم ذلك بل كان مؤمناً
 موحداً وقد ذكر ابن سعد في الطبقات بأسانيد أن عبد المطلب قل لامرأين وكانت تحضن
 رسول الله صلى الله عليه وسلم بأبركة لا تغفل عن أبي فاني وجدته مع غلمان قريباً من السد
 وإن أهل الكتاب يقولون إن أبا عبد المطلب كان من أهل الجاهلية
 جاهلاً بالشرائع وبما جاء به النبي صلى الله عليه وسلم وإنما كان التوحيد كما في آله في زمن الفترة
 زعم أبو جهمل وأبو طالب أن محمداً صلى الله عليه وسلم جاء بشئ منكر وحكما يكون ملة عبد المطلب
 مخالفاً لما جاء به النبي صلى الله عليه وسلم قوله تعالى مَا كَانَ أَسْتِغْفِرُ لَكُمْ إِيَّاهُ
 يعني آزر وكان عملاً إبراهيم عليه السلام وكان إبراهيم ابن تارخ وقد ذكرنا الكلام فيه
 في سورة الأنعام وقد صح عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال بعثت من خير قرون بني آدم
 قرناً فترتأخروا بعثت من القرن الذي كنت فيه دواة البخاري فلا يمكن أن يكون كافر في
 سلسلة آباءه صلى الله عليه وسلم

مفتي حلب محمد بن يوسف الأسبيري نيز در کتاب
 (ذخرا العابدین وارتغام المعاندين فی نجات الموالدين
 المکرمين لسيد المرسلين صلى الله عليه وسلم) مؤمن
 بودن ابوين محترمين پيغمبرين را صلى الله تعالى عليه وسلم
 بنصوص متعدده اثبات کرده است .

المستند المعتبر بنباءنا والآيات

١٣

ج

٢٠

من رثمات قلم امام اهل السنة ومجدد المائة الحاضرة اعليحضرة مولينا
محمد رضا خان القادري البركاتي الحنفى البريلوي قدس سره .

لدرثبت هذا عن سيدنا الامام الاعظم صلى الله تعالى عنه قال العلامة
السيد الطحطاوى رحمه الله تعالى في حاشيته على الدر المختار من باب تكاثر الكافر
مانعه فيه اساءة ادب والذي ينبغي اعتقاده حفظهما من الكفر وذكر الكلام
الى ان قال وما في الفقه الاكبر من ان والديه صلى الله تعالى عليه وسلم ما تاعلى الكفر
فمدسوس على الامام ويبدل عليه ان النسخ المعتبرة منه ليس فيها شىء من ذلك
قال ابن حجر المكي في فتاويله والمرجود فيها ذلك لا في حذيفة محمد بن يوسف البخاري
لا في حذيفة النعمان بن ثابت الكوفي وعلى التسليم ان الامام قال ذلك فمعناه
انها ماتا في ما من الكفر وهذا لا يقتضى اتصافهما به (الى اخر ما افاد واجاد) اقوله
ولهذا العبار لا قرينة اخرى توجد مثلها في بعض النسخ دون الاخرى وهي قوله
والدار رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم مات على الايمان والعلامة القاسمى نفسه
قد اصاب في صحة نسبتها الى الكتاب حيث قال لعل مرام الامام على تقدير
صحة ورود هذا الكلام الا فالقطع بصحة هذه مع اشتراكها في خلو النسخ المعتبرة
عنها ما يفنى الى التعجب ثم اقوله معلوم قطعان الترجيح في المسئلة لو فرض

الى هؤلاء ليرتكب قصاصا لا الاظن لم يبلغ من غالب الراى مبلغا يتضاءل دونه
المخلاف فضلا عن ان يكون هناك قاطع ومن سبب سير هذا الايام للاجل من الله
تعالى عنه ايمن انه كان اعقل من الهجوم على مثل هذا من دون قاطع وهو
الذى لم يجمع قط يقيم في احاد الناس فكيف بابوي رسول الله صلى الله تعالى
عليه وسلم فكيف بهذا الاعتناء الشديد به الباعث على ادراجها في كتاب من
الدين فهو ان سلم ثبوته رواية كان هذا انقطاعا باطنا مثبتا لثبوتها امامنا
عن لوثة لشر الموافقة انما هي في قول ذلك الكاتب السيئ الادب ولا حجة فيه
اما قول امير المؤمنين عمر بن عبد العزيز فليس فيه ما يوافق بل قال العلامة
المخفاجي في النسيم هذا تاديب له وتعزير حتى يترجما مثاله عن امثال هذا
المقالة وفي ذلك اشار الى اسلام ابويه صلى الله تعالى عليه وسلم قال ابن حجر
وهذا هو الحق بل في حديث صححه غير واحد من الحفاظ ولم يلتفتوا
لمن طعن فيه ان الله تعالى احياهما له فامنا به خصوصية لهما وكرامته صلى الله
تعالى عليه وسلم اقره وهذا الجدا فضيلة الاين به صلى الله تعالى عليه وسلم
ويسير من هذه الامة خير الامم اما النفس الايمان فكان حاصلها قال القاسمي في
منه الروض تحت العبار لا المذكورة المنسوبة الى الامام هذا من دعوى من قال انها
ماتتا على الايمان او ماتتا على الكفر ثم احياهما الله تعالى فماتتا في مقام الايقان اقره هذا
عجب من العجائب فياسجات الله من اين الدلالة فيه على الكفر الاحياء وبابى
لفظ دل عليه وبابى حاجب او هي اليه ولكن الا يلاع بشيى ياتي بالعجائب قال
وقد اوردت لهذا المسئلة رسالة مستقلة ودفعت ما ذكره السيوطي في

رسائل الثلاثة في تقوية هذه المقالة بالأدلة الجامعة المجتمعة من الكتاب و
السنة والقياس واجتماع الامة او و ذكر نحوه ههنا في شرح الشفاء قد حذفه
المصنف الحلام قدس سره لانه لم يعجبه امره اقول للامام الجليل الجلال السيوطي
رحمه الله تعالى ست رسائل في هذه المسئلة والمسئلة ليست من الفقه
اذ لا تتعلق بافعال المكلفين موحث انها محتل وتحرم وتمهم وتفسد ولا مدخل فيها
للقياس اصلا واما الاجماع فابن الاجماع وقد كثر النزاع وشاع وذاع وملا البتاع
وانما الحق ما افاد الامام السيوطي ان المسئلة خلافية وان كلا الفريقين ائمة اجلار
واما الكتاب فلا نص فيه على شئ في الباب وان تعلق ببعض ما يذكر في اسباب
الزول كما فرجوعا الى الحديث ولا شك انه هو المأخذ وحده لامثال المسئلة
والسيوطي اعلى كعبا اوسع باعا واعظم ذراعا منكم ومن اضغاث امثالكم في المعرفة
بالحديث وطرقه وعمله ومرجاله واحواله فكان الاسلام لكم القبول والا فالتمسليم و
الا فالسكوت واما قولكم بالادلة الجامعة المجتمعة انما احسن هذه البارات فرميت
متعلقة بذكر لا بد فحت فان الامام الجليل رحمه الله تعالى قد اثبت المسئلة
بدلائل قاهرة لو وضعت على الجبال الراسيات لان ذلك وللعبدا الضعيف مهالة
في الباب سماها **شمول الاسلام لاصول الرسول الكرام** ثم اذ فيها على ما ذكره
بما معنى التولي سبحانه وتعالى ولقد ودعت ان اظفر برسالتكم فاني لا رجوان ليفتم ربي
في الجواب عنها بما يعني وليثمنى وباجملة فقد ظهرت لنا بجد الله تعالى على اسلام الاربين
الكريمين رضي الله تعالى عنهم ادليل ساطعة لم يتبق لاحد مقال ولا للريب والشك هجلا و
المخلاف لم يخف عنا ولكن اذا جازتني الله بطل نعم محفل والله الحمد ١٢

در اباحت سماع و بیان آنچه از وی حلال است و آنچه حرام

بدانکه ایزد تعالی راسریست در دل آدمی، که آن در وی همچنان پوشیده است که آتش در آهن، و چنانکه بزخم سنک بر آهن آن سر آتش آشکارا گردد و بصحرا افتد، همچنین سماع آواز خوش و موزون آن گوهر آدمی را بجنباند و در وی چیزی پدید آرد بی آنکه آدمی را در آن اختیاری باشد، و سبب آن مناسبتی است که گوهر دل آدمی را با عالم علوی که عالم ارواح گویند هست. و عالم علوی عالم حسن و جمال است، و اصل حسن و جمال تناسب است، و هر چه متناسب است نمود گاریست از جمال آن عالم، چه هر جمال و حسن و تناسب که درین عالم محسوس است، همه ثمره جمال و حسن آن عالم است: پس آواز خوش موزون متناسب هم شبهتی دارد از عجایب آن عالم، بدان سبب آگاهی در دل پیدا آید و حرکت و شوقی پدید آید، که باشد که آدمی خود نداند که آن چیست، و این در دلی بود که ساده بود، و از عشقی و شوقی که بدان راه برد خالی باشد، اما چون خالی نباشد و بچیزی مشغول بود، آن در حرکت آید و چون آتشی که دم در وی دهند افروخته تر گردد، و هر کرا دوستی خدای تعالی بر دل غالب باشد سماع ویرا مهم بود، که آن آتش تیزتر گردد، و هر کرا در دل دوستی باطل بود، سماع زهر قاتل وی بود و بروی حرام بود.

و علما را خلافت در سماع که حلال است یا حرام، و هر که حرام کرده است از اهل ظاهر بوده است، که ویرا خود صورت نبسته است که دوستی حق تعالی بحقیقت در دلی فرود آید، چه وی چنین گوید که: آدمی جنس خود را دوست تواند داشت، اما آنرا که نه جنس وی بود و نه هیچ مانند وی بود ویرا دوست چون تواند داشت؟ پس نزدیک وی در دل جز عشق مخلوق صورت نبندد، و اگر عشق خالق صورت بندد بنا بر خیال تشبیهی باطل باشد، بدین سبب گوید که سماع یا بازی بود یا از عشق مخلوقی بود، و این هر دو در دین مذموم است، و چون ویرا پرسند که: معنی دوستی خدای تعالی که بر خلق واجبست چیست؟ گوید: فرمان برداری و طاعت داشتن؛ و این خطایی بزرگست که این قوم را افتاده است، و ما در کتاب محبت از رکن منجیات این پیدا کنیم؛

اما اینجا می‌گوییم که حکم سماع از دل باید گرفت - که سماع هیچ چیز در دل نیارد که نباشد، بل آنرا که در دل باشد بجنباند. هر کرا در دل چیز است که آن در شرع محبوبست و قوت آن مطلوبست، چون سماع آنرا زیادت کند ویرا ثواب باشد، و هر کرا در دل باطالی است که در شریعت آن مذموم است، ویرا در سماع عقاب بود، و هر کرا دل از هر دو خالی است، لیکن بر سیل بازی شنود و بحکم طبع بدان لذت یابد، سماع ویرا مباح است. پس سماع بر سه قسم است -

قسم آنکه بغفلت شنود و بر طریق بازی، این کار اهل غفلت بود، و دنیا همه **اول** لهو و بازی است، و این نیز از آن بود، و روا نباشد که سماع حرام باشد بدان سبب که خوش است، که خوشیها حرام نیست؛ و آنچه از خوشیها حرام است نه از آن حرام است که خوش است، بلکه از آن حرام است که در روی ضرری است و فسادی، چه آواز مرغان خوش است و حرام نیست، بلکه سبزه و آب روان و نظاره در شکوفه و گل خوش است و حرام نیست، پس آواز خوش در حق گوش، همچون سبزه و آب روان است در حق چشم، و همچون بوی مشک در حق بینی، و همچون طعام خوش در حق ذوق، و همچون حکمتها نیکو در حق عقل؛ و هر یکی از این حواس را نوعی لذت است، چرا باید که حرام باشد؟ و دلیل بر آنکه طیبیت و بازی و نظاره در آن حرام نیست آنست که عایشه - رضی الله عنها - روایت می‌کند که: روز عید در مسجد زنگیان بازی میکردند، رسول - علیه السلام - مرا گفت - خواهری که بینی؟ گفتم - خواهم، بر در بایستاد و دست پیش برداشت تا ز نخدان بردست وی نهادم، و چندان نظاره کردم که چند بار بگفت که - بس نباشد؟ گفتم - نه! و این در صحاح است، و ازین خبر پنج رخصت معلوم شد -

یکی آنکه بازی و لهو و نظاره در روی - چون گاه گاه باشد - حرام نیست و در بازی زنگیان رقص و سرود بود؛

دوم آنکه در مسجد میکردند؛

سوم آنکه در خبرست که - رسول - علیه السلام - در آنوقت که عایشه را آنجا برد گفت - «ببازی مشغول شوید» و این فرمان باشد، پس بر آنچه حرام باشد چون فرماید؟

چهارم آنکه ابتدا کرد و عایشه را - رضی الله عنها - گفت - خواهی که بینی؟ و این تقاضا باشد - نه چنان باشد که اگر وی نظاره کردی و وی خاموش بودی، روا بودی که کسی گفتی که نخواست که ویرا برنجاند، که آن از بدخویی باشد!

پنجم آنکه خود با عایشه بایستاد ساعتی دراز، با آنکه نظاره بازی کار وی نباشد: و بدین معلوم شود که برای موافقت زنان و کودکان - تا دل ایشان خوش شود - چنین کارها کردن از خلق نیکو بود، و این فاضلتر بود از خویشتن فراهم گرفتن و پارسایی و قرایی کردن.

و هم در صحاح است که عایشه روایت می کند که - من كودك بودم، لعبت^(۱) بیاراستمی - چنین که عادت دخترانست - چند كودك دیگر بنزد يك من آمدندی، چون رسول - علیه السلام - در آمدی كودكان باز پس گریختندی، رسول - علیه السلام - ایشانرا بنزد يك من فرستادی؛ يك روز كودکی را گفت که - چیست این لعبتها؟ گفت - این دختركان من اند، گفت - این چیست بر این اسب؟ گفت - پروبال است - رسول گفت - علیه السلام - اسب را بال از کجا بود؟ گفت - نشینده که سلیمان را اسب بود با پروبال؟ رسول - علیه السلام تبسم کرد تا همه دندانها وی پیدا شد. و این از بهر آن روایت می کنم تا معلوم شود که قرایی کردن و روی ترش داشتن و خویشتن از چنین کارها فراهم گرفتن از دین نیست، خاصه با كودك و با کسی که کاری کند که اهل آن باشد و از وی زشت نبود، و این خبر دلیل آن نیست که صورت کردن روا بود، که لعبت كودكان از چوب و خرقة بود که صورت تمام ندارد، که در خبرست که بال اسب از خرقة بود.

و هم عایشه روایت می کند که: دو كنيك من دف می زدند و سرود می گفتند، رسول - علیه السلام - در خانه آمد و بنخفت و روی از دیگر جانب کرد، ابو بکر در آمد و ایشانرا زجر کرد و گفت - خانه رسول و مزمار^(۲) شیطان؟ رسول گفت - یا ابابکر دست از ایشان بدار که روز عیدست، پس دف زدن و سرود گفتن ازین خبر معلوم شد که مباح است، و شك نیست که بگوش رسول می رسیده است آن، و منع وی مرا با بکر را از انکار آن دلیلی صریح است بر آن که مباح است.

(۱) اسباب بازی - مروسك (۲) آواز - سرود.

قسم آنکه در دل صفتی مذموم بود ، چنانکه کسی را در دل دوستی زنی بود
دوم یا کودکی بود ، سماع کند در حضور وی تا لذت زیادت شود ، یا در غیبت
وی بر امید وصال تا شوق زیادت شود ، یا سرودی شنود که در وی حدیث زلف و خال و
جمال باشد و در اندیشه خویش بروی فرو آورد : این حرام است ، و بیشتر جوانان ازین
جمله باشند ، برای آنکه این آتش عشق باطل را گرم تر کند ، و آن آتش را فرو کشتن
واجب است بر فروختن آن چون روا باشد ؛ اما اگر این عشق وی با زن خویش بود یا
کنیزك خویش بود ، از جمله تمتع دنیا بود و مباح بود ، تا آنگاه که طلاق دهد یا
بفروشد ، آنگاه حرام شود .

قسم آنکه در دل صفتی محمود باشد که سماع آنرا قوت دهد ، و این از چهار
سیم نوع بود .

نوح اول سرود و اشعار حاجیان بود در صفت کعبه و بادیه ، که آتش شوق خانه
خدایرا در دل بجنباند ، و ازین سماع مزد بود کسی را که روا بود که بحج شود ، اما
کسی را که مادر و پدر دستوری ندهد ، یا سببی دیگر که ویرا حج نشاید ، روا نبود
که این سماع کند و این آرزو در دل خویش قوی گرداند ، مگر که داند که اگر چه شوق
غالب و قوی خواهد شد ، وی قادر بود بر آنکه نرود ؛ و بدین نزدیک بود سرود غازیان
و سماع ایشان که خلق را بفرز او جنک کردن با دشمنان خدای تعالی و جان بر کف نهادن
بر دوستی وی آرزو مند کند ، و این را نیز مزد باشد ، و همچنین اشعاری که عادتست که
در مصاف بگویند تا مرد دایر شود و جنک کند و دلاوری را زیادت کند در وی ، مزد بود
چون جنک با کافران بود ، اما اگر با اهل حق بود این حرام بود ؛

نوح دوم سرود نوحه گر بود که بگریستن آرد و ادوه زیادت کند ، و اندرین
نیز مزد بود ، چون نوحه گری بر تقصیر خود کند در مسلمانی ، و بر گناهان که بروی رفته
بود و بر آنچه ویرا فوت شده است از درجات بزرگ از خشنودی حق تعالی ، چنانکه نوحه
داود بود - علیه السلام - که وی چندان نوحه کردی که جنازه از پیش وی برگرفتندی
و وی در آن العان بودی و آوازی خوش بودی ، اگر اندوهی حرام باشد در دل ، نوحه
حرام باشد : چنانکه ویرا کسی مرده باشد ، که خدای تعالی میگوید : « لکیلاتا سو اعلی
ما فاتکم - بر گذشته اندوه مخورید ، چون کسی قضاء خدای تعالی را کاره باشد و بدان

اندوهگین بود تا آن اندوه زیادت شود، این حرام بود؛ و بسبب اینست که مزد نوحه گر حرام است، و وی عاصی بود و هر که آن بشنود عاصی بود.

نوع سوم آنکه در دل شادی باشد، و خواهد که آن زیادت کند بسمع، و این نیز مباح بود چون شادی بچیزی باشد که روا باشد که بر آن شاد شود، چنانکه در عروسی و ولیمه و عقیقه و وقت آمدن فرزند و وقت ختنه کردن و باز رسیدن از سفر، چنانکه رسول - علیه السلام - بمدینه رسید، پیش باز شدند و دف میزدند و شادی میکردند و شعر میگفتند که:

طلع البدر علينا من ثبات الوداع   وجب الشكر علينا ما دعى الله داع^(۱)

و همچنین بایام عید شادی کردن روا بود، و سماع بدین روا بود، و همچنین چون دوستان بهم نشینند بموافقتی و خواهند که طعام خورند و خواهند که وقتشان با یکدیگر خوش شود، سماع کردن و شادی نمودن بموافقت یکدیگر روا باشد.

نوع چهارم واصل آنکه کسی را که دوستی حق تعالی بر دل غالب شده باشد و بعد عشق رسیده، سماع ویرا مهم بود، و باشد که اثر آن از بسیاری خیرات رسمی بیش بود، و هر چه دوستی حق تعالی بدان زیاد شود مزد آن بیش بود، و سماع صوفیان در اصل که بوده است بدین سبب بوده است، اگر چه اکنون برسم آمیخته شده است، بسبب گروهی که بصورت ایشانند در ظاهر و مفلس اند از معانی ایشان در باطن، و سماع در افروختن این آتش اثری عظیم دارد، و کس باشد از ایشان که در میان سماع ویرا مکاشفات پدید آید، و باوی لطفها رود که بیرون سماع نبود.

و آن احوال لطیف که از عالم غیب بایشان پیوستن گیرد بسبب سماع، آنرا وجد گویند، و باشد که دل ایشان در سماع چنان پاک و صافی شود که نقره را چون در آتش نهی، و آن سماع آتش در دل افکند و همه کدورتها از دل ببرد، و باشد که بسیاری ریاضت آن حاصل نیاید که بسماع حاصل آید، و سماع آن سر مناسب است را که روح آدمی راهست با عالم ازواج بجنباند تا بود که او را بکلیت ازین عالم بستاند تا از هر چه درین عالم رود بیخبر شود، و باشد که قوت اعضا وی نیز ساقط شود، و بیفتد و از هوش برود،

(۱) ماه بر ما از گردنه وداع (جایست که در مدینه مسافران مکه را تا آنجا بدرقه میکردند) طلوع کرد. تا آنگاه که خوانندگان خدا را بخوانند، بر ما شکر واجب است.

و آنچه ازین احوال درست باشد ویراصل بود ، درجه آن بزرگ بود ، و آن کسی را که بدان ایمان بود و حاضر بود ، از برکات آن نیز محروم نبود . ولیکن غلط اندرین نیز بسیار باشد ، و پندار هاء خطا بسیار افتد ، و نشانی حق و باطل آن پیران پخته و راه رفته دانند ؛ و مرید را مسلم نباشد که از سر خویش سماع کند بدانکه تقاضاء آن در دل وی پدید آید .

و علی حلاج یکی بود از مریدان شیخ ابوالقاسم گرگانی ، دستوری خواست در سماع ، گفت هیچ منخور ، پس از آن طعام خوش بساز : اگر سماع اختیار کنی بر طعام ، آنگاه این تقاضاء سماع بحق باشد و ترا مسلم بود . اما مریدی که ویرا هنوز احوال دل پیدا نیامده باشد ، و راه حق بمعاملت نداند ، یاپیدا آمده باشد ، ولیکن شهوت هنوز از وی تمام شکسته نشده باشد ، واجب بود پیر که ویرا از سماع منع کند ، که زیان وی از سود بیش بود .

و بدانکه هر که سماع را و وجد را و احوال صوفیانرا انکار کند ، از مختصری خویش انکار کند ، و معذور بود در آن انکار ، که چیزی که ویرا نباشد ، بدان ایمان دشوار توان آوردن ، و این همچون منحنث^(۱) بود که ویرا باور نبود که در صحبت لذت هست ، چه لذت بقوت شهوت در توان یافت ، چون ویرا شهوت نیافریده اند چگونه داند ؟ و اگر نایننا لذت نظاره در سبزه و آب روان انکار کند چه عجب ، که ویرا چشم نداده اند ، و آن لذت بدان در توان یافت ؛ و اگر کودک لذت ریاست و سلطنت و فرمان دادن و مملکت داشتن انکار کند چه عجب ، که وی راه بازی داند در مملکت داشتن چه راه برد ؟

و بدانکه خلق در انکار احوال صوفیان - آنکه دانشمندست و آنکه عامی است - همه چون کودکان اند ، که چیزی را که بدان هنوز نرسیده اند منکرند ، و آن کسی که اندک مایه زیر کی دارد ، اقرار دهد و گوید که : مرا این حال نیست ، ولیکن می دانم که ایشان راهست ، باری بدان ایمان دارد و روا دارد ؛ اما آنکه هر چه او را نبود خود محال داند که دیگرانرا بود ، بغایت حمایت باشد ، و از آن قوم باشد که حق تعالی می گوید : « و اذلم یهدوا به فسیقوا و ان هذا اولک قریم^(۲) »

(۱) کسی که مردی یا زنی او نا پیدا است . (۲) و چون بدان راه نیافتند ، میگویند که این دروغی کهنه است .

- فصل -

[سماع در کجا حرام بود]

بدانکه آنجا که سماع مباح گفتیم ، به پنج سبب حرام شود : باید که از آن حذر کند :

سبب آنکه از زنی شنود ، یا از کودکی که در محل شهوت بود ، که این حرام بود ، **اول** اگر چه کسی را که دل بکار حق مستغرق بود ، چه : شهوت در اصل آفرینش هست ، و چون صورتی - نیکو در چشم آید شیطان بمعاونت آن برخیزد و سماع بحکم شهوت شنود و سماع از کودکی که محل فتنه نباشد مباح است و از زنی که زشت رو بود مباح نیست : چه ویرامی بیند ؛ و نظر بر زنان بهر صفت که باشد حرام است ؛ اما اگر آواز شنود از پشت پرده ، اگر یم فتنه بود حرام بود ، و اگر نی مباح - بود ؛ و دلیل آنکه : دو زن در خانه عایشه - رضی الله عنها - سرود می گفتند ، و بی شك رسول - علیه السلام - آواز ایشان می شنید . پس آواز زنان عورت - نیست چون روی کود کان ، ولیکن نگریستن در کود کان در شهوت و جانی - که یم فتنه باشد حرام است ، و آواز زنان نیز همچین است . و این احوال - بگردد : کس باشد که بر خویشتن ایمن باشد ، و کس باشد که بترسد ، و این همچنان باشد که حلال خویش را بوسه دادن در ماه رمضان : حلال بود کسی را که از شهوت خویش ایمن بود ، و حرام بود کسی را که بترسد که شهوت ویرا در مباشرت افکند یا از انزال ترسد بمجرد بوسه دادن .

سبب آنکه با سرود و رباب و چنگ و بر بربط بود ، و رودها باشد یا نای عراقی باشد **دوم** که در وی نهی آمده است ، نه بسبب آنکه خوش باشد - که اگر کسی ناخوش و ناموزون زند هم حرام بود - لیکن بسبب آنکه این عادت شراب خوارگان است ، و هر چه بایشان مخصوص باشد حرام کرده اند بتبعیت شراب ، و بدان سبب که شراب بیاد دهد و آرزوی آن بجنبا ند ، اما طبل و شاهین و دف - اگر چه در وی جلاجل^(۱) بود حرام نیست ، که اندرین چیزی نیامده است ، و این چون رودها نیست : این نه شعار شراب خوارگان است ، پس بر آن قیاس نتوان کرد ؛ بلکه دف خود زده اند پیش رسول - علیه السلام - و فرموده است زدن آن در عروسی ، و بدانکه جلال در افزایند

حرام نشود .

و طبل حاجیانرا و غازیانرا خود بسم است زدن ، اما طبل مخنشان خود حرام بود ، که آن شعار ایشانست ، و آن طبلی دراز بود ، میانه باریک و هر دو سر پهن ، اما شاهین اگر بسرفرو بود و اگر نه - حرام نیست ، که شبانان را عادت بوده است که میزدماند . و شاهمی میگوید : دلیل بر آنکه شاهین خلال است آنست که : آواز آن بگوش رسول آمد - علیه السلام - ، انگشت در گوش کرد و این عمر را گفت : گوش دار ، چون دست بدارد مرا خبرده ، پس رخصت دادن این عمر را تا گوش دارد ، دلیل آنست که مباح است ، اما انگشت در گوش کردن وی دلیل آنست که او را در آن وقت حالی بوده باشد شریف و بزرگوار ، که دانسته باشد که آن آواز او را مشغول کند : که سماع اثری دارد در جنبانیدن شوق حق تعالی ، تا نزدیکتر رساند کسی را که در عین آن کار نباشد ، و این بزرگ بود باضافت باضعفا که ایشانرا خود این حال نبود ، اما کسی که در عین کار باشد ، بود که سماع او را شاغل بود و در حق وی نقصان بود : پس ناکردن سماع دلیل حرامی نکند ، که بسیار مباح باشد که دست بدارند ؛ اما دستوری دادن دلیل مباحی کند قطعاً ، که آنرا وجهی دیگر نباشد .

سبب آنکه در سرود فحش باشد ، یا هجا باشد ، یا طعن بود در اهل دین ، چون شعر سوم روافض^(۱) که در صحابه گویند ، یا صفت زنی باشد معروف ، که صفت زنان پیش مردان گفتن روا نباشد ، اینهمه شعرها گفتن و شنیدن وی حرام است ؛ اما شعری که در وی صفت زلف و خال و جمال بود ، و حدیث وصال و فراق ، و آنچه عادت عشاق است گفتن و شنیدن آن ، حرام نیست ، و حرام بدان گردد که کسی در اندیشه خویش آن بر زنی که ویرا دوست دارد یا بر کودکی فرود آرد ، آنگاه اندیشه وی حرام بود ، اما اگر بر زن و کنیز که خویش سماع کند حرام نبود .

اما صوفیان و کسانی که ایشان بدوستی حق تعالی مستغرق باشند ، و سماع بر آن کنند ، این بیتها ایشان را زیان ندارد ، که ایشان از هر یکی معنی فهم کنند که در خور حال ایشان باشد : تا باشد که از زلف ظلمت کفر فهم کنند ، و از نور روی نور ایمان فهم کنند ، و باشد که از زلف سلسله اشک حضرت الهیت فهم کنند ، چنانکه

(۱) فرقه ای از مسلمین - طایفه زیدیه .

شاعر گوید :

گفتم بشمارم سر یک حلقه زلفش
خندید بمن بر سر زافینک مشکین
تابو که بتفصیل سر جمله بر آرم
یک پیچ به پیچید و غلط کرد شمارم
که ازین زلف سلسله اشکال حضرت الهیت فهم کنند، که کسی که خواهد که بتصرف
عقل بوی رسد - بآنکه سرمویی از عجایب حضرت الهیت بشناسد - بیک پیچ که بروی افتد
همه شمارها غلط شود و همه عقلا مدهوش شود .

و چون حدیث شراب و مستی بود در شعر، نه آن ظاهر فهم کنند، مثلاً چون
شاعر گوید :

گرمی دو هزار رطل بر پیمایی
تا می نخوری نباشدت شیدایی
آن فهم کنند که کار دین بحدیث و تعلم راست نیاید، که بذوق راست -
آید، اگر بسیاری حدیث محبت و عشق و زهد و توکل و دیگر معانی بگویی و
درین^(۱) کتاب تصنیف کنی، و کاغذ بسیار درین سیاه کنی، هیچ سودت نکند تا بدان
صفت نگردی .

و آنچه از بیهوشی خرابات گویند هم چیزی دیگر فهم کنند، مثلاً چون گویند :
هر کو بخرابات نشد بی دین است
زیرا که خرابات اصول دین است
ایشان ازین خرابات خرابی صفات بشریت فهم کنند، که اصول دین آنست که
این صفات که آبادانست خراب شود، تا آنکه ناپیداست در گوهر آدمی پیدا آید
و آبادان شود .

و شرح و فهم آن دراز بود، که هر کسی را درخور نظر خود فهم دیگر باشد؛
ولیکن سبب گفتن آنست که گروهی از ابلهان و گروهی از مبتدعان بریشان تشنیع
می زنند که : ایشان حدیث صنم و زلف و خال و مستی و خرابات می گویند و می شنوند،
و این حرام باشد؛ و می پندارند که این خود حجتی عظیم است که بگفتند، و طعنی عظیم
بکردند، که از حال ایشان خبر ندارند بلکه سماع ایشان خود باشد^(۲) که نه بر معنی
بیت باشد، که^(۳) بر مجرد آواز باشد؛ که از آواز شاهین خود سماع افتد، اگر چه
معنی ندارد؛

(۱) درین باب - درین موضوع (۲) ممکن است - شاید . (۳) بلکه .

وازین بود که کسانی که تازی^(۱) ندانند، ایشانرا بریتهاء تازی سماع افتد، و ابلهان می خندند که وی این نداند، سماع چرا میکند؟ و این ابله این مقدار نداند که شتر نیز تازی نداند، و باشد که بسبب 'حداء'^(۲) عرب برماندگی چندان بدود. بقوت سماع و نشاط - با آن، بارگران، که چون بمنزل رسد و از سماع دست بدارند، در حال بیفتد و هلاک شود، باید که این ابله با شتر جنک و مناظره کند، که توتازی نمیدانی این چه نشاط است که در تو پیدا می آید؟

و باشد نیز که از بیت تازی چیزی فهم کنند که آن نه معنی تازی بود، لیکن چنانکه ایشانرا خیال افتد، که نه مقصود ایشان تفسیر شعرست. یکی میگفت: 'وما زارنی فی النوم الا خیالکم'^(۳)، صوفی حال کرد، گفتند: حال چرا کردی، که خود ندانی که وی چه میگوید؟ گفت، چرا ندانم؟ می گوید: مازاریم! راست می گوید که همه زاریم و درمانده ایم و در خطریم. پس سماع ایشان باشد که چنین بود، و هر کراکاری بردل غلبه گرفت، هر چه شنود آن شنود، و هر چه بیند آن بیند: و کسی که آتش عشق - در حق یادرباطل ندیده باشد، این ویرا معلوم نشده باشد.

سبب آنکه شنونده جوان باشد و شهوت بروی غالب، و دوستی حق تعالی خود چهارم نشناسد، که غالب آن بود که چون حدیث زلف و خال و صورت نیکو شنود، شیطان پای برگردن او نهد و شهوت ویرا بجنباند، و عشق نیکوانرا در بدل وی آراسته گرداند، و آن احوال عاشقان که میشوند ویرا نیز خوش آید، و آرزو کند و در طلب آن ایستد، تاوی نیز بطریق عشق برخیزد.

و بسیارند از زنان و مردان که جامه صوفیان دارند، و بدین کار مشغول شده اند، و آنگاه هم بعبارت طامات این را عذرها نهند، و گویند: فلان را سودایی و شوری پدید آمده است و خاشاکی در راه او افتاده، و گویند که عشق دام حق است، ویرا در دام کشیده اند، و گویند: دل وی نگاه داشتن و جهد کردن تاوی معشوق خویش را بیند خیری بزرگست. قوادگی^(۴) را ظریفی و نیکو خویی نام کنند، و فسق را اولو اطت^(۵) را

(۱) عربی . (۲) آواز مخصوص ساربانان . (۳) در خواب جزاندیشه توهیج کس بیدار من نیامد . (۴) قواد: کسیکه زنان و مردان را برای پیوند نامشروع راهنمایی میکند . (۵) با پسران در آمیختن .

شور و سودا نام کنند، و باشد که این عذر خویش را گویند که : فلان پیر ما را بفلان کودک نظری بود، و این همیشه در راه بزرگان افتاده است؛ و این نه لواطت است که شاهد بازی است، و باشد که گویند عین روح بازی باشد، و ازین ترهات بهم باز نهند تا فضاحت خویش بچنین بیهدها پیوشند، و هر که اعتقاد ندارد که این حرام است و فسق است، اباحتی است و خون وی مباح است.

و آنچه از پیران حکایت کنند که ایشان بکودکی نگریستند؛ یا دروغ باشد که میگویند برای عذر خویش را -، یا اگر نگریسته باشند شهوت - نبوده باشد، بلکه چنانکه کسی در سب سرخ نگر دیا در شکوفه نگر د، و یا باشد که این پیر را نیز خطایی افتاده باشد. که نه معصوم باشد، و بدانکه پیری را خطایی افتد و یا بروی معصیتی رود آن معصیت مباح نشود، و حکایت قصه داود برای آن گفته اند تا تو گمان نبری که هیچ کس از چنین صغایر ایمن شود، اگر چه بزرگ بود، و آن نوحه و گریستن و توبه وی از آن حکایت کرده اند تا آن بهجت نگیری و خود را معذور نداری

و يك سبب دیگر هست، و آن نادر باشد، که کسی باشد که ویرا در آن حالت که صوفیانرا باشد چیزها نمایند، و باشد که جواهر ملایکه و ارواح انبیا ایشانرا کشف افتد بمثالی، و آن نگاه آن کشف، باشد که بر صورت آدمی باشد بغایت جمال : که مثال لابد در خور حقیقت معنی بود، و چون آن معنی بغایت کمالست در میان معانی عالم ارواح مثال وی از عالم صورت بغایت جمال باشد، و در عرب هیچ کس نیکوتر از *دحیه الکلبی* نبود، و رسول - علیه السلام - جبرئیل را - علیه السلام - بصورت وی دید. آن نگاه باشد که چیزی از آن کشف افتد بر صورت امردی^(۱) نیکو، و از آن لذتی عظیم باشد، چون از آن حال باز در آید، آن معنی باز در حجاب شود، و وی در شوق و طلب آن معنی افتد که آن صورت مثال وی بود، و باشد که آن معنی باز نیابد، آن نگاه اگر چشم ظاهر وی بر صورت نیکو افتد که با آن صورت مناسبت دارد، آن حالت بروی تازه شود، و آن معنی گمشده را بازیابد، و ویرا از آن وجدی و حالتی پدید آید، پس روا باشد که کسی رغبت نموده باشد در آن که صورت نیکو بیند برای باز یافتن این حالت. و کسی که ازین اسرار خبر ندارد، چون رغبت وی بیند، پندارد که وی هم از آن صفت مینگرد که صفت وی

است: که از آن دیگر خود خبر ندارد!

و در جمله کار صوفیان عظیم و با خطر است، و بغایت پوشیده است، و در هیچ چیز چندان غلط راه نیابد که در آن، این مقدار اشارت کرده آمد، تا معلوم شود که ایشان مظلومند؛ که مردمان پندارند که ایشان ازین جنس بوده اند که درین روزگار پدید آمده اند، و در حقیقت مظلوم آنکس بود که چنین پندارد: که بر خویشان ظلم کرده باشد که دریشان تصرف کند یا بر دیگران قیاس کند.

سبب آنکه عوام که سماع بعات کتند بر طریق عشرت و بازی، این مباح باشد، لیکن **پنجم** بشرط آنکه پیشه نگیرد و بر آن مواظبت نکند، که چنانکه بعضی از گناهان صغیره است، چون بسیار شود بدرجه کبیره رسد. بعضی از چیزها مباح است بشرط آنکه گاه گاه بود و اندک بود، چون بسیار شود حرام شود: که زنگیان یکبار در مسجد بازی کردند رسول علیه السلام. منع نکرد؛ اگر آن مسجد را بازی گاه ساختندی منع کردی و عایشه رضی الله عنها. از نظاره منع نکرد، اگر همیشه عادت کردی منع کردی. اگر کسی همیشه با ایشان میگردد و پیشه گیرد روان باشد، و مزاح. کردن گاهگاه مباح است، ولیکن اگر کسی همیشه عادت گیرد، مسخره باشد و نشاید.

باب دوم

در آثار سماع و آداب آن

بدانکه در سماع سه مقام است: اول فهم، آنکه وجد آنکه حرکت، و در هر یکی سخن است:

مقام در فهم است: اما کسی که سماع بطبع و غفلت شنود، یا بر اندیشه مخلوق کند، **اول** خسیس تر از آن بود که در فهم و حال وی سخن گویند، اما آنکه غالب بروی اندیشه دین باشد و بحق تعالی بود، این بر دو درجه باشد:

درجه اول درجه مرید باشد، که ویرا در طلب خویش و سلوک راه خویش احوال مختلف باشد، از قبض و بسط و آسانی و دشواری و آثار قبول و آثار رد و همگی دلوی آن فرو گرفته باشد، چون سخنی شنود که در وی حدیث عتاب و قبول و رد و وصل و

هجر و قرب و بهمد و رضا و سخط و امید و نومیدی و فراق و وصال و خوف و امن و وفا
بهمد و بی‌عهدی و شادی وصال و اندوه فراق بود - و آنچه بدین ماند - ، بر احوال
خویش تنزیل کند، و آنچه در باطن وی باشد افروختن گیرد ، و احوال مختلف بر وی پدید
آید ، و ویرا در آن اندیشه‌های مختلف بود ، و اگر قاعده علم و اعتقاد او محکم نبود ،
باشد که اندیشه‌ها افتد و ویرا در سماع که آن کفر باشد ، که در حق حق تعالی چیزی سماع
کند که آن محال باشد ، چنانکه این بیت شنود مثلاً که :

ز اول بمنت میل بد آن میل کجاست ؟ و امروز ملول گشتی از بهر چراست ؟

هر مریدی که ویرا بدایتی تیز و روان بوده باشد ، و آن‌گاه ضعیفتر شده باشد ،
پندارد که حق تعالی را بوی عنایتی و میلی بوده است و اکنون بگردیده ، و این تغییر در
حق حق تعالی فهم کند : این کفر بود ، بلکه باید که داند که تغییر را بحق راه نبود : وی
مغیرست و متغیر نیست ^(۱) باید که داند که صفت وی بگردیده است ، تا آن معنی که گشاده
بود در حجاب شد اما از آن جانب خود هرگز منع و حجاب و ملال نباشد ، بلکه در گاه
گشاده است ، بمثل چون آفتاب که نوروی مبدولست ^(۲) مگر کسی را که پس دیواری
شود و از وی در حجاب افتد ، آن‌گاه تغییر در وی آمده باشد نه در آفتاب ، باید که گوید:
خورشید بر آمد ای نگارین دیرست بر بنده اگر نتابد از ادیر است ^(۳)

باید که حواله حجاب بادبار خویش کند ، و بتقصیری که بر وی رفته باشد ، نه
بعق تعالی . مقصود ازین مثال آنست که باید که هر چه صفات نقص - است و تغیرست در
حق خویش و نفس خویش فهم کند ، و هر چه جمال و جلال وجودست در حق تعالی فهم
کند ، اگر این سرمایه ندارد از علم ، زود در کفر افتد و نداند : و بدین سبب است که خطر
سماع بردوستی حق تعالی عظیم است .

درجه دوم آن باشد که از درجه مریدان در گذشته باشد ، و احوال مقامات
باز پس کرده باشد ، و بنهایت آن حال رسیده بود که آنرا فنا گویند و نیستی - چون اضافت
کنند با هر چه جز حق است - ، و توحید گویند و یگانگی - گویند - چون بحق اضافت
کنند - ؛ و سماع این کس نه بر سیل فهم معنی باشد ، بلکه چون سماع بوی رسد آن حال

(۱) گرداننده است و گردنده نیست . (۲) بخشیده شده است . (۳) ادبار - بدبختی

نیستی و یگانگی بروی تازه شود ، و بکلیت از خویشتن غایب شود . و از این عالم بیخبر شود ، و باشد بمثل اگر در آتش افتد خبر ندارد : چنانکه شیخ ابوالحسن نوری - رحمة الله علیه - در سماع بجایی دروید که نی درود بودند ، و همه پایش می برید و وی بی خبر و سماع این تمامتر بود ، اما سماع مریدان بصفات بشریت آمیخته - بود و این آن بود که ویرا از خود بکلیت بستاند ، چنانکه آن زنان که یوسف را دیدند ، همه خود را فراموش کردند و دست بریدند ؛

و باید که این نیستی را انکار نکنی و گویی : من ویرا می بینم ، چگونه نیست شده است ؛ که وی نه آنست که تومی بینی که آن شخص است و چون بمیرد هم می بینی و وی نیست شده ، پس حقیقت وی آن معنی لطیف است که محل معرفت است ، چون معرفت چیزها از وی غایب شد همه در حق وی نیست شد ، و چون جز ذکر حق تعالی نماند هر چه فانی بود بشد و هر چه باقی بود بماند ؛ پس معنی یگانگی این بود که چون جز حق تعالی را نبیند ، گوید همه خود اوست و من نیم و باز گوید من خود اویم و گروهی ازینجا غلط کرده اند و این معنی را بعلول^(۱) عبارت کرده اند ، ر گروهی باتحاد عبارت کرده اند ، و این همچنان باشد که کسی هرگز آینه ندیده باشد ، در وی نگردد صورت خود ببیند ، پندارد که در آینه فرود آمد ، یا پندارد که آن صورت خود صورت آینه است ، که صفت آینه خود آنست که سرخ و سپید بنماید ، اگر پندارد که در آینه فرود آمد این حلول بود ، و اگر پندارد که آینه خود صورت وی شد این اتحاد بود ، و هر دو غلط است ، بلکه هرگز آینه صورت نشود و صورت آینه نشود ، و لیکن چنان نماید ، و چنان پندارد کسی که کارها تمام نشناخته بود ، و شرح این در چنین کتاب دشوار توان گفت : که علم این درازست .

مقام چون از فهم فارغ شد ، حالی است که از فهم پدید آید ، که آنرا وجد
دوم گویند ؛ و وجد یافتن بود ، و معنی آن بود که حالتی یافت که پیش ازین نبود و در حقیقت این حالت سخن بسیارست که آن چیست ، و درست آنست که آن يك نوع نبود ، بلکه انواع بسیار بود ، اما دو جنس باشد : یکی از جنس احوال بود و یکی از جنس مکاشفات .

(۱) داخل شدن و فرود رفتن - اعتقاد باینکه خداوند تعالی در بدن اشخاص و اشیاء قرار نمیگیرد .

اما احوال ، چنان بود که صفتی از آن روی غالب شود و ویرا چون مست گرداند ، و آن صفت ، گاه شوق بود و گاه خوف و گاه آتش عشق بود و گاه طلب بود و گاه اندوهی بود و گاه حسرتی بود ، و اقسام این بسیارست ، اما چون آن آتش در دل غالب شد ، دود آن بر دماغ شود ، و حواس ویرا غلبه کند تا نبیند و نشنود - چون خفته - ، یا اگر بیند و بشنود از آن غافل و غایب بود - چون مست ؛

و نوع دیگر مکاشفاتست ، که چیزها نمودن گیرد از آنچه صوفیان را باشد ، بعضی در کسوت مثال و بعضی صریح ، و اثر سماع در آن از آن وجه است که دل را صافی کند ، و چون آینه باشد که گردی بروی نشسته باشد و پاک کنند از آن گرد ، تا آن صورت در وی پدید آید . و هر چه ازین معنی عبارت توان آورد ، علمی باشد و قیاسی و مثالی ، و حقیقت آن جز آن کس را معلوم نبود که بدان رسیده باشد : آنگاه هر کس را قدم گاه خویش معلوم بود ، اگر در دیگری تصرف کند ، بقیاس قدمگاه خویش کند ، و هر چه بقیاس باشد ، از ورق علم بود نه از ورق ذوق . اما این مقدار گفته می آید ، تا کسانی که ایشانرا ازین حال تذوق نباشد ، باری باور کنند و انکار نکنند ، که آن انکار ایشانرا زیان دارد ، و سخت ابله بود کسی که پندارد که هر چه در گنجینه وی نبود در خزانه ملوک نبود ، و ابله تر از وی کسی بود که خویشتن را با مختصری خویش پادشاهی داند و گوید که من خود بهم رسیده ام و همه مرا گشت ، و هر چه مرا نیست خود نیست : و همه انکارها ازین دو ابلهی خیزد .

و بدانکه وجد باشد که بتکلف بود ، و آن عین نفاق بود ، مگر آنکه بتکلف اسباب آن بدل می آرد تا باشد که حقیقت وجد پدید آید . و در خبرست : که چون قرآن شنوی بگریی ، و اگر گریستن نیاید تکلف کنی ، معنی آنست که بتکلف اسباب حزن بدل آوری ، و این تکلف را اثرست ، باشد که بحقیقت ادا کند .

سؤال : اگر کسی گوید که چون سماع ایشان حق است و برای حق است ، باید که در دعوتها مقررانرا^(۱) نشانندندی و قرآن خواندندی ، نه قوالانرا^(۲) که سرود گویند ، که قرآن کلام حق است : سماع از وی اولیتر .

جواب آنستکه سماع از آیات قرآن بسیار باشد ، و وجد از آن بسیار
(۱) قاری - قرآن خوان . (۲) قوال ، آواز خوان .

پدید آید، و بسیار باشد که از سماع قرآن بیهوش شوند، و بسیار کس بوده است که در آن جان داده است، و حکایات آن آوردن درازست، و در کتات احیا بتفصیل گفته‌ایم؛ اما سبب آنکه بدل مقرئ قوال نشانند، و بدل قرآن سرودگویند پنج است:

اول آنکه آیات قرآن همه با حال عاشقان مناسبت ندارد: که در قرآن قصه کافران و حکم معاملات اهل دنیا و چیزهای دیگر بسیار است، که قرآن شفای همه اصناف خلق راست؛ چون مقرئ بمثل این آیت بر خواند که: «مادر را از میراث ششیک بود و خواهر را نیمه بود» یا این که: «زنی را شوی بمیرد، چهار ماه و ده روز عدت باید داشت» و امثال این، آتش عشق را نیز نگرداند، مگر کسی که بغایت عاشق بود، و از هر چیزی ویرا سماع بود، اگرچه از مقصود دور بود، و آن چنان نادر بود.

سبب دوم آنکه قرآن بیشتر یاد دارند و بسیار خوانند، و هرچه بسیار شنیده آید آگاهی بدل ندهد در بیشتر احوال، یابیتی که کسی پیشین بار بشنود و بر آن حال کند، بار دوم بدان حال حاضر نیاید، و سرودنو بر توان گفت و قرآن نوبر نتوان خواند و چون عرب می‌آمدند در روز کار رسول - علیه السلام - و قرآن تازه می‌شنیدند و می‌گریستند و احوال بریشان پدید می‌آمد، ابو بکر گفت - رضی الله عنه - : «کنا کما کتم ثم قست قلوبنا» گفت: مانیز همچون شما بودیم، اکنون دل ما سخت شد، که با قرآن قرار گرفت و خو کرد: پس هرچه تازه بود اثر آن بیش بود.

و برای این بود که عمر - رضی الله عنه - حاج را فرمودی تا زودتر بشهرهای خویش روند، گفت: ترسم که چون خو کنند با کعبه، آنکاه حرمت آن از دل ایشان برخیزد.

سبب سیم آنکه بیشتر دلها حرکت نکند تا ویرا بوزنی و الحانی نجیبانی، و برای اینست که بر حدیث سماع کم افتد، بلکه بر آواز خوش افتد، چون موزون بود و بالحان بود، و آنکاه هر دستانی^(۱) و راهی اثر دیگر دارد، و قرآن نشاید که بالحان افکند

(۱) نغمه - آهنگ - طرز آواز.

و بران دستان راست کنند و دروی تصرف کنند ، و چون بی الحان بود سخن مجرد نماید ، مگر آتشی گرم بود که بدان برافروزد .

سبب چهارم آنکه الحانرا نیز مدد باید داد باوازه‌ها دیگر تا اثر بیشتر کند ، چون قصب^(۱) و طبل و دف و شاهین ، و این صورت هزل دارد ، و قرآن عین جدست ، وی را صیانت باید کرد که با چیزی یار کنند که در چشم عوام آن صورت هزل دارد : چنان که رسول - علیه السلام - در خانه ربيع بنت مسعود - شد ، آن کنیز کان دف میزدند و سرود می گفتند ، چون ویرا بدیدند ثناء وی بشعر گفتن گرفتند ، گفت : خاموش باشید ، همان که می گفتید بگوئید ، که ثناء وی عین جد بود ، بر دف گفتن - که صورت هزل دارد - نشاید .

سبب پنجم آنکه هر کسی را حالتی باشد که حریص بود بر آنکه بیتی شنود موافق حال خویش ، چون موافق نبود آنرا کاره باشد ، و باشد که گوید : این مگوی و دیگری گوی ، و نشاید قرآن را در معرض آوردن که از آن کراهیت آید ، و باشد که همه آیتها موافق حال هر کسی نباشد ؛ اگر بیتی موافق حال وی نباشد ، وی بر وفق حال خویش تنزیل کند ، که واجب نیست که از شعر آن فهم کنی که شاعر خواسته است ، اما قرآن را نشاید که تنزیل کنی بر اندیشه خویش ، و آن معنی قرآنی بگردانی .
پس سبب اختیار مشایخ قوال را این بوده است که گفته آمد ، و حاصل این معانی دو سبب است : یکی ضعف شنونده ، و دیگر بزرگ داشت حرمت قرآن را تا در تصرف او اندیشه نیفتد .

مقام در سماع حرکت و رقص و جامه دریدن است : و هر چه در آن مغلوب باشد **سیم** و بی اختیار بود بدان مأخوذ نبود ، و هر چه با اختیار کند تا بمردم نماید که وی صاحب حالتست - و نباشد - ، این حرام بود ، و این عین نفاق بود .

ابوالقاسم نصرآبادی گفت : من میگویم : این قوم بسماع مشغول باشند بهتر از آنکه بغیبت ، ابو عمرو بن نجید گفت : اگر سی سال غیبت کند ، بدان نرسد که در سماع حالتی نماید که بدروغ بود . و بدانکه کاملتر آن باشد که سماع می شنود و ساکن می باشد ، که بر ظاهر وی پیدا نیاید ، و قوت وی چنان باشد که خویشتن نگاه میتواند

داشت ، که آن حرکت و بانك گریستن هم از ضعف بود ، لیکن چنین قوت که تر باشد !
و همانا معنی آنکه ابوبکر گفت : « کنا کما کتم ثم فست قلوبنا » آن بود که :
« قویت قلوبنا » یعنی سخت و بقوت شد ، که طاقت آن داریم که خویشتن را نگاه
داریم . و آنکس که خویشتن نگاه نتواند داشت ، باید که تا ضرورت نرسد خویشتن
نگاه می دارد .

جوانی در صحبت جنید بود ، چون سماع شنید بانك کرد ، جنید گفت : اگر
بیش چنین کنی در صحبت من نشایی ، پس وی صبر می کرد بجهدی عظیم تا يك روز
چندان خویشتن نگاه داشت که با آخر يك بانك کرد و شکمش بشکافت و فرمان یافت ؛
اما اگر کسی که از خویشتن حالتی اظهار نمی کند ، رقص کند یا بتکلف خویشتن
بگریستن آرد ، روا بود ، و رقص مباح است ، که زنگیان در مسجد رقص می کردند
که عایشه بنظاره شد . و رسول گفت - علیه السلام - : « یا علی ، توازمنی و من از تو » ،
از شادی این رقص کرد : چند بار پای بر زمین زد ، چنانکه عادت عرب باشد که در
نشاط شادی کنند ؛ و با جعفر گفت : « تو بمن مانی بخلق و خلق » ، وی نیز از شادی
رقص کرد ؛ و زید بن حارثه را گفت : « تو برادر و مولای مایی » ، رقص کرد از شادی ؛
پس کسی که میگوید که این حرام است خطا می کند ، بلکه غایت این آنست که بازی
باشد ، و بازی نیز حرام نیست ؛ و کسی که بدان سبب کند تا آن حالت که در دل وی
پیدا می آید قوی تر شود ، آن خود محمود بود .

اما جامه دریدن باختیار نشاید : که این ضایع کردن مال بود ، اما چون مغلوب
باشد روا بود . و هر چند که جامه باختیار درد ، لیکن باشد که در آن اختیار مضطر
باشد : که چنان شود که اگر خواهد که نکند نتواند ، که ناله بیمار اگر چه باختیار
بود ، لیکن اگر خواهد که نکند نتواند ، و نه هر چه بارادت و قصد بود آدمی از
آن دست تواند داشت بهمه وقتها : چون چنین مغلوب شده باشد مأخوذ نبود .

اما آنکه صوفیان جامه خرقه کنند باختیار ، و پارها قسمت کنند گروهی اعتراض
کرده اند که این نشاید ، و خطا کرده اند ، که کرباس نیز نشاید که پاره کنند تا پیراهن
:وزند ، ولیکن چون ضایع نکنند و برای مقصودی پاره کنند روا باشد ، همچنین چون
بارها چهارسو کنند برای آن غرض تا همه رانصیب بود و بر سجاده و مرقع دوزند ، روا

باشد، که اگر کسی جامه کرباسی را بصدپاره کند و بصد درویش دهد، مباح بود چون هرپاره چنان باشد که بکار آید.

آداب سماع

بدانکه در سماع سه چیز نگاه باید داشت: زمان و مکان و اخوان:

که هر وقت دل مشغولی باشد، یا وقت نماز بود، یا وقت طعام خوردن بود، یا وقتی بود که دلها بیشتر پراکنده بود و مشغول باشد، سماع بی فایده بود اما مکان: چون راه گندری باشد، یا جایی ناخوش و تاریک بود، یا بخانه ظالمی بود همه وقت شوریده بود.

اما اخوان آن بود که باید که هر که حاضر بود اهل سماع بود، و چون متکبری از اهل دنیا حاضر بود، یا قزای منکر باشد، یا متکلفی حاضر بود که وی هر زمان بتکلف حال ورقص کند؛ یا قومی از اهل غفلت حاضر باشند که ایشان سماع بر اندیشه باطل کنند یا بحديث بیهوده مشغول باشند و بهر جانبی می نگرند و بحرمت نباشند، یا قومی از زنان نظارگی باشند، و در میان قوم جوانان باشند، اگر از اندیشه یکدیگر خالی نباشند، این چنین سماع بکار نیاید معنی این که جنید گفته است که در سماع زمان و مکان و اخوان شرط است اینست.

اما نشستن بجایی که زنان جوان بنظاره آیند، و مردان جوان باشند از اهل غفلت که شهوت بریشان غالب بود، حرام بود: که سماع درین وقت آتش شهوت از هر دو جانب تیز کند، و هر کسی بشهوت بجانبی نگیرد، و باشد نیز که دل آویخته شود، و آن تخم بسیاری فسق و فساد شود، هرگز چنین سماع نباید کرد.

پس چون کسانی که اهل سماع باشند و بسماع نشینند. ادب آنست که همه سر در پیش افکنند، و در یکدیگر ننگرند، و دست و سر نجنبانند، و بتکلف هیچ حرکت نکنند بلکه چنانکه در تشهد نماز نشینند، و همه دل باحق تعالی دارند، و منتظر آن باشند که چه فتوح پدید آید از غیبت بسبب سماع، و خویشتن نگاه دارند تا با اختیار بر نخیزند و حرکت نکنند، و چون کسی بسبب غلبات وجد برخیزد باوی موافقت کنند، اگر دستارش بیفتد دستارها بنهند، و این همه اگر چه بدعت است و از صحابه و تابعین نقل

نکرده‌اند، لیکن نه هر چه بدعت بود نشاید، که بسیار بدعت نیکو باشد، که شافعی میگوید - رحمة الله علیه -: جماعت در تراویح وضع عمر است - رضی الله عنه - و این بدعتی نیکوست، پس بدعت مذموم آن بود که بر مخالفت سنتی بود، اما حسن خلق و دل مردمان شاد کردن در شرع محمود است، و هر قومی را عادتی باشد، و بایشان مخالفت کردن در اخلاق ایشان بدخویی باشد، و رسول - علیه السلام گفته است: «خالق الناس باخلاقهم» - بآهر کسی زندگانی بر وفق عادت و خوی وی کن، چون این قوم بدین موافقت شاد شوند و ازین مخالفت مستوحش شوند، موافقت از سنت بود؛ و صحابه مر رسول را - علیه السلام - بر پای نخواستندی که وی آنرا کاره بود - ولیکن چون جایی عادت بینند که بر ناخاستن موحش - بود، بر خاستن بر پای دلخوشی را اولیتر: که عادت عرب دیگرست و عادت عجم دیگر، والله اعلم.

قال ابن عابدین فی باب قبول الشراة وعمه أن اسم مغنیة ومغنی انما هو فی العرف لمن كان الغناء حرقه التي یکتسب بها المال وهو حرام ونصوا علی أن التغنی للهواً وبلع المال حرام بلا خلاف وحينئذ فكأنه قال لا تقبل شهادة من اتخذ التغنی صناعة یا کل بها وتماهه فیہ فراجعہ (قوله وغيره) کابن کمال (قوله قال) ای العینی (قوله فجاء زاتفاقاً) اعلم أن التغنی لاسماع الغیر وای تامة حرام عند العامة ومنهم من جوزہ فی العرس والولیمة وقيل ان كان يتغنی لیستفید به نظم القوافی ویصیر فصیح اللسان لا بأس أما التغنی لاسماع نفسه قيل لا یکره وبه أخذ شمس الاثمة لما روى ذلك عن أزهد الصحابة البراء بن عازب رضی الله عنه والمکره علی قوله ما یكون علی سبیل الله و من المشایخ من قال ذلك یکره وبه أخذ شیخ الاسلام بزازیة (قوله ضرب الدف فیہ) جواز ضرب الدف فیہ خاص بالنساء لما فی البصر عن المعراج بعد ذکره انه مباح فی النکاح وما فی معناه من حادث سرور قال وهو مکروه للرجال علی کل حال للتشبهه بالنساء

پیغمبر خدای صلی الله علیه و سلم فرمودند که (خیرکم من تعلم القرآن و علمه) و نیز فرمودند که (خذوا العلم من افواه الرجال).

پس بر آنکس که از صحبت صلحا بهره نمیافت لازم است که دین خود را از کتب علمای اهل سنت مثل امام ربانی مجدد الف ثانی حنفی و سید عبد الحکیم آرواسی شافعی و احمد تیجانی مالکی بیاموزد و در نشر آن کتب سعی بلیغ می نماید مسلمانی را که علم و عمل و اخلاص را در خود جمع کرده عالم اسلام میگویند اگر در کسی صفتی ازین سه صفات نقصان می شود و او ادعا میکند که از علمای حق است از جمله علمای سوئیست و متعصب بدانکه علمای اهل سنت حامی دین مبین اند و اما علمای سوء جنود شیطان. [۱]

(۱) علمی که بی نیت عمل باخلاص حاصل میشود نافع نیست (الحدیقة الندیة ج: ۱ ص: ۳۶۶، ۳۶۷ و مکتوب ۳۶، ۴۰، ۵۹ از جلد اول از مکتوبات امام ربانی مجدد الف ثانی قدس سره).

کتب و کتابیں

حضرت مجدد الف ثانی
الشیخ احمد سرہندی قدس سرہ

مطبع ایگزیکٹو ن سہیل مالکا
درن ہجوہیل مالکا
ادبے قنزکے پاکستان چوکے کراچی

قد اعنی بطبعہ طبعہ جدیدہ بالا وفت

مکتبہ الحقیقہ

کتاب اول در بیان احکام سماع و قصد و غیره

بسم الله الرحمن الرحيم
 که در این کتاب در بیان احکام سماع و قصد و غیره و بعضی از معارف
 بدان امر شد که الله تعالی طریق السداد والهدى صراطا للذين امنوا و وجد
 جماعه زانایع است که بتقلب احوال متصرف اند و به تبدل اوقات ^{تبدیل} منقسم و وقتی حاضرند و وقتی
 غائب گاه و واجد گاه و فاقد ایشانند از باب قلوب که در مقام تجلیات صفاتی
 از صفت به صفت و از اسمی با اسمی منتقل و متحول اند بطور احوال نقد وقت ایشان است
 و شدت آمال حاصل مقام ایشان و در امر حال و در حق ایشان محالست و استمرار وقت
 در شان شان متمتع زمانه در قبض اند و زمانه در لبط فته انشاء الوقت و مغلو بولا فرغ
 بعد چون و آخری بهبطون از باب تجلیات و امیه که تمام از مقام قلب برآمده کسب قلب
 پیوسته اند و کلیت از رقیب احوال محول احوال محو گشته اند محتاج بسماع و وجدیستند
 چه وقت ایشان دائمی است و حال شان سرمدی لایل لا وقت لهم ولا حال بعد انشاء
 الوقت و ارباب المتکلمین و هم الواسلون الذین لا رجوع لهم اصلوا و لا فقد لهم قطعان
 لا فئده لا وجد له ارس فی استصیان اند که سماع با وجود استمرار وقت ایشان نیز نافع است
 بیان آن بتفصیل در آخر این محث تحریر خواهد یافت انشاء الله تعالی الرسول که
 حضرت رساله جانتیت علیه و علی الیه الصلوة و التحیة فرموده است لی مع الله وقت لا یغنی
 فیه ملک مقرب و کون فی رسول ازین حدیث مفهوم میشود که وقت و ای بی بیات جواب
 گویم که بر تقدیر محث این حدیث بعضی از مشایخ ازین وقت و وقت مستخرج خواسته اند

فی مَعْرِ اللَّهِ وَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ أَخْرَجَهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِنَّ رَبَّهُمْ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا
 میسر می شود و بعد از تسکین اذان نماز اول فرود می آید اما رنگی اذان مقامات عروج هر
 می آید و بان رنگ مشخص میگرداند این بعد از تقدیر است و نقد و حق ایشان منقود است
 بلکه با وجود عدم اول ابراهیم ترقی بنماز اول وصول است ازین جهت است که جمیع صفات
 کمال و حصول مشابه جمال با ایزان ایشان را بر روی ترقی دست میدهد و تسلیه مآثر حاصل میشود
 که عروج بنماز اول حصول بازمیدار و چه نماز اول وصول هنوز در پیش دارند و مدارج قربت تا
 منقطع نگشته اند با وجود این بر وقت میل عروج دارند و از نور کمال ثواب مطلوب درین صورت
 کمال ایشان با سودمند است و حرارت بخش هر زمان بعد از صلح ایشان را عروج بنماز اول
 میسر می شود و بعد از تسکین اذان نماز اول فرود می آید اما رنگی اذان مقامات عروج هر
 می آید و بان رنگ مشخص میگرداند این بعد از تقدیر است و نقد و حق ایشان منقود است
 بلکه با وجود عدم اول ابراهیم ترقی بنماز اول وصول است ازین جهت است که جمیع صفات
 کمال و حصول مشابه جمال با ایزان ایشان را بر روی ترقی دست میدهد و تسلیه مآثر حاصل میشود
 که عروج بنماز اول حصول بازمیدار و چه نماز اول وصول هنوز در پیش دارند و مدارج قربت تا
 منقطع نگشته اند با وجود این بر وقت میل عروج دارند و از نور کمال ثواب مطلوب درین صورت
 کمال ایشان با سودمند است و حرارت بخش هر زمان بعد از صلح ایشان را عروج بنماز اول

در این مقام است که در وقت نماز اول فرود می آید اما رنگی اذان مقامات عروج هر
 میسر می شود و بعد از تسکین اذان نماز اول فرود می آید اما رنگی اذان مقامات عروج هر
 می آید و بان رنگ مشخص میگرداند این بعد از تقدیر است و نقد و حق ایشان منقود است
 بلکه با وجود عدم اول ابراهیم ترقی بنماز اول وصول است ازین جهت است که جمیع صفات
 کمال و حصول مشابه جمال با ایزان ایشان را بر روی ترقی دست میدهد و تسلیه مآثر حاصل میشود
 که عروج بنماز اول حصول بازمیدار و چه نماز اول وصول هنوز در پیش دارند و مدارج قربت تا
 منقطع نگشته اند با وجود این بر وقت میل عروج دارند و از نور کمال ثواب مطلوب درین صورت
 کمال ایشان با سودمند است و حرارت بخش هر زمان بعد از صلح ایشان را عروج بنماز اول

در این مقام است که در وقت نماز اول فرود می آید اما رنگی اذان مقامات عروج هر
 میسر می شود و بعد از تسکین اذان نماز اول فرود می آید اما رنگی اذان مقامات عروج هر
 می آید و بان رنگ مشخص میگرداند این بعد از تقدیر است و نقد و حق ایشان منقود است
 بلکه با وجود عدم اول ابراهیم ترقی بنماز اول وصول است ازین جهت است که جمیع صفات
 کمال و حصول مشابه جمال با ایزان ایشان را بر روی ترقی دست میدهد و تسلیه مآثر حاصل میشود
 که عروج بنماز اول حصول بازمیدار و چه نماز اول وصول هنوز در پیش دارند و مدارج قربت تا
 منقطع نگشته اند با وجود این بر وقت میل عروج دارند و از نور کمال ثواب مطلوب درین صورت
 کمال ایشان با سودمند است و حرارت بخش هر زمان بعد از صلح ایشان را عروج بنماز اول

وواحد اترے بعد از فنا و بقا ایشان را هر چند جذبہ عطا میفرمایند لیکن چون برودت قوت
وارو جذبہ تنها در تحصیل ترقیات منازل عروج کفایت نمیکند محتاج بسماع میگردند طائفه دیگر از مشایخ
اند کلام الله تعالی انما ارسلکم بعد از وصول بدرجه ولایت نفوس ایشان در مقام بندگی فروو

می آیند و آنرا ح ایشا ن بے قراحتت نفوس در مقام اصلی خود متوجه جناب قدس اند هر
در مقام نفس مطمئنه که در مقام بندگی متکین در سطح گذشته است مدد سے بروج میسر میسر راجع به

آن امداد و متابعت خاصه مطلوب پیدا میگرد و آرام این بزرگواران بعبادات است و لیکن
در ادای حقوق بندگی و طاعات پیل عروج در نها و ایشان کم است و شوق صنوع و در احوال

شان قلیل هنوز متابعت کثرت همین وقت ایشان لایح است و کمال اتباع سنت می باشد
بصفت شان در علم لاجرم حدید المصهر از ذور چیز می بینند که نزدیکان و البصائر این جا بود

هر چند عروج کمتر دارند اما اولی اند و بتور کمال منوره در همان مقام شان عظیم دارند و جلیل
القدر اند ایشان را احتیاج بسماع و وجد نیست عبادات ایشان را کار سماع میکنند و نورانی

اصل از عروج کفایت می بخشند جامه تقلید از ازال سماع و وجد که بزرگواران این بزرگواران و ا
نیستند خود را از عشاق می گیرند و ایشان را از درگاه و گوشت عاشق و محبت را منحصر در نفس و وجد

سید کنند و طائفه دیگر از منتہیان آنانند که بعد از قطع سبک سیرالی اند و تحقق به بقا یافته
ایشان را جذب قوی عنایت می فرمایند و بقلاب انجلی کشان کشان می برند برودت

انجا از سیرایت ممنوع است و تسلیه ایشان را غیر جائز در عروج محتاج با موفقیه به بستند سماع و در
و رنگینای قلیت ایشان پانزست و وجد و تواجد را با ایشان کار نه با آن عروج انجلی

بنهایت نهایت متزیه بکن الوصول می رسند و بواسطه متابعت آنسر و علی علی الله الصلوات
والصلوات علی الصلوات در مقامیکه مخصوص بان ضرورت حکایه الصلوات و الکفایت نصیب مییابند

این نوع وصول مخصوص طائفه افراد است اقطاب نیز از مقام نصیب ندارند اگر محض بل انزوی
بجمل کفایت این نوع و اهل نهایت نهایت را با عالم باز گردانند و ترقی مستعدان باحوال نمایند

نفس او در مقام بندگی فرووی آید و روح او بخرج نفس متوجه جناب مقدس است او است که جامع کمال
فرویه است و جوی تکلیفات طیبیه و اخفی بالقطب همتا اقطاب شاد لا قطب لا و تاد علوم مقامات
بوسطن است و کاشه قطب همتا

بعبادت و متابعت است و در مقام اولی خود متوجه جناب قدس اند هر

بعبادت

بعبادت

بعبادت

مجلس سنیہ...
تفسیر...
مجلس سنیہ...
تفسیر...
مجلس سنیہ...
تفسیر...
مجلس سنیہ...
تفسیر...
مجلس سنیہ...
تفسیر...

مجلس است آری سماع اور انہر خوئے از عروج می بخشد اما بعد از تکمیل این ازان مقام فرودی آید
و شرائط دیگر آن است که در کتاب اکابر تقسیم الاحوال کتواریف المعارف و نحوہ مبتدین شدہ اند کہ اکثر
انہا اور بنا کے این وقت منقود است بلکہ این قسم سماع و قص کہ درین وقت شائع شدہ است
و این نوع سماع کہ درین اوان متعارف گشتہ است شک نیست کہ مختصر محض است و سانی صرف
عروج در آنجا معنی ندارد و منقود و در آن صورت تصور نیست اندا و و اعانت از سماع و درین محل
منقود است مختصر و متناسف موجود و تنبیه و سماع و قص بہرین نسبت بہ بعضی منتہیان
نیز صکار است لیکن ایشان چون ہنوز مراتب عروج و پیش وارد از اوساط اند و تا مراتب عروج
لیکن اصول بہ نام طری نگندند حقیقت انتھا ازینہا منقود است نہایت گفتن باعتبار نہایت سیر
الی اللہ است نہایت این سیر تا می است کہ ساکت متظہر است بعد از ان سیر و ان اسم
و ما يتعلق بہ است و چون این اسم و معنی ما يتعلق بہ مابا کثیف علی از با یہ گذشتہ بتائے بی
برسد و در آنجا بقا کے پیدا کند منشی حقیقی است و فی الحقیقت نہایت سیر الی اللہ درین صورت
است نہایت اول را کہ نہایت تا اسم است نیز نہایت سیر الی اللہ اعتبار کردہ اند و باعتبار فنا
و بقا کے کہ در آن مرتبہ حاصل میشود و اطلاقی اسم ولایت نمودہ اند و آنکہ گفتہ اند کہ سیر فی اللہ نہایت
زیست این سیر در وقت بقا است و بعد از سطلے منازل عروج معنی کے نہایتی آن سیر است کہ
اگر سیر و ان اسم حاصل شود و تفصیل بشیونات مندجہ و ان متعلق گرد و ہرگز نہایت آن نہر سیر ہر اسم
شکل بشیونات مندجہ کے نہایت است اما در وقت عروج اگر خواہند کہ اول ازان اسم گذرانند
تواند بود کہ بیک قدم آن اسم را سطلے نماید و بحالیہ نہایت برسد و اگر ہما جا سہلک گشت نہر
شرافت و اگر برائے تریبت خلق بارش آوردند نہرے فضیلت گمان نکنی کہ وصول بان اسم
امر آسان است ہائے می با یکند تا ہا این دولت مشرف سازند و تا اگر ازین میان ہا این نعمت
محصولے سرفراگردانند و آنکہ توان راتنہر یہ و تقدیس خیال میکنی بسا است کہ عین تشبیہ و تمثیل است

بلکه بسیار از مراتب که توان از تنزیه خیال مسکنی از مقام روح نیز پایان تراست تنزیحی که فوق العرش
 ترا تحمیل میشود نیز داخل اثره تشبیه است و آن مکشوف منزه از عالم الفراع است چه عرش محمد و چه
 و متعاقب آنهاست عالم ارواح ماوراء عالم حیات و انبعاث است چه روح لامکانی است در
 مکان نمیکند و روح را در ماوراء عرش اثبات نمودن ترا در وهم نیندازد که روح از تو بعد است مسافت
 دور و دراز در میان تو و روح است نه چنین است روح را نسبت با جمیع اکیه با وجود لامکانیت
 برابر است ماوراء عرش گفتن معنی دیگر دارد و تا با تجاویز نمیتوانی در ریانت طائفه از صوفیه که نیز
 روحی رسیده اند و فوق العرش آنرا دریافته اند نیز میوه الهی جلشانه تصور نموده اند و معلوم بود
 آن مقام را از غوامض علوم گفته و نیز استوار اوین مقام عمل کرده و حق آنست که آن نور نور روح
 است این فقیر را نیز در وقت حصول آن مقام این نوع اشتباه پیدا شده بود اما چون عنایت
 خداوندی جل سلطان از ان و بر طره گذرانیده دانست که آن نور نور روح بود نه نور الهی جل سلطان
 الحمد لله الذی هدانا لهذا و ما كنا لنهتدی لولا ان هدانا الله و چون روح لامکانی است
 و بصورتی چون و چگونه مخلوق است لاجرم مثل اشتباه می گردد و والله یحیی الموتی و هو
 یتدیع السبیل و جماعه از ایشان که آن نور روح فوق العرش را گرفته فرود می آیند و بان بقا
 پیدا میکنند خود را جامع بین تشبیه و التنزیه میدانند و اگر آن نور را از خود جدا می یابند مقام
 فرق بعد جمع تصور میکنند امثال این مغالطت صوفیه را بسیار است و مکن بحضایه العالم
 عن منکات الاغلاط و محال الاختیاط پایدوانست که روح هر چند نسبت بعالم چون است
 اما نظریه چون حقیقی داخل و اثره چوست گوئی با برزخ است در میان عالم چون و در میان جنازه
 قدس نه چون حقیقی پس رنگ هر دو طرف دارد و هر دو اعتبار در روئے صحیح است بخلاف
 چون حقیقی که چون را بوسه املا راه نیست پس تا در جمیع مقامات روح عروج نماید آن اهم رسد
 پس اول از جمیع طبقات سموات حتی العرش می باید گذشت و تمام از کو ازم مکان می باید برآمد بعد از آن

در این مقام روح را در ماوراء عرش اثبات نمودن ترا در وهم نیندازد که روح از تو بعد است مسافت دور و دراز در میان تو و روح است نه چنین است روح را نسبت با جمیع اکیه با وجود لامکانیت برابر است ماوراء عرش گفتن معنی دیگر دارد و تا با تجاویز نمیتوانی در ریانت طائفه از صوفیه که نیز روحی رسیده اند و فوق العرش آنرا دریافته اند نیز میوه الهی جلشانه تصور نموده اند و معلوم بود آن مقام را از غوامض علوم گفته و نیز استوار اوین مقام عمل کرده و حق آنست که آن نور نور روح است این فقیر را نیز در وقت حصول آن مقام این نوع اشتباه پیدا شده بود اما چون عنایت خداوندی جل سلطان از ان و بر طره گذرانیده دانست که آن نور نور روح بود نه نور الهی جل سلطان الحمد لله الذی هدانا لهذا و ما كنا لنهتدی لولا ان هدانا الله و چون روح لامکانی است و بصورتی چون و چگونه مخلوق است لاجرم مثل اشتباه می گردد و والله یحیی الموتی و هو یتدیع السبیل و جماعه از ایشان که آن نور روح فوق العرش را گرفته فرود می آیند و بان بقا پیدا میکنند خود را جامع بین تشبیه و التنزیه میدانند و اگر آن نور را از خود جدا می یابند مقام فرق بعد جمع تصور میکنند امثال این مغالطت صوفیه را بسیار است و مکن بحضایه العالم عن منکات الاغلاط و محال الاختیاط پایدوانست که روح هر چند نسبت بعالم چون است اما نظریه چون حقیقی داخل و اثره چوست گوئی با برزخ است در میان عالم چون و در میان جنازه قدس نه چون حقیقی پس رنگ هر دو طرف دارد و هر دو اعتبار در روئے صحیح است بخلاف چون حقیقی که چون را بوسه املا راه نیست پس تا در جمیع مقامات روح عروج نماید آن اهم رسد پس اول از جمیع طبقات سموات حتی العرش می باید گذشت و تمام از کو ازم مکان می باید برآمد بعد از آن

در بیان

مراتب لامکانیت عالم اذقاع را نیز طے باید نمود آن زمان تا آن اتم رسد ^و خواجہ پندار که مرد
 مهل است در حال خواجہ پندار نیست ^و فهو سبحانه و تعالی و در این عالم خلق عالم
 انفرست و در این عالم انفرست است ^و انما و شریات است ^و نطقاً و اصلاً و افعالاً و تفصیلاً و در این
 مراتب ظلی و صلی و کونی و آبی و اجمالی و بی تفصیلی مطلوب حقیقی را می باید جست تا اگر این خست بخوبی
 و کلام صاحب دولت را این سعادت شرف سازند ^و ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء والله
 ذو الفضل العظيم ^و باید داشت و هر چه در راه بدست افتد قناعت نباید کرد و در راه
 و راهی باید جست که ^و كيف الوصول الى سعاد و دوقنها ^و فكل الجبال و دوقنها ^و حیوان
 تمکین آخره دوام مهل و استمرار وقت که است ^و که بعد از تحقق فنا و مطلق بقاء با الله
 شرف شده باشد و علم حصولی او علم حضوری تبدیل یافته است این بحث به بیان واضح و محکم
 بدانکه هر یک که عالم را از او آید ذات خود حاصل میگردد و طریق حصول آن حصول صورت معلوم
 است در ذمین عالم حصولی است و هر یک که محتاج حصول صورت نباشد و آن علم ذات خود
 علم حضوریست چه ذات بنفسه حاف عالم است و در علم حصولی تا صورت معلوم حاصل است و در ذمین
 متوجه معلوم است و چون آن صورت از ذمین زایل گشت آن توجه ذمین نیز زایل گشت
 پس دوام توجه در علم حصولی محال عادی است بخلاف در علم حضوری که غفلت از معلوم در اینجا
 غیر تصور است چنانچه تحقق آن علم حضوری است و چون این خود دانی است علم نیز دانی
 دانی باشد پس حال توجه از ذات خود ممکن نباشد و در بقاء با الله علم است حضوری که زوال آن محسوس
 گمان کنی که بقاء با الله عبارت است از آنکه خود را حق یابی چنانکه بعضی ازین طائفه حق الیقین را
 این عبارت تعبیر کرده اند چنان است بقاء با الله که بعد از فنا و مطلق میسر شود باین قسم معلوم است
 نزار و این حق الیقین که بعضی گفته اند مناسب بقاء است که در جذب دست میدهد بقاء که
 مقصود است دیگر است ^و غ ذوق این نماند ^و بنیاد ^و پس استمرار توجه دوام حصول
 صورت بقاء با الله ثابت شد پیش از تحقق بقاء با الله دوام ملین نیست اگر چه بسیار را پیش از
 رسیدن باین مقام این معنی متوجه میشود علی الخصوص در طریقه طریقه نقشبندیه قدس الله تعالی که
 و الحق ما حقت بالصواب ما الهمت والله تعالی اعلم بالصواب ^و تعالی الملك جبر و الملك
 الملك للهدى العالمين اولاً و آخراً و الصلوة والسلام ^و على رسول الله و آله و صحبه

در بیان

در بیان

وَمَا أَرْغَبُ وَلَا أُرِيدُ إِلَّا لِيُعْبَدَ اللَّهُ مَخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَقَفَنَا لِطَبْعِ الرِّسَالَةِ النَّافِعَةِ فِي عَقَائِدِ أَهْلِ
السُّنَّةِ وَالْجَمَاعَةِ عَلَى طَرِيقَةِ السَّادَاتِ الْحَنِيفَةِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَالسَّلَامَةُ

بِأَمْرِ التَّاجِرِ السَّامِيِّ الْمَوْلِيِّ فِيهِ مُحَمَّدٌ وَاللَّيْلِ الدَّكَانِ الْإِسْلَامِيِّ الْوَاقِعِ فِي السُّوقِ
الْكُتَيْبِيِّ بِلَدَةِ لَاهُتَا مَا لَهَا عَيْنُ حَوْرٍ بَعْدَ كَوْنِ سَاهِتَاتِ الْمَوْلِيِّ سَنَاءَ اللَّهِ

وَمَا أَرْغَبُ وَلَا أُرِيدُ إِلَّا لِيُعْبَدَ اللَّهُ مَخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ

رَبُّدَا الْخَيْرِ وَالشَّرِّ الْقَبِيحِ

بہلگائی اور برائی (یعنی قبیح چیز) کا ارادہ کرنا والا ہے

صِفَا اللّٰهِ لَيْسَتْ عَزْدًا

اللہ کی صفات نہ (تو) ذات (باری) کی عین ہیں

صِفَا الذَّاتِ وَالْاَفْعَالِ

صفات (باری) خواہ (صفات) ذاتیہ ہوں اور خواہ (صفات) فعلیہ

سَمَّ اللّٰهِ شَيْئًا كَالْاَشْيَاءِ

ہم (اہلسنت) کو شئی تو کہتے ہیں (لیکن) نہایت اور چھوٹے

وَلَيْسَ اِلَاسْمُ غَيْرِ اِلِاسْمِ

اور اس کے نزدیک پہلے اور بہترین اتباع (انبیاء) ہے

وَلَكِنْ لَيْسَ رَضِي بِالْحَالِ

ولیکن محال (ناجائز کام) سے خوش نہیں ہوتا

وَ اَغْيَرِ سِوَاهُ اَلْاِفْصَالِ

اور نہ اس کے مغایروں (ما سوا یعنی) قابل انفصال

قَدِيْمَاتٍ مَّضُوْنٍ اِلِزْوَالٍ

قدیم میں جو زوال (وفات) سے محفوظ ہیں

وَذَاتٍ اَعْرَجَتْ اِلِخَالِ

اور ذات (جی کہتے ہیں لیکن) وہ جہات سے خالی ہے

لَا اَهْلَ الْبَصِيْرَةِ خَيْرًا

اس سے کا غیر نہیں (بلکہ عین مسمی ہے)

بہلگائی اور برائی (یعنی قبیح چیز) کا ارادہ کرنا والا ہے۔ اللہ کی صفات نہ (تو) ذات (باری) کی عین ہیں۔ صفات (باری) خواہ (صفات) ذاتیہ ہوں اور خواہ (صفات) فعلیہ۔ ہم (اہلسنت) کو شئی تو کہتے ہیں (لیکن) نہایت اور چھوٹے۔ اور اس کے نزدیک پہلے اور بہترین اتباع (انبیاء) ہے۔

۱۰ بہتر اور چھوٹے۔ ۹۔ ۸۔ ۷۔ ۶۔ ۵۔ ۴۔ ۳۔ ۲۔ ۱۔ ۰۔ ۱۔ ۲۔ ۳۔ ۴۔ ۵۔ ۶۔ ۷۔ ۸۔ ۹۔ ۱۰۔ ۱۱۔ ۱۲۔ ۱۳۔ ۱۴۔ ۱۵۔ ۱۶۔ ۱۷۔ ۱۸۔ ۱۹۔ ۲۰۔ ۲۱۔ ۲۲۔ ۲۳۔ ۲۴۔ ۲۵۔ ۲۶۔ ۲۷۔ ۲۸۔ ۲۹۔ ۳۰۔ ۳۱۔ ۳۲۔ ۳۳۔ ۳۴۔ ۳۵۔ ۳۶۔ ۳۷۔ ۳۸۔ ۳۹۔ ۴۰۔ ۴۱۔ ۴۲۔ ۴۳۔ ۴۴۔ ۴۵۔ ۴۶۔ ۴۷۔ ۴۸۔ ۴۹۔ ۵۰۔ ۵۱۔ ۵۲۔ ۵۳۔ ۵۴۔ ۵۵۔ ۵۶۔ ۵۷۔ ۵۸۔ ۵۹۔ ۶۰۔ ۶۱۔ ۶۲۔ ۶۳۔ ۶۴۔ ۶۵۔ ۶۶۔ ۶۷۔ ۶۸۔ ۶۹۔ ۷۰۔ ۷۱۔ ۷۲۔ ۷۳۔ ۷۴۔ ۷۵۔ ۷۶۔ ۷۷۔ ۷۸۔ ۷۹۔ ۸۰۔ ۸۱۔ ۸۲۔ ۸۳۔ ۸۴۔ ۸۵۔ ۸۶۔ ۸۷۔ ۸۸۔ ۸۹۔ ۹۰۔ ۹۱۔ ۹۲۔ ۹۳۔ ۹۴۔ ۹۵۔ ۹۶۔ ۹۷۔ ۹۸۔ ۹۹۔ ۱۰۰۔

۱۔ ۲۔ ۳۔ ۴۔ ۵۔ ۶۔ ۷۔ ۸۔ ۹۔ ۱۰۔ ۱۱۔ ۱۲۔ ۱۳۔ ۱۴۔ ۱۵۔ ۱۶۔ ۱۷۔ ۱۸۔ ۱۹۔ ۲۰۔ ۲۱۔ ۲۲۔ ۲۳۔ ۲۴۔ ۲۵۔ ۲۶۔ ۲۷۔ ۲۸۔ ۲۹۔ ۳۰۔ ۳۱۔ ۳۲۔ ۳۳۔ ۳۴۔ ۳۵۔ ۳۶۔ ۳۷۔ ۳۸۔ ۳۹۔ ۴۰۔ ۴۱۔ ۴۲۔ ۴۳۔ ۴۴۔ ۴۵۔ ۴۶۔ ۴۷۔ ۴۸۔ ۴۹۔ ۵۰۔ ۵۱۔ ۵۲۔ ۵۳۔ ۵۴۔ ۵۵۔ ۵۶۔ ۵۷۔ ۵۸۔ ۵۹۔ ۶۰۔ ۶۱۔ ۶۲۔ ۶۳۔ ۶۴۔ ۶۵۔ ۶۶۔ ۶۷۔ ۶۸۔ ۶۹۔ ۷۰۔ ۷۱۔ ۷۲۔ ۷۳۔ ۷۴۔ ۷۵۔ ۷۶۔ ۷۷۔ ۷۸۔ ۷۹۔ ۸۰۔ ۸۱۔ ۸۲۔ ۸۳۔ ۸۴۔ ۸۵۔ ۸۶۔ ۸۷۔ ۸۸۔ ۸۹۔ ۹۰۔ ۹۱۔ ۹۲۔ ۹۳۔ ۹۴۔ ۹۵۔ ۹۶۔ ۹۷۔ ۹۸۔ ۹۹۔ ۱۰۰۔

۱۔ ۲۔ ۳۔ ۴۔ ۵۔ ۶۔ ۷۔ ۸۔ ۹۔ ۱۰۔ ۱۱۔ ۱۲۔ ۱۳۔ ۱۴۔ ۱۵۔ ۱۶۔ ۱۷۔ ۱۸۔ ۱۹۔ ۲۰۔ ۲۱۔ ۲۲۔ ۲۳۔ ۲۴۔ ۲۵۔ ۲۶۔ ۲۷۔ ۲۸۔ ۲۹۔ ۳۰۔ ۳۱۔ ۳۲۔ ۳۳۔ ۳۴۔ ۳۵۔ ۳۶۔ ۳۷۔ ۳۸۔ ۳۹۔ ۴۰۔ ۴۱۔ ۴۲۔ ۴۳۔ ۴۴۔ ۴۵۔ ۴۶۔ ۴۷۔ ۴۸۔ ۴۹۔ ۵۰۔ ۵۱۔ ۵۲۔ ۵۳۔ ۵۴۔ ۵۵۔ ۵۶۔ ۵۷۔ ۵۸۔ ۵۹۔ ۶۰۔ ۶۱۔ ۶۲۔ ۶۳۔ ۶۴۔ ۶۵۔ ۶۶۔ ۶۷۔ ۶۸۔ ۶۹۔ ۷۰۔ ۷۱۔ ۷۲۔ ۷۳۔ ۷۴۔ ۷۵۔ ۷۶۔ ۷۷۔ ۷۸۔ ۷۹۔ ۸۰۔ ۸۱۔ ۸۲۔ ۸۳۔ ۸۴۔ ۸۵۔ ۸۶۔ ۸۷۔ ۸۸۔ ۸۹۔ ۹۰۔ ۹۱۔ ۹۲۔ ۹۳۔ ۹۴۔ ۹۵۔ ۹۶۔ ۹۷۔ ۹۸۔ ۹۹۔ ۱۰۰۔

ہر مقال کا اس پر تقرر اور اگر کسی کو یہ کہہ دیا جائے تو اس کا جواب دینا ہر مقال کے لئے ضروری ہے۔

بعض صفات سبب سے اس کا تعلق ہے۔ بعض صفات سبب سے اس کا تعلق ہے۔ بعض صفات سبب سے اس کا تعلق ہے۔

وَمَا كَانَ جَوْهَرِيٍّ وَجِسْمٍ

اور میرا رب نہ جوہر ہے نہ جسم

وَفِي لَدُنْهَا حُكْمٌ عَجُوبٌ

اور وہاں حکم اور (بہائی شکلین کے خیال میں) حیرت انگیز اور عجب

وَمَا الْقُرْآنُ مَخْلُوقٌ وَمَا لَمْ يَلِدْ

اور قرآن (کلام اللہ) مخلوق نہیں ہے

وَرَبُّ الْعَرْشِ فَوْقَ الْعَرْشِ لَدُنْ

اور عرش کا رب عرش کے اوپر ہے۔ لکن

وَمَا الشَّيْءُ لِلرَّحْمَنِ وَجْهًا

اور خدا کے لئے ہر جان کی (کسی چیز) تشبیہ (باب عقائد میں) کو وجہ

وَلَا مِثْلٌ وَبَعْضٌ وَاشْتِمَالٌ

اور نہ کل ہے نہ حصہ نہ بعض جو کسی چیز کے اندر شامل ہو

بَلَا وَصِفِ الْجَبْرِيَّتِ يَا بِنَا خَالِدًا

جس میں تجریمی (اور انقسام) کی وصف پانی جاو جوتی ہے

كَلَامُ الرَّبِّ عَنِ جَنْبِ الْمَقَالِ

رب (تعالیٰ شانہ) کا کلام جس مقال سے برتر ہے

بَلَا وَصِفِ التَّمَكُّنِ وَرِصَالِ

بدون وصف استقرار اور اتصال کے

فَصْنِ عَنِ الْأَصْنَافِ الْأَهْلِيَّةِ

سوں (عقائد) سے (علماء) اہل سنت کے گروہوں کو ننگا کر کے

بعض صفات سبب سے اس کا تعلق ہے۔ بعض صفات سبب سے اس کا تعلق ہے۔ بعض صفات سبب سے اس کا تعلق ہے۔

بہارِ عقائد و اعتقادوں کی طرف سے حضرت شیخ علیہ السلام نے فرمایا کہ جو شخص اس حدیث کو پڑھے وہ جہنم اور مردود ہے۔

وَمَقِّمِ الرَّسُولَ بِالْصَّدْرِ الْمَعْلِيِّ

اور ایسی طرح جناب صدرِ معلیٰ بنی ہاشمی

بِنْتِ هَاشِمٍ زِي حَمَلِ

صاحبِ حسن و جمال کے سہ پیغمبر کے ختم نبوی کی تصدیق

إِمَامِ الْأَنْبِيَاءِ بِالْإِخْتِلَافِ

آنحضرت صلعم تمام انبیاء کے پیشوا ہیں اس میں کسی کے خلاف نہیں

وَتَلَجُّ الْأَصْفِيَاءَ بِالْإِخْتِلَافِ

اور بلاشبہ تمام برگزیدگان جناب نبی کے سراج میں

وَبِأَوْشَرِ عَدِيٍّ فِي كُلِّ وَقْتٍ

اور آپ کی شریعت (مطہرہ) روز قیامت

إِلَى الْعَوْمِ الْقِيَمَةِ أَرْحَمًا

اور امیدِ احشر میں لوگوں کے (کوچ کر جانے کی وقت) تک باقی

وَحَقِّ أَمْرٍ مَعْرُوفٍ وَصِدْقٍ

اور امرِ معروف (نبوی) حق اور سچ سے

فِيهِ نَصٌّ خَيْرٌ عَوَالٍ

اس بارے میں حدیثِ عالیہ ہند کی نص موجود ہے

وَرَجْوِ شَفَاعَةِ أَهْلِ خَيْرٍ

اور پیاروں سے بڑی بڑی گناہوں کا ارتکاب کرنے والوں کے لئے

أَصْحَابِ الْكِبَارِ وَالْجَبَّارِ

اہل خیر کی شفاعت کی امید کی گئی ہے

بہارِ عقائد و اعتقادوں کی طرف سے حضرت شیخ علیہ السلام نے فرمایا کہ جو شخص اس حدیث کو پڑھے وہ جہنم اور مردود ہے۔

بہارِ عقائد و اعتقادوں کی طرف سے حضرت شیخ علیہ السلام نے فرمایا کہ جو شخص اس حدیث کو پڑھے وہ جہنم اور مردود ہے۔

اور یہ ہے کہ جو شخص اس حدیث کو پڑھے اور اس کی تعلیم دے وہ اپنے لیے اور دوسروں کے لیے بہت بڑی برکت حاصل کرے گا۔

یہ حدیث صحیح ہے اور اس میں کوئی شک نہیں ہے۔ اس حدیث سے ظاہر ہے کہ جو شخص اس حدیث کو پڑھے اور اس کی تعلیم دے وہ اپنے لیے اور دوسروں کے لیے بہت بڑی برکت حاصل کرے گا۔

وَإِنَّ الْبَنِيَاءَ لَفِي آفَاقٍ

اور بیشک انبیاء علیہم الصلوٰۃ والسلام دیدہ و نہستہ گنہ گریں

وَكَانَتْ بَنِيَّاقُاطُ اثْنَيْ عَشَرَ

اور کبھی کوئی عورت اور غلام

وَذُو الْقُرْبَىٰ لَمْ يُعْرَفْ وَبَنِيَّاقُاطُ اثْنَيْ عَشَرَ

اور معلوم نہیں کہ ذوقربین نبی ہوا ہے (یا نہیں)

وَعِيسَىٰ وَبَنِيَّاقُاطُ اثْنَيْ عَشَرَ

اور قریب کہ عیسیٰ علیہ السلام آخر زمانے میں آکر

كَأَمَاتٍ لَّوِيٍّ لِّبَنِيَّاقُاطُ اثْنَيْ عَشَرَ

دار دنیا میں اولیاد اس کی کرامات

عَنِ الْعَصِيِّ عَمْدًا وَإِعْرَابًا

اور نصبت نعت سے معزول ہونے امن میں ہیں

وَلَا أَحَدٌ وَشَخْصٌ زَوْفَعًا

اور جوٹھا (یا جا دوگر) شخص نبی نہیں ہوا

كَذَلِكَ الْقَمَانُ فَاحْذَرُوا عِزَّ الْقَمَانِ

ایسے ہی لقمان (حکیم) سواں طیس و جلال سے پرہیز کر

لِنَجَّالٍ شَقِيٍّ ذِي خَبَالٍ

و جبال بد بخت صاحب فساد کو تہہ کریں گے

لَمَّا كُنْ فَمُ أَهْلُ النُّوَالِ

کیلئے نبوت پر سوا (تعالیٰ کے کرم و) عطل کے اہل ہیں

یہ حدیث صحیح ہے اور اس میں کوئی شک نہیں ہے۔ اس حدیث سے ظاہر ہے کہ جو شخص اس حدیث کو پڑھے اور اس کی تعلیم دے وہ اپنے لیے اور دوسروں کے لیے بہت بڑی برکت حاصل کرے گا۔

وَلَمْ يَفْضَلْ وَلِيٌّ قَطْرَهُمَا

اور بھی زمانہ بہر میں کوئی ولی (کسی مذہب کی) نسبت میں

وَالصِّدِّيقُ رُوحَانٌ جَلِيٌّ

اور صدیق اکبر رضی اللہ عنہما کو تمام صحابہ رضی اللہ عنہم پر بغیر زین العابدین

وَلِلْفَارُوقِ رُوحَانٌ فَضْلٌ

اور حضرت فاروق رضی اللہ عنہ کے لیے حضرت عثمان رضی اللہ عنہما کی انوریت

وَذُو النُّوْرِ زَيْنٌ حَقَّانٌ

اور حضرت ذوالنورین (علی رضی اللہ عنہ) بالتحقیق

وَالَّذِي افْضَلُ بَعْدَ هَذَا

اور اسکے بعد (حیدر) کرار کے لیے

بِنِيٍّ أَوْ رَسُولٍ فِي الْخَالِ

بنی یا رسول سے بہتر نہیں ہوا ہے

عَلَى الْأَحْمَالِ مِنْ غَيْرِ الْخَالِ

(اور) احمال کے (مترتب میں) رجحان اور فضیلت ہے

عَلَى عَمَّارِ زِ النُّورِ

عالی شان فضیلت ورجحان سے

مِنَ الذِّكْرِ فِي صِفِّ الْقِتَالِ

میدان جنگ میں بار بار آنے والے سے بہتر ہے

عَلَى الْغِيَارِ طَرًّا لِنِيٍّ

تمام ازخیر و نئے فضیلت ہے اور اس تفضیل میں پر واندہ کر

دوسری اعتقادوں کی طرف سے بھی کئی کئی ایسی باتیں لکھی گئی ہیں جنہیں یہاں نہیں لکھا گیا ہے۔ اس کے باوجود یہاں صرف ان ہی باتوں کو لکھا گیا ہے جو اس وقت تک مشہور ہو چکی ہیں۔ اس لیے اگر کوئی ایسی بات دیکھے جسے یہاں نہیں لکھا گیا ہے تو اسے نہ ماننا چاہیے۔

یہاں کوئی ایسی بات نہیں لکھی ہے جو اس وقت تک مشہور ہو چکی ہو۔ اس لیے اگر کوئی ایسی بات دیکھے جسے یہاں نہیں لکھا گیا ہے تو اسے نہ ماننا چاہیے۔

اور کافر اور منافق کہتا ہے بانی میں نہیں ملتا تا الی آخر الحدیث ۱۲ ص ۱۰۷ ہے اس سنت و الجماعہ کے نزدیک مذاب قبر حرمی کو کفر کے لیے اور بعض گنگنگا رو کر لے جاتے ہیں کہ کفار کو اس مسئلہ میں ہی معتزلہ اور جہلمہ و راضیہ ہوں گا

ان دونوں باتوں کا تعلق ہے کہ کفر کے لیے اور بعض گنگنگا رو کر لے جاتے ہیں کہ کفار کو اس مسئلہ میں ہی معتزلہ اور جہلمہ و راضیہ ہوں گا

اور کفر اور منافق کہتا ہے بانی میں نہیں ملتا تا الی آخر الحدیث ۱۲ ص ۱۰۷ ہے اس سنت و الجماعہ کے نزدیک مذاب قبر حرمی کو کفر کے لیے اور بعض گنگنگا رو کر لے جاتے ہیں کہ کفار کو اس مسئلہ میں ہی معتزلہ اور جہلمہ و راضیہ ہوں گا

وَالْمَعْدُومُ رِيًّا وَشِيًّا

اور بیل فقہ (صحیح و فہم صحیح) کہ جو ہال کی مبارکی میں بظاہر

وَمِمَّا زَكَّيْنَاكَ لَكُنْ لَكَ شَيْءٌ

اور کون اور تکوین آپس میں غیر غیر میں

وَإِذَا سَأَلَكَ الرَّسُولُ فِيمَا كُنْتَ هَاتِفًا

اور حرام (بھی) حلال کی طرح رزق ہے

وَالَّذِينَ يَدْعُونَ إِلَى بَغْيٍ وَإِلَى عَدْوٍ

اور قبروں میں ہر شخص توحید ربی کی بابت

وَالَّذِينَ يَدْعُونَ إِلَى بَغْيٍ وَإِلَى عَدْوٍ

اور کفار اور فساق کے لیے اور کاموں کی وجہ سے

اور کفر اور منافق کہتا ہے بانی میں نہیں ملتا تا الی آخر الحدیث ۱۲ ص ۱۰۷ ہے اس سنت و الجماعہ کے نزدیک مذاب قبر حرمی کو کفر کے لیے اور بعض گنگنگا رو کر لے جاتے ہیں کہ کفار کو اس مسئلہ میں ہی معتزلہ اور جہلمہ و راضیہ ہوں گا

لَيْفَقِدَ لِحَرْفِي مِنْ هَلَالٍ

یہ مرثبات ہے کہ معدم نہ مرنے پر نہ نگوشی کہا جاتا ہے

مَعَ التَّكْوِينِ خُذْهُ لِكَلِمَةٍ

ایک چیز کی طرح نہیں۔ اس مسئلہ کو سرسہ نے کیلئے ہے

وَإِذَا نَكَرَ مَقَالِي كُلُّ قَلْبٍ

اگرچہ ہر دشمن میرے (اس) قول کو پسند نہ کرے

سَيَسْأَلُ كُلُّ شَيْءٍ بِالسُّؤَالِ

سوال (جو جواب) کے ساتھ امتحان کیا جاوے گا

عَذَابِ الْقَبْرِ مِنْ سُؤَالِ الْفَعَالِ

عذاب قبر کا حکم کیا جاوے گا

اور کفر اور منافق کہتا ہے بانی میں نہیں ملتا تا الی آخر الحدیث ۱۲ ص ۱۰۷ ہے اس سنت و الجماعہ کے نزدیک مذاب قبر حرمی کو کفر کے لیے اور بعض گنگنگا رو کر لے جاتے ہیں کہ کفار کو اس مسئلہ میں ہی معتزلہ اور جہلمہ و راضیہ ہوں گا

دُخُولِ النَّارِ فِي حَسَنَاتٍ

لئے امیدوار جنت میں لوگوں کا داخل ہونا

حِسَابِ النَّارِ بَعْدَ الْحَقِّ

اور (قیامت میں) زندہ ہونے کے بعد حساب کا ہونا حق ہے

وَيُعْطَى الْكُتُبَ بَعْضُهُمْ

اور بعضوں کو ناسہ اعمال اپنی طرف سے دیے جاویں گے

حَقُّ وُزْنِ أَعْمَالِهِمْ

اور اعمال کا وزن ہونا اور (پل) صراط کی

وَمِنْ جُودِ شَفَاعَةِ أَهْلِ خَيْرٍ

اور اہل خیر کی شفاعت پیڑوں جیسے

مِنْ أَلْحَمِنَ يَا أَهْلَ الْآمَالِ

(محض) اللہ تعالیٰ کے فضل سے ہے

فَكُونُوا بِالْحَرَمِ وَأَبِلًا

مکمل لازم ہو کہ اس (دوبال سے بچاؤ کی تہذیب میں رہو

وَبَعْضًا لِحُظَيْرٍ وَالشِّمَالِ

اور بعضوں کو پشت اور بائیں ہاتھ کی طرف سے

عَلَى مِزَانِ الصِّرَاطِ بِإِهْتَابٍ

پشت پر چلنا بلاشبہ حق ہے

رِصْحًا لِلْكِبَارِ وَالْجِبَالِ

کبیرے گناہ کرنے والوں کو لئیے امید کی جاتی ہے

لے ضرورت شعری کے لئے مازوقانی کو سائن کیا گیا ۱۲

اس کا مطلب ہے کہ اللہ تعالیٰ کے فضل سے ہے

یہاں پر اللہ تعالیٰ کے فضل سے ہے

یہاں پر اللہ تعالیٰ کے فضل سے ہے

یہاں پر اللہ تعالیٰ کے فضل سے ہے

یہاں پر اللہ تعالیٰ کے فضل سے ہے

یہاں پر اللہ تعالیٰ کے فضل سے ہے

یہاں پر اللہ تعالیٰ کے فضل سے ہے

یہاں پر اللہ تعالیٰ کے فضل سے ہے

یہاں پر اللہ تعالیٰ کے فضل سے ہے

یہاں پر اللہ تعالیٰ کے فضل سے ہے

یہاں پر اللہ تعالیٰ کے فضل سے ہے

یہاں پر اللہ تعالیٰ کے فضل سے ہے

یہاں پر اللہ تعالیٰ کے فضل سے ہے

یہاں پر اللہ تعالیٰ کے فضل سے ہے

یہاں پر اللہ تعالیٰ کے فضل سے ہے

یہاں پر اللہ تعالیٰ کے فضل سے ہے

یہاں پر اللہ تعالیٰ کے فضل سے ہے

یہاں پر اللہ تعالیٰ کے فضل سے ہے

یہاں پر اللہ تعالیٰ کے فضل سے ہے

12

اور اس صواب مندرجہ لنگراہ لوگ اسکا انکار کرتے ہیں

اور ہماری نیا حادثہ نویسیا ہے اور سیولی کی

اور بہشت اور دوزخ موجود ہیں

اور ایماندار شخص کتابوں کی شامت سے

بیشک ہی توحید کو نظم کا خوب صورت

بہشت اور دوزخ موجود ہیں

اور ایماندار شخص کتابوں کی شامت سے

بیشک ہی توحید کو نظم کا خوب صورت

وَقَدْ نَفَيْدِ احْصَا الضَّلَالَةَ

وَلَلْعَمَوات تَأْتِرُ بِلَيْغُهُ

اور اس صواب مندرجہ لنگراہ لوگ اسکا انکار کرتے ہیں

اور دعاؤں کے لئے پوری تاثیر ہے

عَدِمَ الكوزِ قاسمٌ جَدَلًا

وَرَدِنَا حَدِيثٌ وَالمَيُو

کوئی حقیقت نہیں (اس بات کی خوشی سے سوج

اور ہماری نیا حادثہ نویسیا ہے اور سیولی کی

عَلِمَا مَرَحْوَالِ خَوَالِ

وَلِحَنَاتِ النِّيرِ كَوْنِ

انکے اوپر گزشتہ سال ایسا حوالہ گذر رہے ہیں

اور بہشت اور دوزخ موجود ہیں

بَشُومِ الذِّبِّ دَارِ اشِعَا

وَذَوَالِ اِيْمَانِ لاِ اِيْمَانِ

(دوزخ اشعلوں کو گہریں ہمیشہ) مقیم نہ رہیگا

اور ایماندار شخص کتابوں کی شامت سے

بَدِيعِ الشُّكْلِ كَالسُّوَالِ

لَقَدْ لَبَسْتُ لِلتَّوْحِيدِ نَظْمًا

باس پیدا دیا ہے جیسے بحرِ حلال

بیشک ہی توحید کو نظم کا خوب صورت

اور ہماری نیا حادثہ نویسیا ہے اور سیولی کی

اور بہشت اور دوزخ موجود ہیں

اور ایماندار شخص کتابوں کی شامت سے

بیشک ہی توحید کو نظم کا خوب صورت

يَسِّرْ لِقَلْبِكَ الْبَشِيرُ رَوْحِ

بشارت (خبر خوش) کی طرح دل کو رحمت ساتھ تسلی دینا

فَحُضْرًا فِيهِ حِفْظًا وَعَيْتًا

پس اس میں حوض کرو یاد کرنے اور عقائد کے

وَكُزُوعًا وَرَهْدًا لِعَبْدٍ مَرْمُومًا

اور زاری کے حال میں ذکر خیر سے

لَعَلَّ اللَّهَ يَعْفُوهُ بِفَضْلِهِ

امید ہو کہ بربکرت دعا، اس میں کو پوز فضل سے بخشے

وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ أَعْوَدُ مَعَهُ

اور میں (ہی) بشارت (خبر خوش) ہی اوست عمر بہر علمائے خیر (گرامیوں)

وَيُنْحِي الرُّوحَ كَالْمَاءِ الزَّلَامِ

اور روح کو نذرہ کر دیتی ہے جیسے میٹھا پانی

تَنَالُوا جِسْرًا صَدًّا وَمَنَالًا

طرح طرح کی عطا (موتاع) کی جنس پاؤ گے

يَذِكُرُ الْخَيْرِ فِي حَالِهِ مَالًا

اس بندہ (موتاع) کے عمر بہر مددگار رہو

وَيُعْطِي السَّعَادَةَ وَمَالًا

اور انجام کار میں سے سعادت عطا کرے

لِيُنْجِيَ بِالْخَيْرِ يَوْمَ الْقَدَمِ

اس شخص کے لیے جسے ایک دن (ہی) امیر حق میں نماز خیر کی

جس کا دل بشارت (خبر خوش) کی طرح دل کو رحمت ساتھ تسلی دینا اور روح کو نذرہ کر دیتی ہے جیسے میٹھا پانی اور انجام کار میں سے سعادت عطا کرے اور اس میں کو پوز فضل سے بخشے اور میں (ہی) بشارت (خبر خوش) ہی اوست عمر بہر علمائے خیر (گرامیوں)

یَسِّرْ لِقَلْبِكَ الْبَشِيرُ رَوْحِ فَحُضْرًا فِيهِ حِفْظًا وَعَيْتًا وَكُزُوعًا وَرَهْدًا لِعَبْدٍ مَرْمُومًا لَعَلَّ اللَّهَ يَعْفُوهُ بِفَضْلِهِ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ أَعْوَدُ مَعَهُ وَيُنْحِي الرُّوحَ كَالْمَاءِ الزَّلَامِ تَنَالُوا جِسْرًا صَدًّا وَمَنَالًا يَذِكُرُ الْخَيْرِ فِي حَالِهِ مَالًا وَيُعْطِي السَّعَادَةَ وَمَالًا لِيُنْجِيَ بِالْخَيْرِ يَوْمَ الْقَدَمِ

ابن المعبود کی ۱۲ تفصیل بہر الامالی تصنیف الامالی المومنین

الرد على كتاب ابن تيمية الحراني

هذا كتاب من عبد الله الحق القاضي حبيب الحق الفرملوي عفى عنه الى حضرت مولانا حسين حلمي ايشيق اطال الله واطاب حياته

السلام عليكم وعلى من لديكم من المسلمين المخلصين

اما بعد فيا ايها المجاهد والقائد اني وجدت كتابا اسمه حقيق عبوديت وهو ترجمة الكتاب المسمى بالعبوديت اصل الكتاب بلغة عربية صنفه الشيخ ابن تيمية الحراني في ذلك الكتاب عنوان ومضمون ذكر كى غير مشروع طريقى (طرق الذكر الغير المشروعة) قال فيه ما قال قد تعدى وتجاوز حتى انسب الى اصحاب الطرق الصوفية اى ذاكرى الله وذاكره باسمه الله وتعالى نسبة قبيحة من الزيغ والضلال والانحراف والالحاد.

اقول نور الله مرقد الامام السبكي رحمة الله عليه حيث رد على معتقداته في عصره بكتابه (شفاء السقام) ولكن ما وجدت فيه هذه المسئلة والله اعلم اظن ان هذا الكتاب (العبوديت) صنفه بعده والله اعلم فلما رأيت ذلك العنوان نقلته وكتبت عليه ردا مختصرا بلغة اردو ثم عرضته الى العلماء الكبار فكتبوا عليه تقریظات وتصديقات ثم طبعته ونشرته وهذا ما ارسلت اليكم انموذجا ان تتطبعوه ثانيا يكون عاما وتاما والامر اليكم كيف ما شئتم والله المستعان والحنان المنان كتبه القاضي حبيب الحق قرية فرمولى من باكستان المرقوم «١٩٨١ / ١٢ / ٢٨» مطابق ٣. سفر المظفر سنة ١٤٠٢ هـ. ق.

ثم اقول في خدمتكم ايها المجاهد والقائد انك ان اردت طباعة هذه الرسالة ذكر الله جل جلاله فينبغى ان تكتب عليها تصديقا كما تفعل بسائر الكتب فينبغى ان تضيف في تقریظك حديثا رواه مسلم عن انس وهو هذا عن انس ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال «لا تقوم الساعة حتى لا يقال في الارض الله الله» وفي رواية «لا تقوم الساعة على احد يقول الله الله» رواه مسلم مشكاة باب لا تقوم الساعة الا على شرار الناس (فايدة) علامات العبارات والنصوص في ذكر الله جل جلاله

ق: علامة قول الله القرآن، ح: علامة الحديث، ش: علامة الشرح، ت: علامة

التفسير، د: علامة الدعاء الخ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

بِحضور فیضگنجور حضرت مولانا حسین حلمی ایشیق استانبولی طال و طاب حیاتکم

السلام علیکم ورحمة الله وبرکاته اما بعد:

در حضور عرض پردازم که مکتوب شما که ذیل عنوان مراسله نوشته ای که از کتاب ذکر الله عبارات عربیه را خواندم بسیار پسندیدم چاب خواهم کرد این مرثده متقدمه را خواندم خوشنود شدم ما شاء الله لاحول ولاقوة الا بالله عالیجاها درین باب التماس دیگر دارم اینکه من مزید چند عبارات عربیه مشوب بفارسی بطور حواشی اضافی فراهم کرده نوشتم و همراه نار اینک فرستاده آنرا منظور نظر خوشتر کبریت احمر کردانید اگر برای الحاق و پیوستگی رساله ذکر الله پسندیده آید ملحق و پیوست گردانید انشاء الله مفید تر گردد و اگر مانع حایل باشد بگذارید الامر بید کم کیفما شتم و حیثما شتم اطال الله حیاتکم و افاض علینا فیوضاتکم

فرستادم بان دلکش لآلی

اگر افتد قبول رأی عالی

عرض بندهء حق قاض حبیب الحق سکنهء پرمولی ضلع مردان باکستان عفی عنه

(حاشية رسالة ذكر الله جل جلاله)

اقول ما قال الشيخ ابن تيمية في تصنيفه العبوديت ما نقله صدر الدين اصلاحي الى لغة اردو ان ذكر الله باسمه الله واسمه هو مفردا مفردا غير مركبين غير مشروع الخ هذا قول باطل باطل باطل لأنه ثبت ذكر الاسمين المذكورين مفردا بلا تركيب ايضا بالكتاب والسنة وعمل الأمة كما ذكرته في رسالتي ذكر الله جل جلاله وايضا ورد السنة به فعن انس ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال (لا تقوم الساعة حتى لا يقال الله الله كوفي رواية (لا تقوم الساعة على احد يقال الله الله) رواه مسلم (مشكات باب لا تقوم الساعة الا على اشرار الناس) ثم قال الشارح الشيخ عبد الحق دهلوى وازينجا معلوم گردد كه بقاى عالم ببركت ذكر خدا و ذاكران و صالحان و نيكو كارانست و چون ايشان از عالم بردارند عالم نيز دير نپايد الخ (اشعة اللمعات باب لا تقوم الساعة الا على الخ)

لولا الذين لهم ودر يقومونا

وآخرون لهم سرد يصومونا

تدكد كت ارضكم من تحتكم سجدا

لأنكم قوم سوء ما تسطيعونا

الله قل وذر الوجود وما هوى

ان كنت مرتادا بلوغ كمال

ومال حق طلى همنشين نامش باش

بين وصال خدا در وصال نام خدا

السؤال: فان قيل انما قال بعدم المشروعية لأن لفظ الله اذا كان غير مركب فهو

غير مفيد فلا يجوز ذكره

الجواب: لا بل ذكره جائز مفردا ايضا كما جاز مركبا بوجه اولاً: ذكر اسم الله

مفردا منصوص عليه كما في ما رواه انس المذكور آنفا فصار مأمورا به فالسؤال باطل

وثانيا: ان حرف النداء يكون مقدرًا في ذكر اسم الله واسم هو بل في سائر اسمائه تعالى كما ثبت وقرر في كتب الايراد وجاء في القرآن مثل (يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا * يوسف : ٢٩) و (طه ما أنزلنا عليك القرآن لتشقى * طه : ١-٢) وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا * طه : ١١٤) الايات اى يا يوسف ويا طه الخ وثالثا: قد جرى بذكر اسماء الله اى الله وهو ورحمن الى آخره عمل الأمة كما هو المنقول في السلاسل المنقولة كلها فهذا اجماع فالاعراض عنه باطل ورابعا: قال الله (أذْكُرُوا اللَّهَ ذِكْرًا كَثِيرًا * الاحزاب : ٤١) واسمه تعالى اذا كان مفردا يكون ذكره كثيرا كما هو المتبادر الخ

ذكر هو جل جلاله

قوله هو ليس من الاسماء الحسنى بل هو عند اهل الظاهر ضمير شان يفسره ما بعده وعند اهل الله اسم ظاهر يتعبدون بذكره وعلى كل قول زائد على التسعة والتسعين (صاوى: حاشية جلالين جز ١٥، ج ٢، ص ٣٦٧)

وايضا هو فاتحة الاسماء (شمس المعارف الكبرى ج ٢، ص ١٢)

وانما هو فاتحة الاسماء كما هو الظاهر من الآيات الكثيرة منها هذه (هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ) هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَى * الحشر : ٢٢، (٢٣، ٢٤) (وَهُوَ الَّذِي أَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ * الحج : ٦٦) (هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ * المؤمن : ٦٥) ففي هذه المواضع وامثالها لفظ هو فاتحة الاسماء كما ان الفاتحة فاتحة الكتاب فله فضيلة الذكر ايضا كما في العوارف وايضا اقول لفظ الله تعالى ولفظ هو كل واحد منهما زائد على حرف واحد و بذكر حرف واحد حسنة والحسنة بعشر امثالها كما في الحديث من قرأ الخ

الذكر القلبي

اقول فضلا عما ذكرنا الذكر القلبي وهو ايضا ثابت من السلف والخلف وكان ذكر النبي صلى الله عليه وسلم في انحار الحرى اولا ذكرا قلبيا وجرى به عمل اهل الذكر قال الامام النووى في كتابه الاذكار الذكر يكون بالقلب و يكون باللسان والافضل ما

كان بالقلب واللسان جميعاً فان اقتصر على احدهما فالقلب افضل (البهجة السنية ص ٣٧)
 وفي الحديث القدسي (يقول الله تعالى انا عند ظن عبدي بي وانا معه اذا ذكرني في
 نفسه ذكرته في نفسي) الحديث رواه الشيخان وقال الله تعالى (وَذُكِّرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ
 تَضَرُّعاً وَخِيفَةً وَذُؤْنَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ *
 الاعراف: ٢٠٥)

فائدة اس آية مين ذکر قلبی اور دوام ذکر کا حکم ہی اور دوام ذکر بی ذکر قلبی هو
 ہی نہین سکتا جو اهل ایمان ظاہری ذکر قلبی کی قایل اور معتقد نہین اور باطنی ذکر
 کرنی والون کو بدعتی کہتی ہین نہین جایتی کہ یہ آیه کریمہ پتر ہکر ابنی عقیدہ سی
 توبہ کریں (وَتُوبُوا إِلَى اللَّهِ جَمِيعاً أَيُّهَا الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ * النور: ٣١)
 (حاشیة تفسیر قادری سورة الاعراف)

قال بعض العارفين

فخاطبت موجودا بغير تكلم ولا حظت معلوما بغير عيان

وشیخ عبد الحق دهلوی در مزرع الحسنات فرموده است

بگذرای غافل ز ذکر این وآن
 تا فراموشت نگردد غیر حق
 چون فراموشت شود ما دون حق
 یاد حق کن تا بمانی جاودان

در حقیقة نیستی ذا کر بدان
 ذا کری گرچه نه جنبانی زبان

نیز دا کتر اقبال سیالکوتی فرموده است

مصطفی اندر حری خلوت گزین
 گرچه داری جان روشن چون کلیم
 صاحب تحقیق را جلوت عزیز
 مدتی جز خویشتن کس را ندید

هست افکار تو بی خلوت عقیم

(۱) مراقبه و تفکر

صاحب تخلیق [۱] را خلوت عزیز

حاصل الحواشی

حاصل ما نقلت ان ذکر اسم ذاته تعالى الله واسمه هو فاتحة الاسماء وسائر اسمائه فرادا ای غیر مرکب بفعل واسم وحرف جائز منقول بلا ریب وقول القائل بعدم الجواز مردود لایعبا به فی الشرع المبین (الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ * یوسف : ۹۴) وما احسن ما قال بعض العلماء فی عدم الالتفات الی اقوال المخالفین

الصحف والصحة فی القرآن

اخاف ان یروا مد الزمان

من الحنا مقرا بل تنکروا

لا تلتفت اخی الی ما سطرخوا

فانها من انفع المحوی

واکر من صحائف السنی

برادران اسلام از مطالعه کتاب ذکر الله وحواشی آن که اندگی از آیات قرآنی واحادیث نبوی واقوال امت مرحومه است خوب ظاهر شد که ذکر الله و ذکر هو و ذکر دیگر اسماء خداوند کریم مفردا ومركبا بلکه لفظا وقلبا بزبان و دل جایز است و موجب خیر و برکت و اجر آخرت است پس از گفتار مخالف قول شاذ در شك و شبهه نه افتید و بر ذاکران و صالحان و مراقبان گمان بد نکنید مسلمان بهائونام خدا وصفات خداوندی کا وظیفه کرنا بصورت مفردات و مرکبات طریقه نبویه اهل سنة و جماعت هی سعادت دارین کا سبب هی اسلشی کسی کسی مخالفت پر شبهه مین مت پزو بلکه استقلال اور استقامت رکھو (الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ * یوسف : ۹۴)

المحشی

قاضی حبیب الحق پرمولی

ضلع مردان

باکستان

اِنَّ اَوْلَادَكُمْ لِلّٰهِ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

تَنْزِیْلُ الْقُرْآنِ

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

مَطْبَعَةُ كِتَابِ مَدِیْنَةِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله الجواد بافضل انواع النعماء المثنان باشرف اصناف العطاء المحمود في اعالي ذوى
العزة والكبرياء المعبود باحسن اجناس العبادات في اعماق الارض واطباق السماء ذى العزة و
الجبروت والبهاء ذوالجلال والملكوت والثناء الذى علاؤه واحتجب بانوار المجد والقدس والثناء
عن اعين الناظرين وابصار البصراء ودنافا اقرب من بصائر المتحرقين طرفنى وهم العناء و
ربط طرف بقاء المعقسين فى لبح بحار توحيد بالفناء وخلط شرف فناء المتعمقين فى فقر قرينة البهاء
بمحضر البقاء واغناهم بعزة الفقر اعاليه عن ذل الزكون الى الاشياء اولاهم والتوفيق المحمد عما هو
فى خزائن الآلاء واغناهم بالفناء عن البقاء وبالبقاء عن الفناء فصاروا بنور فناء الفناء مخلصين
عن هواء الاهواء وخطور اجال الانس بغناء القدس مودعين بفناء الفناء وانقطعوا بالنور الحقيقى
التام عن تحايل الاظلال وتماثيل الاقياء التى هم اعيان الدهماء واشخاص الانشاء نحمد على اذكفانا
كيد من عادانا فبه ودفع عنا شر من نادانا بقلبه اذانا نقيه وشغله عنا كل شاغل عنه والف بيننا و
بين كل مؤلف بيننا وبينه وجعلنا خدما وعبادا له واكرمنا بشريف خطابيه وكرمه بكتابه وجعلنا
متبعين لحبيبه ثمر من جملة اجابته ونشهد ان لا اله الا الله وحده لا شريك له يوازيه ولا نظيره
يضاهيه فان نظرنا الى الاوصاف الالهية فلا اله الا هو وان تأملنا الوجود فلا هو الا هو
ونشهد ان محمدا عبده ورسوله ونبيته وصفته ارسله بالحق الى كافة الخلق فجعل برقع محله

عقد اهل الرفع والضلال وقل یجد عدد بزم الخزی والنکال واطفاء بنوره نار الغوا یتر و تبوا
انصاره دار الهدایة واصفا قلوب المہتدین ہدایة انوار جواہر الدین وفقہم الاقتناء مفاخر ذخایر
الیقین وبصرہم بغوامض سرایر النبیین وخص الاقیاء والاصفیاء من اتباعہم الذین تفضوا
ایدیہم عن الکوین ورفضوا عن قلوبہم الالٹفات الی نعیم الدارین من شواہد الغیب المکنون بما
لا یبصرہ لواحظ العیون ولا یشربہ لہ طوالع العقول ویواجب الظنون ویبلغ قلوبہم بما کاشفہا
بہ من ہایا المطالب غایات الہم واقشع عن اسرارہم ہما طالعہا بہ من اقا صالمقاصد وغایات الخمر
واستصفی ارواحہم بما یشعلہ من انوار الجلا یا القدسیۃ عز شوائب الانوار وکدورات الظلم صلی اللہ
علیہ وسلم اللہ واصحابہ ما ذر شار و لطف من مشرق فضل وواقب غاسق بعد البتلی بالبعد عاشق و ما و مض
بارق ہدایة من سنج عنایتہ مالفظ ناطق صدق بکلمتہ عشق و ما تقلقل شوق فی بادیتہ ذوق و تسلیم تسلیم کثیرا
اما بعد چون بعد از قرآن و احادیث پہنچ سخن بالائے سخن مشایخ طریقت نیست رحمہم اللہ کہ سخن ایشان
نتیجہ کار و حال است نہ ثمرہ حفظ و قال و از عیان است نہ از بیان و از اسرار است نہ از تکرار و از جوشیدن است
نہ از کوشیدن از علم لدنی است نہ از علم کسبی از عالم ادبئی ربی است نہ از جہان علمئی ابی کہ ایشان رشتہ انبیاء
صلوات الرحمن علیہم و جماعتی را از دوستان ما رغبتی تمام میدیدم سخن آن قوم و مرا نیز میلیہ عظیم بود بطاعت و سخنان
ایشان سخن بسیار بود اگر ہرہ را جمع میکردم در از بیشدے التقاطی کردم از بزرگے خویش و از برائے دوستان
و اگر تو نیز ازین بودے برائے تو و اگر کے زیادہ ازین خواہد در کتب متقدمان و متاخران این طائفہ بسیار یافتہ
شود و از اینجا طلب میکند و اگر طلبی شرح کلمات این قوم طلب کند در کتاب شرح القلب و کتاب کشف الاسرار
و کتاب معرفۃ النفس و الرب برآید و بدان معانی شود محیط ہر کہ این کتاب را معلوم کرو گمان آنست کہ سبج
سخن این طائفہ الا اشارتہ پوشیدہ نماید و اگر اینجا شرح این کلمات دادے ہزار کاغذ برآمدے اما طریق
ایجاز و اختصار سپردن سنت است کما فخر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال اوتیت بیوامع الکلم و اختصر لی
الکلام اختصار انرا انبار نیکندم و سخن بود کہ ہیک کتاب نقل از شیخے بود و در کتاب بے دیگر نقل از شیخے بخلاف
آن و اصناف حکایات و حالات مختلف نیز ہم بود انقدر احتیاط کہ تو انستم بجائے آوردم اما سبب شرح
نا دادن آن بود کہ خود را در میان سخن ایشان آوردن ادب ندیدم و ذوق نیافتم و سخن خود را در میان
چنین سخنان خوش ندیدم مگر جائے چند اندک اشارت کردہ برائے دفع خیال نامحرمان و نااہلان و

دیگر سبب آن بود که هر کس در سخن ایشان بشرح حاجت خواهد بود اولی ترک به سخن ایشان نگردد و باز شرح دهد
دیگر سبب آن بود که اولیاء مختلف اند بعضی اهل معرفت اند و بعضی اهل معاملات و بعضی اهل محبت و
بعضی اهل توحید و بعضی همه و بعضی بصفته دون صفتی و بعضی بے صفت و اگر یک یک را شرح جدا میدهم
کتاب از شرط اختصار بیرون میشد و اگر ذکر انبیاء و صحابه و اهل بیت میکردم یک کتاب بگردم بایست جدا بگذا
و شرح قوم چگونه در زبان میگفتند که ایشان خود مذکور خداست تعالی اند و رسول اند و محمود قرآن و اخبار و آن
عالم عالمی دیگرست و جهان دیگر انبیاء و صحابه و اهل بیت سه قوم اند انشا الله تعالی که در ذکر ایشان
کتاب جمع کرده آید ما را ازان قوم مثلثی از عطار یا دیگر باند و مرا در جمع کردن این کتاب چند چیز باعث
بود تا از من یادگار بماند یا هر که بر خواند از اینجا کتایشی یابد و مرا بدعا خیر یاد آرد و بود که بسبب کشایش او را
در خاک کتایشی دهند چنانکه بچی عمار که امام پری بود و استاد شیخ عبد الله انصاری رحمه الله علیه چون وفات
کرد و او را بخواب دیدند پرسیدند که خداست تعالی با توجه کرد گفت خطاب فرمود که بچی با تو کار باد شتم سخت لیکن
روزی در مجلسی ما را میستودی دوستی از دوستان با آنجا میگذشت آن بشنید و قشش خوش شد ترا در کار
او کردم و اگر نه آن بودی دیدی که با توجه کردند دیگر باعث آن بود که شیخ بوعلی دقاق را گفتند
که در سخن مروان شنیدن هیچ فایده هست چون بر آن کار نتوانیم کردن گفت بله دروس دو فایده است
اول آنکه اگر مرد طالب بود قوی هست گردد و طلبش زیاده شود دوم آنکه اگر کسی در خود مانع دارد آن دماغ
فرو شکند و دعوت آن از سر بیرون کند و نیک او را بد نماید و اگر کور نبود خود مشاهد کند کما قال الشیخ
المحفوظ رحمه الله علیه لا تزن الخلق بمیزانک و وزن نفسك بمیزان الموقنین لتعلم فضلهم و
افلاسک گفت خلق را بر ترازوی خود وزن کن اما خود را بر ترازوی مروان راه بسنج تا بدانی فضل ایشان
و افلاس خود دیگر باعث آن بود که جنید را گفتند که مرید را چه فایده بود درین حکایات و روایات
گفت سخن ایشان لشکر است از لشکرهای خداست تعالی که بدان مرید را اگر دل شکسته بود قوی گردد و ازان
لشکر مدد یابد و حجت این سخن آنست که حق تعالی میفرماید وَ كَلَّا نَقْضُ عَلَيْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا
نُشِيتُ بِهِ فُؤَادَكَ مَا لِي مَعْ قَصَّةِ كَذَّابِينَ تَأْتِيكَ تَوْبَهُنَّ لِيُغْفِرَ لِمَنْ يَشَاءُ إِنَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ
باعث آن بود که خواجہ انبیاء محمد صلی الله علیه وسلم میفرماید عند ذکر الصالحین تنزل
الرحمة اگر کسی امید نهد که بران امید رحمت بار و تواند بود که او را ازان امید بیفاید باز نگردد و نهد

دیگر باعث آن بود که از ارواح مقدسہ ایشان مددے بدین شوریہ روزگار رسد و پیش از اجل
اور در سایہ دولتے فرو آورد دیگر باعث آن بود کہ چون بعد از قرآن و احادیث نبوی بہترین سخنها
سخن ایشان دیدم و جملہ سخن ایشان احادیث و قرآن دیدم خود را درین شغل انگذم تا اگر از ایشان نیستم
بارے خود را تشبیہ جستہ باشم کہ من تشبہ بقوم فہو منہم چنانکہ جنید رحمۃ اللہ علیہ گفت معیان بانکو
دارید کہ ایشان محقق نمایند و پائے ایشان را بوسہ دهید کہ اگر ہمتے بلند داشتند بچیزے دیگر دعوتے کردہ
دیگر باعث آن بود کہ چون قرآن و اخبار را لغت و صرف و نحو بیایست و بیشتر خلق از معانی آن
بہرہ نئے توانستند گرفت این سخنان کہ شرح آنست خاص و عام را در و نصیب است اگرچہ بیشتر بتازی بود
زبان پارسی نوشتہ آمد تا ہمہ را شامل بود دیگر باعث آن بود کہ ظاہرے بنیم کہ اگر سخن بخلافت تو
میگویند سخن آنکس سعی میکنی و سالہا بدان یک سخن کچہ میگیری چون سخن ناشایست باطل را در
نفس تو چندین اثرست کہ سخن شایستہ حق را ہم در دل تو اثر تواند بود بل ہزار چندان اگرچہ تو از ان
خبر نیابی چنانکہ از شیخ عبد الرحمن اسکان پرسید کہ کسے قرآن میخواند و نمیداند کہ چہ میخواند آنرا سچ
اثرے بود گفت کسیکہ دار و میخورد و نمیداند کہ چہ میخورد و اثرے کند قرآن اثر نکند بلکہ اثر نکند فکیف
اگر خود داند کہ چہ میخواند اثر آن بسیار تر بود دیگر باعث آن بود کہ دلے دہشتم کہ جز این سخن نمیتوانستم
گفت و نمیتوانستم شنید مگر بکرہ و ضرورت و مالا بد لاجرم از سخن ایشان وظیفہ ساختم اہل روزگار را تا بود
کہ برین مایدہ ہمکاسہ یا بیم چنانکہ شیخ بوعلی سینا رحمۃ اللہ علیہ میگوید کہ مراد و آرزوست یکے آنکہ تا سخن
از سخنها تے او تے شنوم یا کسے از کسان او تے بنیم پس من مرد اتھی ام نہ چیزے توانم نوشت و نہ چیزے
توانم خواند یا کسے بایدم کہ سخن او میگوید و من تے شنوم یا من میگویم او تے شنود و اگر در بہشت گفتگو تے او
نخواہد بود بوعلی را در بہشت باید دیگر باعث آن بود کہ امام یوسف ہمدانی را رحمۃ اللہ علیہ پرسید
کہ چون این روزگار بگذرد و این طائفہ روئے در نقاب تواری آزند چکنیم تا سلامت مانیم گفت ہر روز بہشت
ورق از سخن ایشان میخوانند پس در کسا سخن اہل غفلت را فرض صین دیدم دیگر باعث آن بود کہ
بے سببے از کودکی باز دوستی این طایفہ در جانم موج میزد و ہمہ وقتے مفرح دل من از سخن ایشان بود
برائے آنکہ المرء مع من اجتہد بقدر وسع خویش سخن ایشان را جلوہ کردم کہ این عہد است کہ این شیوہ سخن
بکلی روئے در نقاب آوردہ است و در عیان بلباس اہل این معانی بیرون آمدہ اند و اہل دل چون کبریت

احمر عزیز شدہ اند کما قال البجنید للشبلی سمما الله اذا وجدت من يوافقك على كلمة مما تقول
 فتمسك به خبيد شبلي راگفت اگر در ہمہ عالم کسے رایابی کہ در یک کلمہ از آنچه میگوئی موافق تو بود و پیش بگیر
 دیگر باعث آن بود کہ چون میدیدم کہ روزگار سے پیدا آمدہ ہست کہ اشرار الناس اخیار الناس را
 فراموش کردہ اند تذکرہ ساختم اولیاء را و این کتاب را تذکرۃ الاولیاء گفتم تا اہل خسران روزگار اہل
 دولت را فراموش نکنند و گوشہ نشینان خلوت گرفتگان را طلب کنند و بدیشان رغبت نمایند تا در نسیم دولت
 ایشان بسعادت ابدی پیوستہ گردند دیگر باعث آن بود کہ سخنے بہترین سخنها بود از چند وجہ
 اول آنکہ دنیا بزل مردم سرد کند دوم آنکہ آخرت بایاد آرد سوم آنکہ دوستی حق در دل مرد پیدا آید
 چہارم آنکہ مرد چون این سخن را بشنود زاد راہ بے پایان ساختن گیرد و جمع کردن چنین سخنها از واجبات
 بود و توان گفتن کہ در آفرینش بہ ازین کتاب بے نیست از بہر آنکہ سخن ایشان شرح فرج آن فرج اجارست کہ بہترین
 سخناست و توان گفتن کہ این کتاب بے است کہ نمنا نرآمد کند و شیر مردان را مرد فرد کند و فردان را عین درد
 کند و چگونہ عین درد نگرداند کہ ہر کہ این کتاب را چنانکہ شرط بود بر خواند و نیکو آگاہ گردد کہ آن چہ درد بُوہ
 است در جانہائے ایشان کہ از چنین کارہا و ازین شیوہ سخنها از دل ایشان بصر آمدہ ہست من یک روز
 پیش امام محمد الدین خوارزمی در آمدم اورا دیدم کہ میگریست گفتم خیر ہست گفت رہا سپاہ سالاران کہ درین است
 بودہ اند بتاب انبیاء علیہم السلام کہ علماء اقصیٰ کانبیاء بنی اسرائیل پس گفتا ازان میگویم کہ دوش گفتم
 بودم کہ خداوند کار تو بیج بعلت نیست مرا ازین قوم گردان یا از نظارگیان این قوم گردان کہ قسمی دیگر را
 طاقت ندارم میگویم کہ بود کہ مستجاب شدہ باشد دیگر باعث آن بود کہ تا فرود را نظر شفاعتہ در
 کار این عاجز کنند و مرا چون سگ اصحاب کہف اگر ہمہ بآستخوان بود نو میدنگردانند نقل است کہ جمال
 موصلی عمر سے خون خورد و جان کند و مال و جاہ بزدل کرد تا در محاذات جو ار روضہ محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم
 یک کور جائے یافت آنگاہ وصیت کرد کہ بر سر خاکم نویسد کہ و کلبہم باسط ذراعہم بالوصید خداوند
 سگے قدمے چند برابر دوستان تو زد اورا در کار ایشان کردی من نیز دعوی سے دوستی دوستان تو میکنم بحق جان
 پاک انبیاء و اولیاء و علمائے تو کہ من غریب عاجز را ازین قوم محبوب گردان و ازان نظر خاص کہ با ایشان
 میرسد محروم کن و این کتاب را سبب رجہ قرب گردان نہ سبب در کہ بعد ائک ولی الا جابتہ و اکنون
 اسامی این بزرگان کہ درین کتاب اند مجموع یاد کنیم در نو دوشش باب ہستہ و کرمہ *

باب ۸	ذکر امام جعفر صادق	۱۲	باب ۱۲	ذکر اویس قرنی	۱۷	باب ۱۷	ذکر حسن بصری
باب ۲۷	ذکر مالک دینار	۳۲	باب ۳۲	ذکر محمد واسع	۳۳	باب ۳۳	ذکر حبیب عجمی
باب ۳۷	ذکر ابو حازم علی	۳۸	باب ۳۸	ذکر عتبہ الغلام	۳۹	باب ۳۹	ذکر رابعه عدویہ
باب ۴۸	ذکر فضیل عیاض	۵۶	باب ۵۶	ذکر ابراهیم ادہم	۶۸	باب ۶۸	ذکر بشر حافی
باب ۷۳	ذکر ذوالنون بصری	۸۶	باب ۸۶	ذکر یزید بسطامی	۱۱۲	باب ۱۱۲	ذکر عبد اللہ مبارک
باب ۱۲۰	ذکر سفیان ثوری	۱۲۵	باب ۱۲۵	ذکر شقیق بلخی	۱۲۹	باب ۱۲۹	ذکر ابو حنیفہ کوفی
باب ۱۳۳	ذکر شافعی مطلبی	۱۳۷	باب ۱۳۷	ذکر احمد حنبل	۱۴۱	باب ۱۴۱	ذکر داؤد طائی
باب ۱۴۴	ذکر حارث محاسبی	۱۴۷	باب ۱۴۷	ذکر سلیمان اراکانی	۱۵۲	باب ۱۵۲	ذکر محمد سماک
باب ۱۵۳	ذکر محمد بن اسلم	۱۵۴	باب ۱۵۴	ذکر احمد حرب	۱۵۶	باب ۱۵۶	ذکر حاتم اصم
باب ۱۶۱	ذکر سهل نسری	۱۷۲	باب ۱۷۲	ذکر معروف کرخی	۱۷۶	باب ۱۷۶	ذکر سری سقطی
باب ۱۸۲	ذکر فتح موصلی	۱۸۲	باب ۱۸۲	ذکر احمد حواری	۱۸۵	باب ۱۸۵	ذکر احمد خضرویہ
باب ۱۹۰	ذکر ابو زاب نجاشی	۱۹۲	باب ۱۹۲	ذکر یحییٰ معاذ رازی	۲۰۲	باب ۲۰۲	ذکر شاہ شجاع کرمانی
باب ۲۰۷	ذکر یوسف بن حسین	۲۰۹	باب ۲۰۹	ذکر ابو حفص صداد	۲۱۶	باب ۲۱۶	ذکر ہمدون قصار
باب ۲۱۸	ذکر منصور عمار	۲۲۰	باب ۲۲۰	ذکر احمد عاصم انطاکی	۲۲۲	باب ۲۲۲	ذکر عبد اللہ حنیق
باب ۲۳۳	ذکر جنید بغدادی	۲۴۶	باب ۲۴۶	ذکر عمر عثمان مکی	۲۴۸	باب ۲۴۸	ذکر ابو سعید خراز
باب ۲۵۲	ذکر ابو الحسن نوری	۲۵۹	باب ۲۵۹	ذکر ابو عثمان خیری	۲۶۲	باب ۲۶۲	ذکر عبد اللہ جلا
باب ۲۶۵	ذکر محمد رویم	۲۶۷	باب ۲۶۷	ذکر ابن عطا	۲۷۳	باب ۲۷۳	ذکر ابراهیم الرقی
باب ۲۷۳	ذکر یوسف اسباط	۲۷۶	باب ۲۷۶	ذکر ابو یعقوب نیرجوری	۲۷۸	باب ۲۷۸	ذکر سمون محب
باب ۲۸۰	ذکر ابو محمد نعش	۲۸۲	باب ۲۸۲	ذکر محمد فضل	۲۸۳	باب ۲۸۳	ذکر ابو الحسن کوشچی
باب ۲۸۴	ذکر محمد علی	۲۹۱	باب ۲۹۱	ذکر ابو بکر وراق	۲۹۲	باب ۲۹۲	ذکر عبد اللہ منازل
باب ۲۹۵	ذکر سهل اصفہانی	۲۹۶	باب ۲۹۶	ذکر شیخ نسیج	۲۹۸	باب ۲۹۸	ذکر ابو حمزہ خراسانی
باب ۲۹۹	ذکر احمد شرقی	۳۰۰	باب ۳۰۰	ذکر عبد اللہ احمد مغربی	۳۰۱	باب ۳۰۱	ذکر ابو علی جرجانی
باب ۳۰۲	ذکر ابو بکر کتانی	۳۰۶	باب ۳۰۶	ذکر عبد اللہ محمد ضیف	۳۱۱	باب ۳۱۱	ذکر ابو محمد جریری

باب ۳۲۲	ذکر ابو بکر واسطی رح	باب ۳۱۳	ذکر حسین منصور حلاج رح
باب ۳۲۵	ذکر جعفر جلدی رح	باب ۳۲۳	ذکر ابو عمر و نخیل رح
باب ۳۲۷	ذکر ابو عبد الله ترغذی	باب ۳۲۴	ذکر ابو الخیر اقطع رح
باب ۳۲۶	ذکر ابو الحسن خرقانی رح	باب ۳۳۸	ذکر ابو اسحاق ابراهیم یارگازونی
باب ۳۹۱	ذکر ابو نصر سلج رح	باب ۳۷۹	ذکر ابو بکر شبلی رح
باب ۳۹۲	ذکر ابراهیم الخواص رح	باب ۳۹۲	ذکر ابو العباس قصاب رح
باب ۴۰۲	ذکر ابراهیم شیبانی رح	باب ۴۰۰	ذکر مشاد الدینوری رح
باب ۴۰۵	ذکر ابی حمزه بغدادی رح	باب ۴۰۳	ذکر ابو بکر الطمستانی رح
باب ۴۱۳	ذکر ابو علی ثقفی رح	باب ۴۰۶	ذکر ابو علی الدقاق رح
باب ۴۱۶	ذکر ابو الحسن جیری رح	باب ۴۱۴	ذکر ابو علی رودباری رح
باب ۴۲۲	ذکر ابو العباس نهاوندی رح	باب ۴۱۸	ذکر ابو عثمان المغربی رح
باب ۴۲۴	ذکر ابو الحسن صانع رح	باب ۴۲۳	ذکر ابو عمر و الزجاجی رح
باب ۴۳۰	ذکر ابو الفضل حسن رح	باب ۴۲۴	ذکر ابو القاسم نصرآبادی رح

باب ۴۳۱ ذکر ابو العباس سیاری رح
رضوان الله تعالی علیهم اجمعین

باب اول در ذکر امام جعفر صادق رضی الله عنه

آن سلطان ملت مصطفوی آن برهان حجت نبوی آن عامل صدیق آن عالم تحقیق آن میوه دل اولیای آن
بگرگشته سید انبیاء آن ناقد علی آن وارث نبی علیه الصلوٰة والسلام آن عارف عاشق ابو محمد امام
جعفر صادق رضی الله عنه گفته بودیم که اگر ذکر انبیاء و صحابه و اهل بیت کنیم کتابی جداگانه باید و کتاب آن
شرح حال اولیاء است خواهد که بعد از ایشان بوده اند اما به سبب تبرک بصادق ابتدا کنیم که او نیز بعد از ایشان
بوده است و چون از اهل بیت بود سخن طریقت بیشتر او گفته است و روایت بیشتر از او آمده است
کلمه چند از آن او بیاوریم که ایشان همه یکے اند چون ذکر او کرده آمد ذکر همه بودند یعنی که قومی
مذہب او دارند مذہب دوازده امام دارند یعنی یکے دوازده است و دوازده یکے و اگر تنها

صفت او گویم بزبان و عبارات من راست نیاید کہ در جملہ علوم و اشارات بے تکلف بحال بود و قد وہ جملہ
مشائخ بود و اعتماد ہمہ بر او بود و مقتدائے مطلق بود ہم آہمیا ز شیخ بود و ہم محمد یاز امام و ہم اہل ذوق را
پیشرو بود و ہم اہل عشق را پیشوا و ہم عباد را مقدم بود و ہم زما در اکرم و ہم صاحب تصنیف حقایق بود و در
لطائف تفسیر و اسرار تنزیل بنیطیر بودہ از باقر رضی اللہ عنہ بسیار سخن نقل کردہ است و عجب میدارم از ان قوم کہ
ایشان را خیال بند کہ اہل سنت و جماعت را با اہل بیت چیزے در راہست کہ اہل سنت و جماعت اہل بیت
اند و حقیقت من آن نیدانم کہ در خیال باطل مانده است آن میدانم کہ محمد صلی اللہ علیہ وسلم ایمان دار و بفرزند
اوندار و تا بعدیکہ شافعی را رضی اللہ عنہ در دوستی اہل بیت برفض نسبت کردند و اورا محبوبس گردانیدند
و او ہم درین معنی شعرے گفتہ است و یک بیت اورا معنی این است کہ اگر دوستی آل محمد صلی اللہ علیہ وسلم
رفض است گو جملہ جن و انس گواہی دہید برفض من و اگر آل و اصحاب رسول دانستن از اصول ایمان
نیست بے فضول کہ بکارنے آید میدانی اگر این نیز بدانی زبان ندارد بلکہ انصاف آنست کہ چون بادشاہ
دنیا و آخرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم میدانی وزیراے اورا بجائے خود باید شناخت و صحابہ را بجا خود باید نسبت
و فرزندان اورا ہمچنین تائسی پاک باشی و باہمچس از پیوستگان بادشاہت انکار نباید چنانکہ ابوحنیفہ را
رضی اللہ عنہ سوال کردند از پیوستگان پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم کہ کدام فاضلتر است گفت از پیران صدیق و فاروق
و از جنانان عثمان و علی مرتضیٰ و از زنان عائشہ از دختران فاطمہ رضوان اللہ علیہم نقل است کہ منصور
خلیفہ شبے وزیر را گفت برو و صادق را بیارتا بکشم وزیر گفت کہ سبکہ در گوشہ نشسته است و عزت گرفته و بسیار
مشغول شدہ و دست از ملک کوتاہ کردہ خلیفہ از وسے نجیدہ گشت و گفت البتہ اورا بیارتا بکشم وزیر ہر چند منع کرد
سو نداشت عاقبت وزیر بطلب رفت خلیفہ غلامان را گفت کہ چون صادق در آید من کلاہ از سر بردارم
شما اورا بکشید چون صادق را بیاوردند و منصور برخواست و بتواضع پیش صادق بدو در صدرش بنشانند
و باادب پیش او بنشست غلاما را عجب آمد منصور گفت چه حاجت صادق گفت آنکہ مرا دیگر پیش خود خوانی
و بگذاری تا بطاعت خدا تعالی مشغول باشم پس دستوری دادش و باعزاز تمام روانہ کرد و در حال لرزہ بہ
منصو افتاد و بہوش گشت تا سہ روز و بعضے گفتہ اند تا سہ نماز از وسے فوت شد و چون بہوش باز آمد وزیر
پرسید این چه حال بود گفت کہ چون صادق از در درآمد دیدم کہ از دوائے باوسے بود کہ بے برز بر صفہ نہادہ بود
و بے برز بر صفہ و مرا بزبان حال میگفت کہ تو اورا بیازاری ترا باین صفہ فرو برم من از بیم آن اثر دماندہم

کہ چہ میگویم از وعذر خواستم و چنین بہ پیش گشتم نقل است کہ یکبار داود طائی رحمۃ اللہ علیہ در پیش صادق آمد و گفت اے پسر رسول خدا تبارک و تعالیٰ مرا پندے وہ کہ ولم سیاہ شدہ است گفت یا اباسلیمان تو زاہد زمانہ ترا بہند من چہ حاجت است داؤد گفت آفرزند پیغمبر خدا شمارا بر بہ فضل دادہ است و پند دادن تو بر بہہ واجب است یا اباسلیمان من ازین میترسم کہ بقیامت جد من در من دست زند کہ چرا حق متابعت من در نگذار می این کار بہ نسب صحیح نیست این کار بمعاملہ شایستہ است در حضرت حق تعالیٰ داؤد بگرسیت گفت بار خدا یا آنکہ مجنون طینت او از آب نبوت است و ترکیب طبیعت او از اہل برہان و محبت جدش رسول است و مادرش بتول او بدین حیثیت داؤد کہ باشد کہ بمعاملہ خود موجب شود نقل است کہ روزی نشستہ بود با مولائے خود گفت بیاید تا بیعت کنیم و عہد بندیم کہ ہر کہ از میان ما بقیامت رستگاری یابد ہمہ را شفاعت کند ایشان گفتند یا بن رسول اللہ ترا بشفاعت ما چہ احتیاج است کہ جد تو شفیع جملہ خلائق بہت صادق گفت من بدین افعال خود شرم دارم کہ بقیامت در روزے جد خود بگرم نقل است کہ چون جعفر صادق خلوت گرفت و بیرون نیامد سفیان ثوری رحمۃ اللہ علیہ در پیش آمد و گفت یا ابن رسول اللہ مردمان از نقایس تو محروم ماندہ اند چرا عزلت گرفتہ صادق گفت کہ اکنون روزے چنین دارم و این دو بیت را بر خود خواند

ذہب الوفاء ذہاب انس الذاہب	والناس بین محابیل و ما ریب
یفشون بینہم المودۃ والوفاء	وقلوبہم محشوة بعقارب

نقل است کہ جعفر صادق را دیدند کہ زمی اہل گرانمایہ پوشیدہ بود گفتند یا بن رسول اللہ لیس ہذا من بیتک دست آنکس را بگرفت و در آستین کشید پاسے پوشیدہ بود کہ دست را میخراشید و گفت ہذا للخلق و ہذا للحق نقل است کہ صادق از ابوحنیفہ رحمۃ اللہ علیہ پرسید کہ عاقل کسیت گفت آنکہ تمیز کند میان خیر و شر صادق گفت بہا یم نیز تواند کرد میان آنکہ اورا زند یا نوازند ابوحنیفہ گفت میان شما عاقل کسیت گفت آنکہ تمیز کند میان دو خیر و دو شر تا از دو خیر خیر الخیرین اختیار کند و از دو شر خیر الشرین برگزیند نقل است کہ صادق را گفتند ہمہ ہنر ما داری زیادت و کرم باطن و قرۃ العین خاندانی اما بس متکبری گفت من متکبر نیم لیکن مرا کبر بانی ہست کہ چون از سر کبر خود بر فاستم کبر بانی او بیاید و بجائے کبر من نشست بکبر خود کبر نشاید کرد از کبر بوائے او کبر شاید کردن نقل است کہ ہمیان زراز کسے بردہ بودند آنکس در صادق آویخت کہ تو بڑی او را نشاخت صادق گفت چند بود گفت ہزار دینار پس او را بخانہ برد و ہزار دینارش بداد و بعد از آن ہر روز خود را

جائے دیگر بیافت زر صادق را باز برد و گفت من غلط کرده بودم صادق گفت ما هر چه دادیم باز میگیریم بعد
 ازان از یکے پرسید که او کیت گفتند جعفر صادق رضی اللہ عنہ مرد ازان خجل شده و بر رفت نقل است
 که روزے تنها در راه میرفت و اللہ اللہ میگفت سوخته بر عقب او میرفت و اللہ اللہ میگفت صادق میگفت
 اللہ جامہ ندارم اللہ جبہ ندارم در حال دستہ جامہ پاکیزہ پدید آمد صادق در پوشید آن سوخته پیش آمد و گفت
 اے خواجه در اللہ گفتن با تو شریک بودم اکنون آن کہنہ خویش من ده صادق را این سخن خوش آمد آن کہنہ
 را بدو داد نقل است کہ کسے پیش صادق آمد و گفت خدا بر این نملے گفت آخر تو شنیدہ کہ موسیٰ گفتند
 لَنْ تَرَانِيْ كُفْتُ اَرَا اِنَّ مِلْت مِلْت مَحْرُوسْت كَيْفِيْ فَرِيَادٍ مَيَكُنْدُ كَيْفِيْ قَلْبِيْ دَبِيْ وَبِكْرِيْ نَعْرَهْ كَيْفِيْ لَمْ اَعْمَدْ بِا
 لَمْ اَرَهْ صَادِقْ كُفْتُ اَوْرَابِيْ بِنَدِيْدٍ و در دجلہ اندازید بہ بستند و در دجلہ انداختند آب اورا فرو برد باز بر انداخت
 گفت یا ابن رسول اللہ الغیاث الغیاث صادق گفت اے آب فرو برش فرو برد و دیگر بار آورد در چند کرت
 ہچنین فرو برد و برے آورد و او پناہ بصادق سے آورد تا از ہمہ در ماند و چون در دجلہ غرق شد امید از
 خلق منقطع کرد این نوبت کہ آب اورا بر انداخت گفت اَلْهِ الْغِيَاثُ الْغِيَاثُ صَادِقْ كُفْتُ اَوْرَابِيْ اَرِيْدُ بِيَا وَرَدْنِ
 و ساعتے بگذشتند تا با قرار آمد پس گفت حق تعالیٰ را دیدی گفت تا دست در غیر میزدیم حجاب میو چون کلی
 پناہ بدو بردم و مضطر شدم روز نہ در روزن لم کشادہ شد آنجا فرونگریتم بدیدم و تا از اضطرار نبود آن نبود
 کہ اَمَقِّنْ يُّحْيِيْ الْمَضْطَرَّ اِذَا دَعَا صَادِقْ كُفْتُ تَا صَادِقْ رَا مَيُخَوِّنِيْ كَا ذَبْ بُوْدِيْ اَكْنُوْنُ اَنْ رُوْزْنِهْ رَا
 نگاہ میدار و گفت ہر کہ گوید خداے بر چیز است یا از چیز است او کافر بود گفت ہر آن محصیت کہ اول او ترس
 بود و آخر او عذر بندہ را بحق نزدیک گرداند و ہر آن طاعت کہ اول آن من بود و آخر عجب آن طاعت بندہ
 را از خداے باز دارد مطیع با عجب عاصی است و عاصی با عذر مطیع و ازوے پرسیدند کہ درویش صابر ضلالت
 بود یا توانگر شاگرد گفت درویش صابر کہ توانگر را دل با کیسہ بود و درویش را با خدا بیعالمے گفت عبادت جز بتوبہ

فی اللہ صبر
 فی اللہ صبر

راست نیاید کہ خدا بیعالمے توبہ را مقدم گردانید بر عبادت کما قال اللہ تعالیٰ التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ
 و گفت ذکر توبہ در وقت ذکر خدا بیعالمے ماندست از ذکر و خدای را بحقیقت یاد کردن آن بود کہ فراموش
 کند در جنب خدا بیعالمے جملہ اشیا را از جهت آنکہ خداے اورا عوض بود از جملہ اشیا و گفت در معنی این آیه
 وَيَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَّشَاءُ اِنْ خَاصَّ كَرْدَانِم بَرَحْمَتِ خُوِشِ ہر کرا خواہیم و اسطہ و علل و اسباب از میان برداشتم
 است تا بدانند کہ عطا محض است و گفت مومن آنست کہ ایستادہ است بالنفس خویش و عارف آنست کہ او

ایستاده است با خداوند خویش و گفت هر که مجاهد و کند بنفس بر نفس برسد بکرامات خداوند و هر که مجاهد
 کند بنفس بر خدایتعالی برسد بخداے و گفت الهام از اوصاف مقبولانست و استلال ساختن که بے
 الهام بود از علامت زندگانست و گفت مگر خدایتعالی در بنده نهان ترست از رفتن مورچ بر سنگ
 سیاه و شب تاریک و گفت عشق الهی است نه مذموم و نه محمود و گفت سر معاینه مرا آنکاه مسلم شد که رقم
 دیوانگی بر من کشیدند و گفت از نیکبختی مروی که آنست که خصم او خردمندست و گفت از صحبت پنج کس
 عذر کن یکی از دروغگوے که همیشه باوے در غرور باشی دوم الحمق که هر چند سود تو خواهد زیان تو بود
 و نذاند سوم بخیل که بهترین وقتے از تو سپرد چهارم بد دل که در وقت حاجت ترا ضایع گذارد پنجم فاسق
 که ترا بیک لقمه بفروشد و بکتر لقمه طمع کند و گفت حق تعالی را در دنیا بهشت است و دوزخ بهشت عاقبت
 است و دوزخ بلا عاقبت بهشت آنست که کار خود بخدا گذاری و دوزخ آنکه کار خود بنفس خویش باز گذاری
 و گفت من لم یکن به ستر فهو مضر اگر صحبت اعدا مضر بودے اولیا را آسیه را ضرر بودے از فرعون
 و اگر صحبت اولیا نافع بودے اعدا را منفعته بودے زن لوط و نوح را ولیکن پیش از قبضے و بسطے نبود و
 سخن او بسیار است تا سیس را کلمه چند گفتم و ختم کردم *

باب ہمزدهم در ذکر امام عظیم ابوحنیفہ کوفی رحمۃ اللہ علیہ

آن چراغ شرع و ملت آن شمع دین و دولت آن نعمان ثابت حقایق آن عمان جواہر معانی و دقائق آن عارف
 عالم صوفی امام جهان ابوحنیفہ کوفی رحمۃ اللہ علیہ صفت کسیکہ ہمہ زبانها ستوده باشد و ہمہ ملتھا مقبول کہ تواند
 گفت ریاضت و مجاہدہ او و خلوت و مشاہدہ او نہایت نداشت و در اصول طریقت و فروع شریعت درجہ رفیع
 و نظرے ناقد داشت و بسیار صحابہ مشایخ را دیده بود چون انس بن مالک جابر بن عبد اللہ و عبث بن ابی اوفی
 و اثنلہ بن الاسقع و عبد اللہ الزبیری رضی اللہ عنہم و با صادق رضی اللہ عنہ صحبت داشت و استاد علم فضیل و
 ابراہیم اوہم و بشرحانی و داؤد طائی بود و آنکاه بسر روضہ مسید المرسلین رفت صلوات اللہ و سلامہ علیہ گفت السلام
 علیک یا مسید المرسلین جواب آمد و علیک السلام یا امام المسلمین و در اول کار عزیمت عزلت کرد و نقل است
 کہ توجہ قبیلہ حقیقی داشت دروے از خلق بگردانید صوفی پوشید تا شبے خواب دید کہ استخوانہائے پیغامبر علیہ السلام
 از حد گرد میگرد و بعضے را از بعضے اختیار میکرد و از سمیت آن بیدار شد یکی را از اصحاب ابن سیرین پرسید
 گفت تو در علم پیغامبر علیہ السلام و حفظ سنت او بدرجہ رسی چنانکہ در آن متصرف شوی صحیح از مستقیم جدا کنی و
 یکبار دیگر پیغامبر را علیہ السلام خواب دید گفت با اباحنیفہ ترا سبب آن زندہ گردانیدند تا سنت من ظاہر گردانی

قصد عزلت مکن و از برکت احتیاط او بود شعبی کہ او ستاد او بود پیر شده بود خلیفہ مجھے ساخت و شعبی را بخواند و علما
 بغداد را حاضر کرد و شرطی را فرمود تا بنام ہر خادمی ضیاع نویسد بعضی با قرار و بعضی ہلک و بعضی بوقت پس نماز
 آن خط را پیش شعبی آورد کہ قاضی بود و گفت امیر المؤمنین میفرماید کہ گواہی برانجا نویس بنوشت جملہ فقہا
 نوشتند پیش ابوحنیفہ آورد و گفت امیر المؤمنین میفرماید کہ گواہی بنویس گفت کجاست گفتند در سر آگفت
 امیر المؤمنین اینجا آید یا من آنجا روم تا شہادت درست آید خادم باوے درستی کرد کہ قاضی و فقہا نوشتند
 تو فضولی میکنی ابوحنیفہ گفت ہا ما کسبت این سخن بسع خلیفہ رسید شعبی را حاضر گردانید و گفت در شہادت
 دیدار شرطت گفت بے گفت تو پس مرا کے دیدی کہ گواہی نوشتی گفت دانستم کہ بعرفان تست لیکن
 دیدار تو توانستم خواست خلیفہ گفت این سخن از حق دورست و این جواب را قضا از تو باز ستدن اولے تر
 بعد از ان منصور کہ خلیفہ بود اندیشہ کرد تا قضا بیکے دہد و مشاورت کرد بریکے از چہار کس کہ فحول علماء بودند
 اتفاق کردند بیکے ابوحنیفہ و دوم سفیان و سوم شریک و چہارم مسعر بن خزام ہر چہار را طلب کردند در راہ
 کہ سے آمدند ابوحنیفہ رحمہ اللہ گفت من در ہر یکے از شما فراتے گویم گفتند صواب باشد گفت من
 بچلتے قضا از خود دور کنم سفیان بگریزد و مسعر خود را دیوانہ سازد و شریک قاضی شود پس سفیان در
 راہ بگریخت و در کشتی پنهان شد و گفت مرا پنهان دارید کہ سرم خواہند برید تاویل این خبر کہ رسول فرمود
 کہ من جعل قاضیا فقد ذبح بغیر سکین ہر کرا قاضی گردانیدند بے کاروش بگشتند طالح اورا پنهان کرد
 این ہر سہ پیش منصور شدند ابوحنیفہ را گفت کہ قضا باید کرد گفت ایہا الامیر من مردے ام نہ از عرب بلکہ از مولی
 ایشان ساوات عرب بچکم من راضی نشوند معفر گفت این کار بہ نسب تعلق ندارد این را علم باید ابوحنیفہ
 گفت من آن کار را نشایم و درین کہ گفتم نشایم اگر راست میگویم نشایم و اگر دروغ میگویم دروغگوے قضا
 مسلمانان را نشاید و تو خلیفہ خدائی را و اما در کہ دروغگوے را خلیفہ خود کنی و اعتماد خون مسلمانان
 بروے کنی این بگفت و نجات یافت و مسعر پیش رفت دست خلیفہ بگرفت و گفت چگونہ فرزندان چگونہ
 اند منصور گفت اورا بیرون کنید کہ دیوانہ است پس شریک را گفتند ترا قضا باید کرد گفت من مردے سو دانی
 ام و ما غم ضعیف ست منصور گفت معاہجت کن تا عقلت کامل شود پس قضا بشریک دادند و ابوحنیفہ
 اورا مجبور کرد و ہرگز باوے سخن نگفت نقل است کہ جمعے کو دکان گوے میزدند گوے ایشان میان
 جمع ابوحنیفہ افتاد و بیچ کو دک نمیتوانست کہ بیرون آرد کو دکے گفت من بروم و بیرون آرم پس ستانہ ما

در رفت و بیرون آورد ابوحنیفہؒ گفت مگر این کو دک حلال زادہ نیست نفیص کردند چنان بود گفتند ای امام مسلمانان
 از چہ دستی گفت اگر حلال زادہ بودے جی اورا مانع آمدے نقل ست کہ اورا بر کسے ملے بود و در محلت آن شخص
 شاگردے ازان امام وفات کرد امام نماز جنازہ اورفت آفتابے عظیم بود و در انجا بیچ سایہ نبود الا دیوارے ازان
 آن مرد کہ مال بابام میبایست از مردمان گفتند دیدن سایہ ساعتے بنشین گفت مرا بر صاحب این دیوار
 مال ست روان بود از دیوار او متصمائل کردن کہ پیغام بر علیہ السلام فرمودہ است کل قرض جز منفعہ فهو
 ربا اگر منفعے گیرم ربا باشد نقل ست کہ اورا یکبار مجوسی مجوس کرد یکے از طلبہ بیامدو گفت مرا قلمے تراش
 گفت تراشم ہر چند کہ گفت سو دناشت گفت چرانے تراشی گفت ترسم کہ ازان قوم باشم کہ حق تعالی فرمودہ است
اَحْسِرُوا الَّذِيْنَ ظَلَمُوا وَاَزْوَاجَهُمْ وِہر شب سہ صد رکعت نماز کردے روزے میگذاشت نہنے باز نہنے میگفت
 این مرد ہر شب پانصد رکعت نماز میکند امام آن بشنید نیت کرد بعد ازان پانصد رکعت نماز ہر شبے کنم تا ملن
 ایشان راست باشد روزے دیگر میگذاشت کو دکان گفتند باہد گیر کہ این مرد کہ میرود ہر شب ہزار رکعت نماز میکند
 ابوحنیفہؒ گفت نیت کردم کہ بعد ازان ہزار رکعت نماز کنم روزے شاگردے با امام گفت مردمان میگویند کہ ابوحنیفہؒ
 شب نے خستہ گفت نیت کردم کہ دیگر شب خستہم گفت چرا گفت خدا بتعالے میفرماید وَيُحِبُّونَ اَنْ يَّحْمَدُوْا بِمَا
كَرِهْتُمْ لَوْ اَنْفَعَلُوْا بِنَدَا نَكَدْ کہ دوست دارند ایشان را بچیزیکہ نکرده یا دکتند اکنون من پہلوے بر زمین ننہم تا ازان قوم
 نباشم و بعد ازان سی سال نماز با دو بطہارت نماز خستن گزاردے نقل ست کہ سز انوے ابوحنیفہؒ چون
 زانوے شتر بود از بسیاری کہ در سجدہ بودے نقل ست کہ تو انگریا تو اضع کردہ از بہر مال او گفت کفایت از ہزار
 ختم کردم و گفتند گاہ بودے کہ چہل بار قرآن ختم کردے تا سئلہ کہ اورا مشکل بودے کشف شدے نقل ست
 کہ محمد بن حسن رحمۃ اللہ علیہ عظیم صاحب جمال بود چون یکبار اورا بدید بعد ازان دیگر اورا ندید و چون درس او
 گفتے اورا در پس ستونے نشاندے کہ نباید کہ چشمش بروے اشد نقل ست کہ داؤد طائی گفت بیت سال
 پیش ابوحنیفہؒ بودم و دین مدت اورا نگاہ داشتہم در خلا و ملا سر برہنہ نہ نشست و از برائے ہتراحت پا دراز
 نکرد اورا گفتم ای امام دین در حال خلوت اگر پائے دراز کنی چہ باشد گفت با خداے ادب گوش و ہنر در خلوت
 اولی تر نقل ست کہ روزے میگذاشت کو دکے را دید کہ و گل بانہد گفت گوش ہار نیفتی کو دک گفت افتادن
 من سہل ست اگر بنیتم تھا باشم اما تو گوش دارا اگر پایت بلغزد ہمہ مسلمانان کہ از پس تو آیند بلغزد و بر خاستن ہمہ
 دشوار بود امام را از مذاقت آن کو دک عجب آمد بگریست و اصحاب را گفت زینہار اگر شمارا در سئلہ چہ ظاہر شود

و دلیلی روشن تر نماید در آن متابعت من مکنید و بتقلید من تحقیق خود را مانید و این نشان کمال انصاف است تا
 لاجرم ابو یوسف و محمد رحمہما اللہ بے اقوال و ایزد در مسایل مختلف نقل است کہ مردے مالدار بود و امیر المؤمنین
 عثمان راضی اند عند دشمن داشتے تا حدیکہ اورا جہود خواندے این سخن با بوضیفہ رسید اورا بخواند و گفت دختر
 تو بغلان جہود خواہم داد او گفت تو امام مسلمانان باشی و او داری کہ دختر مسلمان جہود دہی و من خود ہرگز
 ندہم بوضیفہ گفت سبحان اللہ و انبیداری دختر خود را جہود دادن چون روا باشد کہ محمد رسول اللہ و
 دختر خود جہودے دہد آن مرد در حال بدانت کہ سخن از کجاست ازان اعتقاد برگشت و توبہ کرد از برکات
 امام ابو ضیفہ نقل است کہ روزے در گراہ بود یکے را دید بے ازار بعضے گفتند فاسقے است و بعضے گفتند
 دہری ست ابو ضیفہ چشم برہم نہاد آن مرد گفت اے امام روشنائی چشم از تو کے باز گرفتند گفت آنگاہ کہ ستر از
 تو برداشتند و گفت چون با قدری مناظرہ کنی دو سخن ست یا کافر شود یا از مذہب خود بگذرد اورا بگوئے کہ
 خدا خواست کہ علم او در ایشان راست شود و معلوم او با علم برابر آید اگر گوید نہ کافر باشد ازانکہ چون گوید کہ نہ
 خواست کہ ظلم او راست شود و علم و معلوم برابر آید این بود و اگر گوید کہ خواست تسلیم کرد و از مذہب بیزار شود
 و گفت من بخیل را تعدیل نکنم و گواہی نشنوم کہ نخل اورا بران وارو کہ استقصا کند و زیادت از حق خویش
 ستاند نقل است کہ مسجدے عمارت میکردند از بہر تبرک از ابو ضیفہ چیزے خواستند بر امام گران آمد
 مردمان گفتند ما را عرض تبرک ست آنچه خواہد بدہد درے زر بداد بکرا ہیئتے تمام شاگردان گفتند اے امام تو
 کریمی و عالمی در سخا ہمتاندری اینقدر زردادن بر تو چرا گران آمد گفت نہ از جہت مال بود لیکن من یقین
 میدانم کہ مال حلال ہرگز بآب و گل خرج نشود و من مال خود را حلال میدانم چون از من چیزے خواستند کہ بہت
 من از نیجا بود کہ در مال حلال من شبہتے پدیدے آید و ازان سبب عظیم میرنجیدم چون روزے چند برآمد آن دم
 دست باز آوردند و گفتند ناسرہ است امام عظیم شاد شد نقل است کہ روزے در بازار میگذشت مقدار ناخنے
 گل بر جامہ او چکید بلب و جلد رفت و مے شست گفتند اے امام مقدار معین نجاست بر جامہ رخصت میدہی این
 قدر گل را میثوبی گفت اے آن فتوے ست و این فتوے چنانکہ رسول علیہ السلام ہم کردہ بلال را اجازت
 ندادہ بود کہ ذخیرہ کند و یکسالہ زنان را قوت نہادہ و گویند چون داؤد طائی مقتدا شد ابو ضیفہ رحمۃ اللہ علیہ گفت
 اکنون چکنم گفت بر تو باد بر کار بستن علم کہ ہر علی کہ آزا کاز بندمی چون جسدے بود بے روح گویند کہ خلیفہ
 عمد بخواب دید ملک الموت را از و پرسید کہ عمر من چند ماندہ است ملک الموت بہ پنج انگشت اشارت کرد تعبیر این

خواب را از بسیار کس پرسید معلوم نمیشد ابوحنیفه را بخواند و از او پرسید گفت: پنج علم شایسته است
یعنی این پنج علم کس نداند و آن پنج درین آیت است که حق تعالی میفرماید إِنَّ اللَّهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ وَ

يُنزِلُ الْغَيْثَ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْأَرْحَامِ وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ مَّاذَا تَكْتُمُ غَدًا وَمَا تَدْرِي نَفْسٌ بِأَيِّ أَرْضٍ تَمُوتُ
شیخ بوعلی بن عثمان الجلالی گفت که بشام بودم بر سر خاک بلال مؤذن رضی اللہ عنہ خفته بودم خود را در که
دیدم که پیغامبر علیہ السلام از باب بنی شیبہ درآمد و پیرے را در برگرفته چنانکه اطفال را در برگیرند شفقتی تمام من
پیش دویدم و بر پایش بوسه دادم و در عجب آن بودم که این پیر کیست پیغامبر علیہ السلام بحکم معجزه در باطن
من مشرف شد گفت این امام مسلمانان اهل دیار است ابوحنیفه رحمہ اللہ نقل است که نوفل بن حیان گفت که چون
ابوحنیفه وفات کرد قیامت را خواب دیدم که جمله خلائق در حساب گاه ایستاده بودند و پیغامبر علیہ السلام را
دیدم بر لب حوض کوثر ایستاده و بجانب او از راست و چپ مشایخ را دیدم ایستاده و پیرے دیدم نیکو روے و سروس
روے سپید و روے بر روے پیغامبر علیہ السلام نهاده و امام ابوحنیفه را دیدم در برابر پیغامبر علیہ السلام ایستاده
سلام کردم و گفتم مرا آب ده گفت تا پیغامبر علیہ السلام اجازت ندیدند ہم پس پیغامبر علیہ السلام فرمود که اورا آب ده
جائے آب بن داد من و اصحاب ازان جام آب خوردیم که هیچ کم نشد پس گفتم بر راست پیغامبر علیہ السلام آن
پیر کیست گفت ابراهیم خلیل اللہ و بجانب چپ ابو بکر صدیق رضی اللہ عنہ همچنین میپرسیدم و بانگشت عفت
میگرفتم تا هفده کس پرسیدم چون بیدار شدم هفده عتد گرفته بودم بحیثی معاذ رازی گفت پیغامبر علیہ السلام
را در خواب دیدم گفتم این اطلبك قال عند علو ابي حنيفة و مناقب او بسیار است و مجاہد بے شمار و
پوشیده نیست برین ختم کردیم *

باب نوزدهم در ذکر امام شافعی رحمۃ اللہ علیہ

آن سلطان شریعت و طریقت آن برهان محبت و حقیقت آن مفتی اسرار الہی آن مهدی انوارناقناہی آن
وارث دین نبی شافعی مطلبی رضی اللہ عنہ شرح و ادون او حاجت نیست کہ ہمہ عالم پر نور از شرح صدر اوست
و فضایل و شمایل و مناقب او بسیار است وصف او این تمام است کہ شعبہ درخت نبوی است و میوہ شجرہ مصطفوی
و در فراست و کیاست یگانہ بود و در مروت و فتوت عجب بود کہ ہم کریم جهان بود و ہم جواد زمان ہم فضل
وقت و ہم عمل عہد ہم حجۃ الایمہ من قریش و ہم مقدم قدموا القریش ریاضات و کرامات او نہ چند است

کہ این کتاب محل آن تواند کرد در سیزده سالگی در حرم میگفت سلونی ماضیتم و در پانزده سالگی فتوای میداد
 احمد ضیل کہ امام جهان بود و ہزار حدیث یادداشت بشاگردی او آمدے و در عاشیہ داری سربہ نہ کردے
 قوسے برصے اعتراض کردند کہ موصے بدین درجہ در پیش سپرے بیت و پنجسالہ نشیند و صحبت مشایخ
 و استادان عالی ترک میکند احمد گفت ہرچہ ما یاد داریم معانی آن او میداند اگر او بمانفتادے ما بر در خواستیم ماند
 کہ حقایق اخبار و آیات و آنچه خواندہ فہم کردہ است ما حدیث بیش ندانستیم گفت اما چون او افتابے ست جہازا
 و چون عاقبتے ست خلق را وہم احمد گفت کہ در فقہ بر خلق بستہ بود حق تعالی آن در سبب او بکشاد وہم احمد گفت
 نیدانم کسے را کہ منت او بزرگترست بر اسلام از شافعی در عہد شافعی وہم احمد گفت شافعی فیلسوفست در
 چہار علم در لغت و اختلاف الناس و علم فقہ و علم معانی وہم احمد گفت در معنی این حدیث کہ مصطفیٰ علیہ السلام فرمود
 کہ بر سر صد سال مردے را بر انگیزانند تا دین من بتزاد و خلق آموزند و آن شافعیست و ثوری گفت کہ اگر عقل
 شافعی را وزن کردندے با عقل یک نیمہ خلق عقل او راجح آمدے و بلال خواص گوید کہ حضرت را پرسیدم کہ در
 شافعی چگونگی گفت او از او تا دست و در ابتدا بیج عرسے و دعوتے ز رفتے و پیوستہ گریان و سوزان بودے و ہنوز
 طفل بود کہ خلعت ہزار سالہ در سر او افکندند پس سلیم راعی افتاد و در صحبت او بسے بود تا در تصرف بر ہمہ سابق شد
 چنانکہ عبداللہ انصاری گوید کہ من مذہب او ندارم اما امام شافعی را دوست دارم از انکہ در ہر مقامے کہ نگرم او را
 در پیشے بینم نقل است کہ شافعی گوید رضی اللہ عنہ رسول را علیہ السلام خواب دیدم مرا گفت اے پسر تو کیستی
 گفتم یا رسول اللہ یکے از گروہ تو گفت نزدیک آسے نزدیک شدم آب من خود بگرفت تا من دہن باز کردم
 بدہن من انداخت چنانکہ بلب و دہان و زبان من رسید پس گفت اکنون برو کہ برکات خداے بر تو باد و ہمدران
 ساعت علی مرتضیٰ را بخواب دیدم کہ انگشتر من خود بیرون کرد و در انگشت من کرد تا علم مرتضیٰ نیز در من برایت
 کرد چنانکہ گویند شافعی شش سالہ بود بدیرستان میرفت و مادرش زاہدہ بود از بنی ہاشم و مردمان امانت بد
 سپردندے روزے دو کس بیامند و جامہ دانے بد و سپردند بعد از ان یکے از ان دو کس بیامد و جامہ دان خواست
 بوسے و او بعد از ان یک چند آن دیگر بیامد و جامہ دان طلبید گفت بیار تو دادم گفت نہ قرار دادہ بودیم کہ تا ہر دو
 حاضر نباشیم ندہی گفت بے گفت اکنون چرا دادی مادر شافعی طول شد شافعی درآمد و گفت اے مادر طالت چراست
 مال باز گفت شافعی گفت بیج باک نیست مدعی کجاست تا جواب گویم مدعی گفت منم شافعی گفت جامہ دان
 بر جاست برو یا خود را بیار و جامہ دان بستان آن مرد را عجب آمد و موکل قاضی کہ آوردہ بود و تہجد از سخن

اور رفتہ بعد ازان بشاگردی مالک افتاد و مالک ہفتاد سالہ بود بر در سر لے مالک بایستادے و ہر فتوے کہ
 بیرون آمدے بدیدے و اگر نہ چنان بودے مستفتی را بگفتے کہ باز گرد و بگو کہ احتیاط کن چون نغمص کر دندے حق
 بدست شافعی بود و مالک بد و نازیدے و دوران وقت خلیفہ ہارون الرشید بود نقل است کہ ہارون شبے بازید
 مناظرہ میکرد زبیدہ ہارون را بگفت اے دوزخی ہارون گفت اگر من دوزخیم فانہ طالق از یکدیگر جدا شدند
 و ہارون زبیدہ را عظیم دوست بود و نفیر از جان او برآمد منادی بفرمود و علمائے بغداد را حاضر کردند و این
 مسئلہ را فتوے کردند بچکس جواب نوشت گفتند خدا تعالیٰ واند کہ ہارون دوزخی است یا بہشتی کو د کے
 از میان جمع برخاست و گفت من جواب دہم خلق تعجب کردند گفتند مگر دیوانہ است جائے کہ چندین علمائے
 فحول عاجز باشند اور اچہ مجال سخن بود ہارون اورا بخواند و گفت جواب گوئے شافعی گفت حاجت ترست
 من یا مرا تو گفت مرا تو شافعی گفت پس از تحت فرود آئے کہ جائے علما بلند ترست خلیفہ اورا بر تخت نشانند
 و خود بزیر آمد پس شافعی گفت اول تو مسئلہ مرا جواب گوئے تا آنکہ من مسئلہ ترا جواب دہم ہارون گفت سوال تو
 چیست شافعی گفت برگز بہیج معصیتے قادر شدہ از بیم خدا باز ایستادہ ازان ہارون گفت بلے بخداے کہ چنین است
 شافعی گفت من حکم کردم کہ تو از اہل بہشتی علما آواز بر آور دند کہ بچہ دلیل و حجت گفت بقرآن کہ حق تعالیٰ میفرماید
 وَاَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَهَى النُّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ فَاِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَىٰ ہر کہ او قصد معصیتے کرد و بیم خداے اورا
 ازان باز دہشت بہشت جائے است ہمہ فریاد بر آور دند و گفتند ہر کہ در حال لغویت چنین بود در شباب چون بود
 نقل است کہ در ہمہ عمر خویش لغتہ حرام در دہن تہاد و یکبار در پیش لشکری قیام کرد کفارت آنرا چہل شب تا باہر
 نماز کرد و نقل است کہ یکبار در میان درس دہ بار برخاست و نشست گفتند چہ حال است گفت علومی زاوہ
 برد بازی میکند ہر بار کہ او در برابر من مے آید حرمت او را بر خیزم کہ روانہ بود کہ فرزند رسول فرزند آید و بر خیزم
 نقل است کہ وقتے کہ مال فرستاد تا بر مجاوران مکہ صرف کنند و شافعی آنجا بود بعضے ازان بنزدیک او
 بروند گفت خداوند مال چہ گفتہ است گفتند کہ او وصیت کردہ است کہ این مال بدر ویشان متقی دہید شافعی گفت
 مرا ازین مال نشاید گرفت کہ نہ من متقی ام نقل است کہ وقتے از صنعا بکہ آمد و دہ ہزار دینار باوے بود گفتند
 بدین صنیاے باید خرید یا گو سفندان از بیرون مکہ خیمہ بزود آں زر فروریخت ہر کہ مے آمد مشتے بوے میداد تا نماز
 پیشین ہیج نماز نقل است کہ از روم ہر سال مال بہ ہارون الرشید میفرستادند یکسال رہ بہانے چند فرستادند
 و گفتند خلیفہ بفرماید تا دانشمندان بحث کنند اگر ایشان بہتر و اند مال بدہم والا از ما دیگر مال مطلبید

چار صد مرتباً یا مذخیفہ فرمود تا نادہی کردند و جملہ علمائے بغداد برب و جملہ حاضر شدند پس ہارون الرشید
 شافعی را طلبید و گفت جواب ایشان تراے باید داد چون ہمہ برب و جملہ حاضر شدند شافعی سجادہ بردوش
 انداخت و بر رویے آب رفت و سجادہ بر آب انداخت و گفت ہر کہ با ما بحث میکند اینجا باید ترسایان چون
 این بدیدند جملہ مسلمان شدند و خبر بقیصر روم رسید کہ ایشان مسلمان شدند بر دست شافعی رضی اللہ عنہ
 گفت الحمد للہ کہ آن مرد اینجا نیامد کہ اگر اینجا آمدے در ہمہ روم زنا رومی نامدے نقل است کہ در ابتدا
 جوانی در مکہ بودہ است مدتے عظیم در ویش بودہ است وقتے دیدند کہ اندر حرم باہتاب نشستہ بود و جزوے
 کتاب مطالعہ میکرد و نزدیک کعبہ شمع میسوختند اورا گفتند چرا بروشنائی شمع مطالعہ نکنی گفت آن شمع
 از برائے کعبہ درگیرانیدہ اند من بدان مطالعہ نتوانم کرد نقل است کہ جماعتے باہارون گفتند کہ شافعی قرآن
 حفظ ندارد و چنان بود لیکن قوت حافظہ او چنان بود کہ ہارون خواست کہ امتحان کند ماہ رمضان اما ش
 فرمود شافعی ہر روز جزوے قرآن مطالعہ میکرد و ہر شب در تراویح بخواند تا ماہ رمضان ہمہ قرآن حفظ
 کرد و در عہد اوزنے بود و روے داشت شافعی خواست کہ اورا بیند بعد دینار عقد کرد و بدید پس طلاق داد
 و مہر پیش او نہاد و بزمہا احمد ضبل ہر کہ یک نماز عدا ترک کند کا فر شود و بزمہا امام جہان شافعی نشود
 اما اورا چنان عذابے کند کہ کفار را نکند شافعی احمد را گفت چون کسے یک نماز عدا ترک کند کا فر شود چ
 کتہ تا مسلمان شود گفت نماز کند شافعی گفت نماز کا فر چون دست شود احمد خاموش شد و ازین جنس
 سخن در اسرار فقہ است و سوال و جواب بسیار است اما این کتاب جائے آن سخن نیست و گفت اگر
 عالے را بینی کہ برخصت و تاویلات مشغول گردد بدانکہ از و هیچ نیاید و گفت من بندہ کسے ام کہ مرا یک
 حرف از ادب تعلیم کردہ است نقل است کہ گفت ہر کہ علم در جہان کسے ناشایستہ را آموزد حق علم ضایع
 کردہ باشد و ہر کہ علم از کسے کہ شایستہ علم باشد باز دارد ظلم کردہ است نقل است کہ گفت اگر دنیا را بگرد
 بمن فروشند خرم و گفت ہر کہ اہمیت آن بود کہ چیزے در شکم او شود قیمت او آن بود کہ از شکم او بیرون آید
 وقتے یکے اورا گفت مرا بندے وہ گفت چندان غبطہ کیزندگان بر مردگان بیزند یعنی ہرگز نگوی کہ درینا
 کہ من نیز چندان سیم جمع نکردم کہ او کرد بگذاشت بحسرت بلکہ غبطہ بران برمی کہ چند طاعت کہ او کرد
 بارے من کردے دیگر بچکس بر مردہ حسد نبرد و بر زندہ نیز باید کہ نبرد کہ این زندہ نیز خواہد مرد نقل است کہ
 شافعی روزے وقت خود کم کردہ بود و بہرہ مقامها بگردید و بجز ایات برگذشت و مسجد بازار و در سہ برگذشت

نیافت و بجائے گزشتہ جمعے صوفیان را دیدن ششستہ ہونے کی گفتم وقت را عزیز دارید کہ وقت نباید از دست بشود شافعی رونے بنامم کرد و گفتم وقت باز یافتم بشنو کہ چه میگویند شیخ بوسعید رحمہ اللہ نقل میکرد شافعی گفتم کہ علم ہمہ عالم در علم من زیند علم من در علم صوفیان زیند و علم ایشان در علم یک سخن پیر ایشان زیند کہ گفتم الوقت سیف قاطع و ربیع خیم گفتم در خواب دیدم پیش از چند روز از مرگ شافعی کہ آدم علیہ السلام وفات کرده بود و خلق خمہستند کہ جنازہ بیرون آئند چون بیدار شدم از معبرے پرسیدم گفتم کسیکہ عالم ترین زمانہ باشد وفات کند کہ علم خاصیت آدم است وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا پس بدان نزدیک شافعی وفات کرد نقل است کہ وقت وفات وصیت کرد کہ فلان کس را بگوئید تا مرا بشوید و آن شخص بمصر بود چون باز آمد با و گفتم کہ شافعی چنین وصیت کرده است گفتم تذکرہ او بیارید بیارید ہزار ہند ہفتاد ہزار درم وام داشت آن مرد بگذارد و گفتم ششستن من اورا این بود و رفیع بن سلیمان گفتم شافعی را بخواب دیدم گفتم خدایے با تو چه کرد گفتم مرا بر کرسی نشانند و زر و مروارید بر من نشانند و ہفصد ہزار با چند دینار بمن داد و رحمت کرد

باب ستم در ذکر امام احمد حنبل رحمۃ اللہ علیہ

آن امام دین و سنت آن مقتدائے مذہب و ملت آن جهان در است و عمل آن مکان کفایت بے بدل آن صاحب تیغ زمانہ آن صاحب ورع یگانہ آن سنی آخر و اول امام بحق احمد حنبل قدس اللہ روحہ العزیز شیخ سنت و جماعت بود و امام دین و دولت ہمچو کس را در علم احادیث آن حق نیست کہ اورا در ورع و تقوی و ریاضت و کرامت شانے عظیم داشت و صاحب فراست بود و استجاب لدعوات و جملہ فرق اورا مبارک و ہشتہ انداز فائز شد و انصاف و از انچہ مشبہ بروے انفر کردند مقدس و مبراست تا حدیکہ پسرش بکر در معنی این حدیث میگفت خمرت طینتہ لدمریدہ و درین معنی گفتن دست از آستین بیرون کردہ بود احمد گفتم چون سخن یاد کردی گوئی بہت اشارت مکن و بے مشایخ را دیدہ بود چون ذوالنون و بشر حافی و سری سقطی و معروف کرخی مانند ایشان و بشر حافی گفتم احمد حنبل را بہ خصلت است کہ مرانیست حلال طلب کردن برائے خود و ہم برائے عیال و من برائے خود طلب کنم پس سری سقطی گفتم او پوستانہ مضطر بودے در حال حیوۃ از طعن معتزلہ و در حال وفات از خیال مشبہ و او از ہمہ بریست نقل است کہ چون در بغداد معتزلہ غلبہ کردند گفتم خدا اورا تکلیف باید کردن تا قرآن را مخلوق گوید اورا برائے خلیفہ بردند سر ہنگے بر دسرائے خلیفہ بود گفتم ای امام زینہار

تا مردانہ باشی کہ وقتی من دزدی کردم ہزار چوب بزد مقرر شدیم تا عاقبت را ہے یا فتم بر باطل جنین مبر کروم
 تو کہ برحق اولتر باشی احمہ گفت این سخن او باوے بود مرا پس او را ببردند و پیچید بود بر عقاب من کشیدند و ہزار
 تازیانہ بزدند کہ قرآن را مخلوق گوئی نگفت و در ان میانہ بند از ارش کشاوہ شد و دستہائے او بستہ بودند
 و دست از غیب پدید آمد و از ارش بہ بست چون این بر مان بیدند را کہ روند و ہمدان وفات کرد و در
 آخر کارش قومے ہمیش او آمدند و گفتند درین قوم کہ ترار بنجانیدند چہ گوئی گفت از برائے خدا مرا میزدند پنداشتند
 کہ من بر باطلم بجز زخم چوب بقیامت با ایشان ہیچ خصوصت ندارم نقل است کہ جولنے مادرے بیمار دشت
 وز من شدہ بود روزے گفت لے فرزند اگر خشنودی من میخواستی پیش امام احمد رو و بگوے تا دعا کند برائے من
 مگر حق تعالی صحت دہد کہ مراد ازین بیماری بگرفت چون بد خانہ احمد شد آواز داد گفت نہ کیست گفت
 محتاجے و حال باز گفت کہ مادرے بیمار دارم از تو دعائے طلبہ امام عظیم کراہیت دشت ازان عیسی
 مراجعے شناسد بر خاست و غسل کرد و بیمار مشغول شد خادم شیخ گفت لے جوان تو باز گرد کہ امام در کار تو
 مشغول است چون بد خانہ رسید مادرش بر خاست و در بکشاوہ و صحت کلی یافت بفرمان خداے تعالی
 نقل است کہ برب آبے وضو میساخت و دیگرے بالائے او وضو میساخت حرمت امام را بر خاست و
 بزیر امام شد و وضو ساخت چون آن مرد وفات کرد اورا بنواب دیدند گفتند خدائے با تو چہ کرد گفت حرمت
 کرد بان حرمت دشت کہ امام را کردم در وضو ساختن و احمہ گفت بیاد یہ فرو شدیم بہتہاراہ کم کردم اعرابی را دیدم
 بگوشہ نشستہ بود گفتم بروم و ازوے راہ پرسم بر فتم و پرسیدم بتالیید و گفتم گر سنہ است پارہ نان و دہشتم
 بد و داوم او در شورید و گفت لے احمہ تو کئی کہ بخانہ خداے روی بروزی رسانیدن از خداے راضی نباشی
 لاجرم راہ کم کنی احمہ گفت آتش غیرت در من افتاد و گفتم الہی ترادر گوشہا چندین بندگاتہ پوشیدہ آن مرد
 گفت چہے اندیشی لے احمد اورا بندگاتہ کہ اگر بخدایتعالی سوگند دہند جملہ زمین و کوہمازر گرد و برائے
 ایشان احمہ گفت نگاہ کردم جملہ زمین و کوہ زرد دیدم از خود بشدم ہاتھے آواز داد کہ چرا دل نگاہ نداری لے
 احمہ کہ او بندہ است مارا کہ اگر خواہد از برائے او آسمان را بر زمین ز نیم زمین را بر آسمان اورا بتو نمودیم اما
 دیگر بارش نہ بینی نقل است کہ احمہ در بغداد بودے اما ہرگز نان بغداد خوردے گفتمے این زمین را امیر المؤمنین
 عمر رضی اللہ عنہ وقف کردہ است بر غازیان مذہب و مل فرستادے تا از آنجا آرد آورندے ازان نان خوردے
 پسرش صالح بن احمد یکسال در اصفاہان قاضی بود و صائم الہیہ و قائم اللیل بود و در شب دو ساعت پیش

نختے و بر دسرانے خود خانہ ساختہ بود شب و روز آنجا نشستی کہ نباید در شب کسے را می بود و در بستہ باید
 اینچنین قاضی بود روزے از برائے امام احمد نان سے پختند خمیر مایہ ازان صالح بستند چون نان پیش احمد
 آوردند گفت این نان را چه بود است گفتند خمیر مایہ ازان صالح است گفت آخر او یکسال قضائے اصفا مانا
 کرده است نان او خلق مارا شاید گفتند این نان را چه کنیم گفت بنہید چون سائیلے در آید بگوئید کہ خمیر مایہ ازان
 صالح است و ازان احمد اگر میخواہی بستان چہل روز در خانہ بود سائیلے نیامد کہ بستاند آن نان بوئے
 بگرفت بدجلہ انداختند احمد بعد ازان ہرگز ماہی دجلہ خورد و در تقویے تا حدے بود کہ گفت در جمعے از ہمہ
 یکے را سرمہ دانے سہین بود نباید شست نقل است کہ یکبار بکہ رفتہ بود پیش سفیان عیینہ تا اخبار سماع
 کند بکروز رفت کس فرستاد تا بداند کہ چرا نیامدہ است چون رفت احمد جامہ بگازرد اوہ بود و بر ہنہ نشستہ
 بود رسول گفت من چند دینار بدہم در وجہ خود صرف کنی گفت نہ گفت جامہ خود عاریت دہم گفت نہ
 گفت باز نگردم تا تدبیر این نکنی گفت کتابے مینویسم از مزد آن کر باس مخربائے من گفت کتان بخرم
 گفت نہ استرستان وہ گز تا بیخ گز پیرہن کنم و بیخ گز ازارے نقل است کہ احمد را شاگردے بود و
 مہمان او آمد آن شب کوزہ آب پیش او آورد ہچمان با بدید احمد گفت چرا کوزہ ہچمان است گفت چہ
 کردے گفت طہارت و نماز شب والا این علم ہر آموزی نقل است کہ احمد مزدورے داشت نماز شام شاگرد
 را گفت تا زیادت از مزد چیزے بوے وہ مزدور نگرفت چون رفت امام احمد فرمود کہ بر عقب او پیر کہ بستاند
 شاگرد گفت چگونہ گفت آن وقت در باطن خود طمع نریدہ بود این ساعت چون بیند بستاند نقل
 است کہ وقتے شاگردے قدمے داشت مہور گردانید بسبب آنکہ در خانہ گل اندودہ بود گفت یک تاخراز
 شاہ راہ مسلمانان گرفتے تران شاہید علم آموختن وقتے سطلے بگردنہادہ بود چون باز میگرفت بقال دوسطل آورد
 گفت ازان خود بردار کہ من ہمیشہ نام کہ ازان تو کہ نام است امام احمد سطل بے را کرد و رفت نقل است
 کہ مرٹے احمد را آرزوے عبد اللہ مبارک بود تا عبد اللہ آنجا آمد پس صالح گفت اسے پدر عبد اللہ بدرحسانہ
 ایستادہ است بیدین تو آمدہ است امام احمد راہ نداد پسرش گفت دین چہ حکمت است کہ سالہاست در آرزو
 او میسوختی اکنون کہ دولتے چنین بدرخانہ آمدہ است راہ بنید ہی احمد گفت چنین است کہ تو میگوئی اما میترسم
 کہ اولاد ہمیںم خوردہ لطف او شوم بعد ازان طاقت فراق او ندارم ہمچنین بر بوئے او عمر میگذارم تا آنجا ہمیںم کہ فراق
 دہے نباشد اور اکھانے علی است در معاملات وہر کہ از دمسئلہ پرسیدے اگر معاطتے بوے جواب دادے

اگر از حقایق بودے حوالہ بیشتر مافی کردے گفت از خداے تعالیٰ خواستم تا درے از خوف بر من بکشاید تا
 چنان شدم کہ بیم آن بود کہ خرد از من زائل شود و دعا کردم گفتم الہی تقرب من بتوبہ فاضلتر گفت بکلام من یعنی
 قرآن پرسیدند کہ اخلاص چیست گفت آنکہ از آفات اعمال خلاص یابی و گفتند تو کل چیست گفت الشقہ بانکہ گفتند
 رضا چیست گفت آنکہ کاروائے خود بخدا سپاری گفتند محبت چیست گفت این از بشر با دید پرسید کہ تا او زندہ باشد
 من این را جواب نگویم گفتند زہد چیست گفت زہد سہ است ترک حرام و این زہد عوام است و ترک انحرافی
 از حلال و این زہد خواص است و ترک آنچه ترا از حق مشغول کند و این زہد عارفان است گفتند این صوفیان
 در مسجد نشسته اند بر تو کل بعلم گفت غلط میکنید ایشان از علم نشاندہ است گفتند ہمہ ہمت ایشان در نانے
 شکستہ بستہ اند گفت من ندانم توے بر روی زمین بزرگ ہمت ترا زین قوم کہ ہمت ایشان در دنیا پارہ نان
 پیش نبود و چون وفاتش نزدیک رسید از ان زخم کہ گفتیم و در درجہ شہد بود و در ان حالت بدست اشارت
 میکرد و بزبان میگفت نہ ہنوز پس پسرسش گفت سہے پدرا اینچہ حالت گفت وقتے با خطر است چہ جا جواب
 است بدعا میدکن کہ آن حاضران بر بالین اند عن الیمن وعن الشمال قعید یکے ابلیس است در برابر ایستاد و خاک
 بر سر بریزد و میگویدے احمد جان بروی از دست من دمن میگویم نہ ہنوز کہ یک نفس ماندہ است جائے خطر
 است نہ جائے امن و چون وفات کرد و جنازہ او برداشتند مرغان سے آمدند و خود را بر جنازہ او میزدند تا دو
 ہزار جود و گبر و ترسا مسلمان شد ہنوز نارائے بریدند و فرود میزدند و لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ
 میگفتند و سبب آن بود کہ حق تعالیٰ گریہ بر چہار قوم انداخت و ان روزیکے بر مرغان دو دیگر بر جہودان موسم
 بر ترسایان و چہارم بر مسلمانان اما از بزرگے پرسیدند کہ نظر او در حیوۃ بیشتر یا در مہمات گفت او را دو دعا
 مستجاب بود یکے آنکہ بار خدا یا ہر کرا ایمان ندادی بدہ و ہر کرا دادی بازستان ازین دو دعا یکے در حال
 حیوۃ اجابت افتاد تا ہر کرا ایمان دادہ بود باز گرفت و دیگر در حال مرگ تا ایشانرا ایمان روزی کرد و محمد بن
 خزیمہ گفت احمد را در خواب دیدم بعد از وفات کہ سے لنگیدے گفتم اینچہ رفتار است گفت رفتن بدار السلام
 گفتم خدایتعالے با توجہ کرد گفت پیام زید و تاج بر سر من نہاد و فعلین در پائے من کرد و گفت یا احمد این
 از برائے آنست کہ قرآن را مخلوق نمفتی پس فرمود مرا کہ بخوان بدان دعائے کہ بتور رسیدہ است از سفیان
 ثوری من بخواندم کہ یارب کل شیء بقدرتک علی کل شیء اغفر لے کل شیء ولا تسئلنی عن شیء فقال
 تعالیٰ و تقدس یا احمد ہذا الجنة ادخلها فدخلتها رحمة اللہ علیہ رحمة واسعة +

شہزادہ صاحب جنان الکبریٰ
 سال ترمیم آن جناب آگاہ
 شہزادہ نور محمد سلم زریب علی
 تاریخ وفات آنکے او بود آگاہ منہج

لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ

(يونس: ٢٦)

مَنَاقِبُ أُمَّةٍ أَرْبَعَةٍ

امام اعظم، امام شافعي، امام مالك و امام احمد
(رحمهم الله تعالى)

تأليف

احقر الوري خادم المشائخ والعلماء مولوي سكندر «حيات»

الحنفي النقشبندی الپشتی القادری السهروردی

افغانستانی السهنکائی التاتاری المدركی

عفی الله عنه الباری قدس الله سره العزیز

١٤٠٤ قمری - ١٣٦٣ شمسی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى رَسُولِهِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَاصْحَابِهِ وَاتَّبَاعِهِ أَجْمَعِينَ. پس میگویند بنده مفتقر الی الله تعالی سکندر حنفی مذهباً و نقشبندی مشرباً و سیفی قائداً چونکه باجماع امت محمدیه پیروی و متابعت طریقه مسلوکه و مطهره مذاهب اربعه المستنبطه من مشکوٰۃ النبویة موافق قوله صلی الله علیه وسلم (اتبعوا سواد الاعظم) الحدیث وارشادات وی صلی الله علیه وسلم (ما انا علیه

واصحابی) الحدیث واجب و ضروری آمد و چنین روش عالی و مقبول بدون متابعت سلف صالحین که در خیر القرون داخل هستند محال بود و حالانکه همه آنها امین ترین و اکمل ترین همه بودند اتباع ایشان موافق قوله تعالی (واولی الامر منکم) الایة واجب شد لانهم کاملون ولا ینخرج من الکامل الا الکمال طرح و اجتهاد ایشان اکمل و اثبت و اقرب بلکه مقبول بود لهذا به جهت عمل به حدیث شریف (من لم یوقر کبیرنا) نبذی از حالات و علم و ورع و تقوی و ادراک بهمراهی اسمای اوطان و مواضع پیدایش ائمه اربعه از کتب معتبره و معتمده نقل نموده بدستور برادران مسلمان سپرده شد امید آنکه مورد قبول افتد علاوه اگر بعضی خطائی کمی و زیاد شده باشد آرزو اینک در اصلاح آن پردازد و اسأل الله ان ینفعنا به و سائر الاخوان و علیه التکلان و هو حسبی و نعم الوکیل

تقلید

تقلید در لغت آویزان کردن قلاده و حمیلة گردن را میگویند و در اصطلاح شریعت تقلید قبول کردن قول غیر بدون دانستن حقیقت آن را میگویند چنانکه پیغمبر خدا صلی الله علیه وسلم به مناسبت معنای تقلید فرموده است (من خرج من الجماعة قدر شبر فقد خلع ربقة الاسلام عن عنقه) الحدیث یعنی کسیکه از جماعت مسلمانان به قدر يك بلمست بیرون شود به درستیکه کشید آن شخص از گردن خود ریسمان اسلام را الحدیث

تقلید بر دو قسم است: اول قسم تقلید ناروا و شرك است چنانچه تقلید کردن کفار مریدان و پیشوایان گمراهان خود را مثلیکه خداوند عزوجل فرموده است (وَإِذَا قِيلَ لَهُم اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا آَلَفْنَا عَلَيْهِ آبَاءُنَا أَوْلُو كَانُوا آبَاءُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئاً وَلَا يَهْتَدُونَ البقرة: ۱۷۰) یعنی وقتیکه گفته شود مقلدین کفار را پیروی کنید آن کتابی را که خدای تعالی نازل کرده است او را میگویند در جواب بلکه ما پیروی میکنیم آن طریقی را که یافته ایم رهروان به آن پدران و پیشوایان خود را آیا میروند به آن راه پدران و پیشوایان بی عقل و بی راه خود یعنی باید که تقلید رسومات کفری شان را نکنند چنانچه عارفی میفرماید:

بیت:

خلق را تقلید شان بر باد داد

صد هزاران لعنت بر آن تقلید باد

دو قسم تقلید جائز بلکه واجب آمد چنانچه قاضی بیضاوی به دو قسم این تقلید را اشارت نموده می فرماید حیث قال فی تفسیر قوله تعالی (وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ قَالًا تَعْلَمُونَ) کاتخاذ الانداد وتحلیل المحرقات وتحريم الطيبات وفيه دليل على المنع من اتباع الظن رأساً واما اتباع المجتهد لما ادى اليه ظن مستند الى مدرك شرعى فوجوبه قطعى انتهى. معلوم شد اتباع و تقلید ائمه اربعه که شرائط اجتهاد را دارا بودند واجب قطعی آمد و ایضاً قال القاضی بیضاوی^[۱] فی تفسیر قوله تعالی (أُولَٰئِكَ أَلِيٌّ) الى (وَلَا يَهْتَدُونَ) وهو دليل على المنع من التقليد لمن قدر على النظر والاجتهاد واما اتباع الغير في الدين اذا علم بدليل ما أنه محق كالانبياء و المجتهدين في الاحكام فهو في الحقيقة ليس بتقليد بل اتباع لما انزل الله انتهى. و نیز فهمیده شد که تقلید کردن از چنان اشخاص عالم في الاحكام حقیقتاً متابعت ما انزل الله است که عبارت از تقلید کردن امامان چهار مذاهب است که هر امام فقیه و مجتهد کامل بودند و مراد از امامان چهار مذاهب امام اعظم صاحب ابو حنیفه رحمه الله تعالی و امام مالک صاحب رحمه الله تعالی و امام شافعی صاحب رحمه الله تعالی و امام احمد بن حنبل صاحب رحمه الله تعالی میباشد که تقلید ایشان بدلائل مستنده عقلیه و نقلیه ثابت میباشد چنانچه علامه شیخ سلیمان^[۲] در تفسیر جمل در جلد اول ص: ۴۱۴ اشاره کرده است و گفته آیه ذیل را که خداوند تعالی فرموده است (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ النساء: ۵۹) آیه یعنی ای مؤمنان اطاعت کنید خدا را و رسول خدا را و اولی الامر را که از شما باشد پس اگر تنازع کردید در ما بین خود در کدام چیزی پس راجع کنید فیصله اش را به آن احکامیکه از علت مشترکه آیات و احادیث امامان چهار مذاهب استنباط کرده اند آیت متلوه به چهار دلائل شرع شریف قوی دلیل است اعنی کتاب الله و سنت رسول الله و اجماع امت و قیاس که همین چهار ادله شرع شریف معمول امامان چهار مذاهب میباشد و عمل کردن به آیت شریف فوق تقلید امامان چهار مذاهب را بصورت

(۱) عبد الله بن عمر ابو الخير البيضاوي القاضي الشافعي متوفى ۶۸۵ هـ .

(۲) سليمان بن عمر بن منصور المصري الشافعي

واضح تثبیت داشته است **فائده** چونکه کتاب الله و سنت رسول الله بلا خلاف از دلائل شرع شریف است اما کسانیکه از دلیل قیاس و اجماع منکر اند نیستند مگر منکر از کتاب الله و سنت رسول الله عاقلان را اشاره کافی است.

بیت:

بس کنم خود زیرکان را این بس است
بانک دو کردم اگر درده کس است

برویم بمقصد دیگر که اجماع و قیاس نیز از ادله شرع شریف است لهذا به تثبیت حجتیت اجماع و قیاس از آیت و از حدیث و از اقوال سلف صالح دلائلی چند آورده میشود منجمله در تفسیر کبیر جلد ثالث ص: ۳۷۲ چنین نوشته است **إِنَّ الشَّافِعِيَّ سَأَلَ مِنْ آيَةِ فِي كِتَابِ اللَّهِ تَعَالَى تَدُلُّ عَلَى أَنَّ الْجَمَاعَ حُجَّةٌ فَقَرَأَ الْقُرْآنَ ثَلَاثَ مِائَةِ مَرَّةٍ حَتَّى وَجَدَ هَذِهِ الْآيَةَ (وَمَنْ يَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ نُؤَلِّهِ مَا تَوَلَّى وَنُضَلِّهِ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا النِّسَاءُ: ۱۱۵)** یعنی بدرستیکه از امام شافعی پرسیده شد از آن آیتی که دال باشد بر حجت بودن اجماع در کتاب الله پس امام شافعی غرض پیدا کردن همچون آیت قرآن شریف را سه صد (۳۰۰) مرتبه تلاوت کرد تا که این آیت متبرکه را نشان داد که خداوند فرموده است کسیکه غیر راه مؤمنان کامل را پیروی میکند متوجه میکنم آن را بسویکه گشته از راه مؤمنان کاملین که در آخرت او را به جهنم داخل میکنم و بسیار مرجع بد است جهنم و مراد از مؤمنان کاملین در آیت فوق اشاره است به اجماع امت و دلیل بودن آن پیغمبر خدا نیز چنین فرموده است **(الْعِلْمُ آيَةُ مُحْكَمَةٌ أَوْ سُنَّةٌ قَائِمَةٌ أَوْ فَرِيضَةٌ عَادِلَةٌ)** الحدیث. یعنی علم و معلومات شریعت سه چیز است یکی آیت محکم ظاهر المعنی غیر منسوخ دوم سنت پیغمبری که درست و صحیح باشد سوم اجماع مستنطبه آیات و احادیث است. گفته است این را شیخ عبد الحق دهلوی رحمه الله تعالی و تفسیر مدارک در تحت آیه فوق الذکر نیز چنین نوشته است و هو دلیل علی ان الاجماع حجة لا يجوز مخالفتها كما لا يجوز مخالفة الكتاب والسنة یعنی آیت فوق الذکر که دلیل است بر آنچه که اجماع حجت است و جائز نیست مخالفتش چنانچه مخالفت کتاب الله و سنت رسول الله جائز

نیست و همچنان دارمی نوشته است (کان ابو بکر الصدیق رضی الله عنه اذا اورد عليه الخضم نظر فی کتاب الله فان وجد ما فيه يقضى بينهم قضي به و ان لم يكن في كتاب الله وعلم من رسول الله صلى الله عليه وسلم في ذلك الامر سنة قضي به) الحديث. یعنی وقتیکه می آمد قضیه خصم پیش ابو بکر رضی الله عنه اول می دید کتاب الله را اگر حکمش را در موضوع می یافت به همان حکم میکرد و اگر در کتاب الله نمی یافت حکمش و سنت رسولش را میدانست پس به سنت رسولش حکم میکرد پس اگر یافت می توانست در سنت رسولش بیرون میرفت در موضوع از مسلمانان پرسیان میکرد الحديث. نیز در (ص: ۳۳: الی ص: ۳۴) کتاب دارمی نوشته است کان عبد الله بن عباس رضی الله عنهما لما سئل من الأمر فان كان في القرآن اخرج فان لم يكن في القرآن و كان عن رسول الله صلى الله عليه وسلم اخرج فان لم يكن فعن ابي بكر رضی الله عنه وعمر رضی الله عنه فان لم يكن نظر برأيه وفي رواية نظر ما اجتمع عليه الناس اخذ به الحديث یعنی وقتیکه از حضرت عبد الله بن عباس رضی الله عنهما در کدام امری پرسان می شد اگر در قرآن حکم آنرا می دید به همان حکم میکرد و اگر در قرآن حکمش را نمی یافت در سنت پیغمبرش حکم آنرا می کشید اگر در سنت پیغمبرش نمی یافت از روی قضایای ابو بکر رضی الله عنه و عمر رضی الله عنه در آن حکم می فرموده اگر در قضای آنها حکمش را نمی یافت به يك روایت نظر به رأی و قیاس خویش و به روایت دیگر به آنچه می فرمود که بر آن اجماع مسلمانان صورت میگرفت الحديث. نظر به دلائل یکی نوشته شد بصورت قطعی معلوم و ثابت شده که اجماع مؤمنان کامل يك دليلی قاطعه از ادله شریفه میباشد لَذَا منكرش منكر دين است

(حجَّتیت قیاس)

امام ترمذی، ابو داؤد، دارمی آورده اند عن معاذ بن جبل رضی الله عنهم ان رسول الله صلى الله عليه وسلم لما بعثه الى اليمن قال (كيف تقضى اذا عرض لك قضاء) قال اقضى بكتاب الله قال (وان لم تجد في كتاب الله) قال اقضى بسنة رسول الله قال (فان لم تجد في سنة رسول الله) قال اجتهد برأبي ولا آلو فضرب رسول الله على صدره وقال (الحمد لله الذي وافق رسول رسوله بما يرضى به رسول الله) صلى الله عليه وسلم الحديث. یعنی معاذ

بن جبل روایت کرده است وقتیکه رسول علیه السلام معاذ را به طرف یمن بفرست بدو گفت چون قضائی پیش تو آید چه طور حکم خواهید کرد بجوابش گفت که بکتاب الله قضا خواهیم کرد باز پیغمبر خدا عزوجل برایش گفت اگر در کتاب الله حکمش را یافت نکردید چه خواهید کرد معاذ بن جبل رضی الله عنه برایش جواب گفت که به سنت رسول الله صلی الله علیه وسلم قضا خواهیم کرد باز برایش گفت اگر در مورد سنت رسول الله صلی الله علیه وسلم را یافت نکردید چه خواهید کرد معاذ رضی الله عنه بجوابش گفت که بدون کدام سستی به رأی و قیاس خود قضا خواهیم کرد معاذ رضی الله عنه گفت که پیغمبر خدا عزوجل در سینه من دست مبارک خود را نهاد و گفت الحمد لله آن ذاتی را که موافق نمود بسوی حق مقرر شده پیغمبر خود را به آنچه که پیغمبرش به آن راضی میباشد الحدیث. و ایضا بیهقی آورده است (ان عمر بن الخطاب لما ولی شریحاً للقضاء قال له انظر فيما تبين لك في كتاب الله صريحاً فلا تسئل عنه احداً و ما لم يتبين في كتاب الله فاتبع ما فيه سنة محمد صلی الله علیه وسلم وان لم يتبين لك في السنة فاجتهد برأيك) یعنی بدرستی که حضرت عمر بن خطاب رضی الله عنه وقتیکه شریح را برای قضا مقرر کرد برایش چنین هدایت فرمود که در قضایایی خویش اول در کتاب الله نظر کن اگر قضا آنها صراحه یافتید از هیچ کس پرسید به همان قضا نمائید و حکم آنها اگر در کتاب الله نیافتید پس پیروی کنید آن حکم را که در سنت رسولش یافتید و اگر حکمش را در سنت رسولش نیافتید باز در مورد از رأی و قیاس خود قضائت کنید الحدیث. از دلیل متذکره بهتر میدانید که رأی و قیاس عالم مجتهد نیز از ادله شرع شریف میباشد که منکر آن البته از جمله گمراهان است باید دانست که مراد از قیاس در اینجا قیاسی است که مقیس علیه اش آن علت باشد که در کتاب الله و یا در سنت رسول الله موجود باشد یعنی علتی که در مقیس است همین علت در نص هم باشد که آن را علماء علت مشترک میگویند زیرا در غیر این قیاس هر کس و نا کس قابل قبول نیست و علل النصوص را غیر از عالم مجتهد و فقیه دیگر اشخاص نمیداند عالم مجتهد و فقیه کسی را گفته میشود که در او پنج شرائط اجتهاد موجود باشد چنانچه امام ترمذی در باب جنائز و ابن حجر در قلائد و ابن قیم در اعلام الموقنین نوشته اند لایموز لاحد ان

يأخذ من الكتاب و السنة مالم يجتمع فيه شروط الاجتهاد یعنی جائز نیست احدی را که
 خود سرانه عمل کند به کتاب الله و سنت رسول الله تا در او شرائط اجتهاد به کلی
 موجود نباشد و آن پنج شرائط اجتهاد را انوار التنزیل چنین ذکر نموده است: اول علم
 بکتاب الله دوم علم به سنت رسول الله سوم علم به اقوال و اجماع و اختلاف همه سلف
 چهارم علم به لغات پنجم علم به علل قیاس با کمال تقوی و الهامات الهی به مثل
 امامان چهار مذاهب اگرچه در سابق شرائط اجتهاد در بسیاری علماء موجود بود ولی
 بدون امامان چهار مذاهب دیگر علماء مجتهد را مذاهب قرار نگرفت لهذا همین چهار
 مذاهب مصیر همه کافه امت مسلمانان تعین و باقی مانده است و هر جائیکه علماء فقه
 ذکر شود همین امامان چهار مذاهب مراد میباشد. ابن جریر، منذر، ابن ابی خاتم،
 حاکم آورده اند عن ابن عباس و مجاهد رضی الله عنهم انّ اولی الامر اهل الفقه والدين.
 یعنی در کتاب الله که اولی الامر ذکر کرده است مراد از آن علماء فقه و دین میباشد در
 سنن دارمی آورده است عن یعلی حدثنا عبد الملك عن عطاء قال اولی الامر ای اولی العلم
 و الفقه - یعنی حضرت یعلی رضی الله عنه گفته است که به ما عبد الملك از حضرت
 عطاء حدیث بیان کرد و گفت که مراد از اولی الامر در کتاب الله اهل علم و فقهاء
 است در تفسیر کبیر جلد ثالث ص: ۳۷۵ و امام نووی در شرح مسلم جلد ثانی ص: ۱۲۴
 و در تفسیر معالم و نیشاپوری نیز روایت فوق را تصحیح و تأیید داشته اند

تقلید أئمة اربعة لازم است

کتاب مسلم الثبوت آورده است: - اجمع المحققون علی منع العوام من تقلید
 الصحابة رضوان الله علیهم اجمعین بل علیهم اتباع الذین سردوا و بوبوا و وهذبوا و نقحوا و
 فرقوا و عللوا و فصلوا قال ابن صلاح^[۱] کائمة الاربعة - یعنی محققین علماء از تقلید صحابه
 رضی الله عنهم مردمان را که به درجه اجتهاد نرسیده باشد به اجماع منع فرموده اند و گفته
 اند که لازم است عوام را که تقلید آن علماء مجتهدین را بکنند که احکام و مسائل
 شرعیه را کره و باب باب تهذیب و تنقیح نموده و هم جدا جدا معلل و مفصل نموده اند
 ابن صلاح گفته است به مثل امامان چهار مذاهب و در کتاب منهاج الاصول آورده

است - اجمع المحققون على ان العوام ليس لهم ان يعملوا مذاهب الصحابة بل عليهم ان يتبعوا مذاهب الائمة الاربعة - يعنى اجماع کرده است محققين از علماء برين سخن که نیست جائز مردم عوام را که مذاهب صحابه را تقليد کنند بلکه لازم است ایشان را متابعت کردن و تقليد امامان چهارمذاهب. سيد سمهودى در كتاب عقد فرید آورده است - قال المحقق الكمال بن همام نقل عن امام الرازى رحمة الله عليه اجمع المحققون على منع العوام من تقليد اعيان الصحابة بل يقلدون من بعد الذين سردوا و وضعوا و دؤنوا - يعنى محقق ابن همام رحمة الله عليه از امام رازى چنین نقل کرده است که علماء محققين اجماع نموده اند به اين سخن که مردم عوام را جائز نیست که خود صحابه را تقليد نمایند بلکه بر ایشان لازم است که تقليد کنند آن علماء و مجتهدين را که مسائل شرع شريف را بجاهای خود بعد از تدوين و کره کردن نهاده اند. از تشریحات فوق الذکر صحيح و ثابت شد که کدام اشخاصیکه بدرجه اجتهاد نرسیده باشد نسبتاً به مجتهدين به منزله عوام اند آنها را بدون تقليد امامان چهارمذاهب دیگر چاره نیست تا به منزل مقصود خویش که فوز دارين است برسند زیرا که مصير و مذهب امامان مذکور نیز کتاب الله و سنت رسول الله میباشد چنانچه از مروياتشان معلوم میشود

(نسب امام اعظم رحمه الله تعالى)

اسم کنیه اش ابوحنيفه رحمه الله تعالى اسم لقبى اش امام اعظم اسم محض اش نعمان بن ثابت بن زوطى - يا نعمان بن ثابت بن ماه يا نعمان بن ثابت بن طاؤس بن هرمز - يا نعمان بن ثابت بن ميرزبان است

(وطن آباى امام اعظم رحمه الله تعالى)

اول جد امام اعظم رحمه الله تعالى يعنى زوطى از ابناء که نام يك قرية در حوالى بلخ و يا نام شهرىست در عراق دوم از مردم ترمذ يك شهر قدیمه برطرف جيحون نهر بلخ میباشد سوم از مردم بابل چهارم از مردم کابل از قرية استرغج که مربوط ولايت پروان است

(ولادت امام اعظم رحمه الله تعالى)

بنا بر اختلاف روايت پدر امام صاحب در حالیکه مسلمان بود به کوفه رفت و

در آنجا با يك بی بی عقیفه و شریفه نکاح کرد مولد با سعادت ایشان سنة (۸۰) شد و پدرش ثابت به نزد حضرت علی بن ابی طالب رضی الله عنه رفت پس حضرت علی رضی الله تعالی عنه دعاء برکت برو و بذریه او نمود. در مفتاح السعادة در حالیکه امام اعظم رحمه الله تعالی به بلوغ نرسیده بود پدرش وفات شد و مادرش را حضرت امام جعفر صادق رضی الله عنه به نکاح گرفت و تربیه اش را او نموده است

(نبذة از تقوی امام اعظم رحمه الله تعالی)

عبد الله بن المبارك گفته است که امام اعظم صاحب بسیار خاشع و متواضع بود حتی همسایه گان وی گریه او را در نماز می شنویدند امام اعظم رحمه الله علیه در عمر خود تقریباً پنجاه و پنج (۵۵) مرتبه حج نموده است امام اعظم در طول چهل سال به وضوء نماز خفتن نماز صبح را ادا نموده است و چهل مراتب شب لیلۃ القدر را درك کرده است در دو رکعت نماز نفل دو ختم قرآن را میکرد حضرت حماد گفته که امام اعظم رحمه الله علیه بکدام جائیکه روح خود را بحق سپرده است در آن جا هفتاد هزار مراتب ختم قرآن پاک را کرده است حضرت حسن بن عماره به وقت غسل دادن امام اعظم را میگفت خدا شما را بیامرزد و رحم کند که مدت سی سال از روی روز روزه می بودید و مدت چهل سال از روی شب سر خود را به تکیه غرض استراحت نه نهاده اید. امام اعظم رحمه الله تعالی بسیار شخص حقوق شناس و سخی بود چنانچه آمده است که امام اعظم وقتیکه نفقه برای عیال خود می نمود همان اندازه نفقه را برای علماء و مشایخ آنوقت صدقه میکرد حضرت شقیق بن ابراهیم بلخی روایت کرده است که يك روز براه بهمرای امام اعظم يك جا روان بودیم که اتفاقاً يك شخص در پیش روی ما هنوز مسافه بسیار مانده بود ما را دید زود خود را پنهان کرد تا ما از او بگذریم مگر وقتیکه با او محاذی و برابر شدیم حضرت امام اعظم آن شخص را آواز کرد و برایش گفت که چرا وقتیکه ما را دیدی خود را از راه يك طرف کردی و چرا خجالت معلوم میشوی علت چه است آن شخص بجواب امام اعظم گفت غرض اینکه وقت من از شما مبلغ ده هزار روپیه قرض گرفته بودم و آن قرض را هنوز برای تان اداء نکردم لذا وقتیکه شما را دیدم از خجالت پنهان شدم که شما ما را نه بینید حضرت امام اعظم رحمه الله تعالی برایش گفت که من

آن مبلغ قرضه خود را برای تان بخشیش کردم دیگر هیچ خجالت مشوید؛ حضرت شقیق گفت بدل گفتم که بس همین شخص در حقیقت زاهد و با مروت میباشد بود امام اعظم نمی نهاد یک مسئله را در کتاب خود تا که جمع میکرد اصحاب خود را و منعقد میکرد مجلس را چون امام اعظم رحمه الله تعالی در مسجد کوفه بر مسند تعلیم و تدریس و فیض رسانی می نشست هزار شاگردان گردا گرد او نشسته می بودند چهل کس از شاگردان، او که مجتهد جید بودند نزد او حاضر بودند چون مسئله را استخراج میکردند به حاضران مشوره و مناظره و گفتگو می نمودند و بقرآن و حدیث و اقوال صحابه استدلال می گرفتند چون به اصابت مسئله همه اتفاق میکردند امام المسلمین امام اعظم از غایت فرحت الحمد لله والله اکبر میگفت و حاضرین مجلس بموافقتش نیز الله اکبر میگفتند و حکم بدرج آن مسئله می نمودند (ارشاد الطالبین و فتاوی برهنه). شقیق بلخی رحمه الله تعالی^(۱) می فرماید امام اعظم رحمه الله تعالی نمی نشسته در سایه دیوار مدیون خود و گفت از ما بالای این شخص قرض است و هر قرضی که مفضی شود بسوی نفع پس او ربوا است و نشستن من در سایه دیوار او نفع است لهذا به سایه او نه نشینم. ابو جعفر شیزابادی روایت می کند که امام اعظم وکیل گرفت کسی را به فروختن جامه و بود در بین جامها يك جامه معیوب و گفت امام اعظم رحمه الله تعالی مفروش این جامه را مگر که عیبش را بیان نمائی وکیل جامه معیوب را فروخت و فراموش کرد که عیبش بگوید و پول جامه را همان دیگر جامه ها مخلوط کرد بعد از آن ازین قضیه امام را خبر داد امام از جهت کمال احتیاطشان همه پولها را به فقراء و مساکین و محتاجین اهل ذمه صدقه کرد. ابا جعفر منصور حاکم الوقت پیش از شناختن او امام را از فتوی دادن منع نموده بود اتفاقاً شبی دختر امام اعظم رحمه الله تعالی استفتاء نمود و گفت خونیکه از گوشت دندان بیرون آید ناقض وضوء هست یا نه امام اعظم فرمود استفتاء کن از حماد فردا اول نهار زیرا که منع کرده است مرا خلیفة الوقت از فتوی دادن و نیستم از آنانیکه در غیاب خیانت بکنم. علامه حافظ النجم گفته است که امام اعظم برایم گفت که من در عمر خود نود و نه (۹۹) مراتب خدایء بی چون را در خواب دیدم بدل گفتم که اگر بعد ازین بار خدا را در خواب بینم پرسیان می کنم که ای بار خدایا کدام عمل

است که انسان آن عمل را بکند از عذاب روز قیامت نجات می یابد همین بود بار دیگر ذات بی چون را در خواب دیدم و همان عرض خود را تقدیم نمودم و بجواب من گفت کسیکه کلمات ذیل را بعد از فجر و بعد از خفتن بلا ترک بخواند از عذاب روز قیامت نجات می یابد می هذه: سبحان الابدی الابدہ سبحان الواحد الاحدہ سبحان الفرد الصمدہ سبحان رافع السماء بغير عمدہ سبحان من بسط الارض على الماء الجمد (ماء جمد) سبحان من خلق الخلق فاحصاهم عدده سبحان من قسم الارزاق ولم ينس احداه سبحان الذى لم يتخذ صاحبة ولا ولده سبحان الذى لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفوا احدہ گفته است اسماعیل بن رجاء دیدم امام محمد صاحب را که یکی از شاگردان امام اعظم بود بعد از وفاتش و گفتم چه معامله کرد خدای پاک فرمود آمرزید مرا خدای پاک و گفت اگر اراده می کردم من که ترا عذاب نمایم اینقدر علم نمیدادم باز اسماعیل میگوید و گفتم که امام یوسف صاحب کجاست گفته بالای ما است بدو درجه باز گفتم امام اعظم رحمه الله تعالى کجاست گفت هیئات ذاك في اعلى عليين چگونه نباشد به تحقیق گذاریده است نماز فجر را بوضوء عشاء چهل سال و پنجاه پنج مراتب حج کرده و در خواب دیده است خدای خود را صد مرتبه در آخر حج خود گفت برای دربانان بگذارید امشب مرا که داخل شوم کعبه را دربانان اجازه داد و امام داخل کعبه شد در بین دو ستون پای چپ خود را بالای پای راست خود نهاده شروع به نماز کرد نصف قرآن کریم را قرائت کرده بعد رکوع و سجده کرده به رکعت دوم پای راست خود را بالای پای چپ خود نهاد قرآن کریم را ختم کرد وقتیکه سلام میداد گریه میکرد و مناجات میکرد رب خود را و می گفت الهی عبادت نکرد ترا این بنده ضعیف به عبادتیکه مستحق هستی لکن شناخته است ترا به صفاتیکه دلالت میکند به کبریایت تو و بزرگی تو یعنی به شناختن حقیقت و کنه ذات و صفات زیرا که معرفت کنه ذات و صفات محال است پس آواز کرد هاتف از جانب کعبه به تحقیق شناخته رب خود را بحق شناختن و عبادت کرده رب خود را به حق عبادت به تحقیق بخشیدم ترا و کسی را که متابعت میکند مذهب ترا الی یوم القیامت شقیق بلخی رحمه الله تعالی می فرماید که امام اعظم متقی ترین مردم و عالم ترین مردم و مکرم ترین مردم و عابد ترین

مردم و احتیاط کننده ترین مردم بود و از ابو جعفر شیزابادی روایت میکنند که عبد الله بن المبارک میگفت که داخل شدم در شهر کوفه و پرسان کردم از علماء کوفه که کیست زیاده تر از روی علم در کوفه همه علماء گفتند امام اعظم و گفتم از روی زهد گفتند امام اعظم گفتم از روی عبادت گفتند امام اعظم و از هیچ اخلاقی پرسان نکردم مگر امام اعظم را پیش نشان دادند و ممّا قال فيه ابن المبارک:

لقد زان البلاد و من عليها - امام المسلمین ابو حنیفة
باحکام و آثار و فقه - کایات الزبور علی صحیفة
فما فی المشرقین له نظیر - ولا فی المغربین ولا بالكوفة
اماما صار فی الاسلام نوراً - امینا للرسول وللخليفة
بیت مشمرًا سهر اللیالی - وصام نهاره لله خيفة
وصان لسانه عن کل افک - وما زالت جوارحه عفیفة
یعف عن المحارم و الملاهی - و مرضاة الاهی له و خلیقه
فمن کابی حنیفة فی علاه - امام للخلیفه و الخلیفة
رأیت العائبین له شفاها - خلاف الحق مع حجج ضعیفة
و کیف یحلّ ان یوذی فقیه - له فی الارض آثار شریفة
وقد قال ابن ادیس مقالا - صحیح النقل فی حکم لطیفة
بان الناس فی فقه عیال - علی فقه الامام ابی حنیفة
فلعنة ربنا اعداد رمل - علی من ردّ قول ابی حنیفة

میر سید شریف در شرح خلاصه گیدانی که محقق و مدقق بود فروع و اصول میگوید که و السلام علی ابی حنیفة رحمه الله تعالی الذی جاهد فی دین الله تعالی فاخلص اجتهاده و جاده و علی اصحابه الفائقین علی غیرهم بفضل الاصابة و زیادته. حسن بن سلیمان در تفسیر حدیث (لا تقوم الساعة حتی یظهر العلم) گفته است و هو علم ابی حنیفة رحمه الله تعالی من الاحکام انتهى. روایت کرده جرجانی رحمه الله تعالی فی مناقبه از سهل بن عبد الله التستری رحمه الله تعالی - انه لو کان فی امة موسى علیه السلام و عیسی علیه السلام مثل ابی حنیفة رحمه الله تعالی لما تهودوا و لما تنصروا - یعنی اگر مثل ابی حنیفة رحمه الله

تعالی عالم در امت موسی و عیسی بودی هر آئینه یهودی و نصرانی نمیشدندی

(فقاہت امام اعظم رحمہ اللہ تعالیٰ)

گفته است امام شافعی رحمہ اللہ تعالیٰ الناس عیال ابی حنیفة رحمہ اللہ تعالیٰ فی الفقه انتهى. و نیز فرموده من اراد ان يتبحر فی الفقه فلينظر الی کتب ابی حنیفة رحمہ اللہ تعالیٰ کما نقله ابن وهبان عن حُرْملة انتهى. و گفته است حموی در شرح اشباه و ذکر کرده حافظ ذهبی در کتاب خود مستی بالصحیفة فی مناقب ابی حنیفة رحمہ اللہ تعالیٰ ان المُرزنی روی عن الامام الشافعی هذا الذي رواه حُرْملة و قال ایضاً فی کتابه المذکور قال عبد الله بن المبارك: ان الاثر قد عرف و ان احتیج الی الرأی فرأی مالک رحمہ اللہ تعالیٰ و سفیان رحمہ اللہ و ابی حنیفة رحمہ اللہ تعالیٰ. و ابو حنیفة احسنهم و ادقهم فطنة و اغوصهم علی الفقه و هو افقه الثلاثة انتهى. و گفته است ابن حجر مکی شافعی رحمہ اللہ تعالیٰ در کتاب مذکور قال عبد الله بن المبارك رحمہ اللہ تعالیٰ و ناهیک مارأیت فی الفقه مثله و رأیت مسعر فی حلقة جالساً بین یدیه یسئله و یستفید منه مارأیت احداً قط تکلم فی الفقه احسن منه و ایضاً قال ابن المبارك کان ابو حنیفة افقه من اهل زمانه و لقیته الف رجل من العلماء فلولا انی لقیته ابا حنیفة رحمہ اللہ تعالیٰ لکنت من الفاسقین. قال علی بن عاصم رحمہ اللہ تعالیٰ لو وزن علم ابی حنیفة رحمہ اللہ تعالیٰ بعلم اهل زمانه لرجح علی علمهم. قال یزید بن هارون کتبت علی الف شیخ حملت عنهم العلم فما رأیت و الله فیهم اشد ورعاً من ابی حنیفة رحمہ اللہ تعالیٰ ولا احفظ لساناً منه ولا فی عظم عقله. و کان ابو مطیع یقول کنت يوماً عند الامام ابی حنیفة رحمہ اللہ تعالیٰ فی جامع الکوفة داخل شد سفیان الثوری رحمہ اللہ تعالیٰ و مقاتل بن سلیمان رحمہ اللہ تعالیٰ و حماد بن سلمة رحمہ اللہ تعالیٰ و جعفر الصادق رحمہ اللہ تعالیٰ و دیگر فقهاء و سخن گفتند بهمراہی امام اعظم رحمہ اللہ تعالیٰ و گفتند شنیدیم کہ شما اکثر مسائل را قیاس میکنید پس مناظره کرد از اول نهار الی وقت الزوال و پیش کرد مذهب خود را و گفت اولاً عمل بکتاب الله میکنم بعداً به سنة رسول الله و بعداً به فیصله های صحابه کرام کہ همه اتفاق کرده باشند و بعداً قیاس میکنم پس آنها دست و پای امام اعظم را بوسه کردند و گفتند شما سید علماء هستید

عفو کنید از ما گذشته‌های ما را که از علمیت شما کافی خبردار نبودیم امام اعظم گفت غفر الله لنا ولكم اجمعین. امام شافعی صاحب رحمہ اللہ تعالیٰ از جهت مراعات آداب به نزدیک قبر امام اعظم نماز فجر را بدون قنوت ادا کرد و مذهب خود را ترک کرد و به مذهب امام اعظم رفتار کرد. امام شافعی رحمہ اللہ تعالیٰ به حضرت امام مالک صاحب یکروز گفت آیا شما امام اعظم را دیده بودید؟ وی گفت بلی دیده بودم چنان عالم بزرگوار بود اگر در بارهٔ چوب از نزدش دلائل خواسته میشد آن چوب را با ادلهٔ معقولهٔ خویش طلا و زرسرخ و نمود میکرد. و نیز امام بخاری و امام مسلم رحمہم اللہ تعالیٰ از ابی هریره رضی اللہ عنہ نقل کرده است که نبی علیہ الصلوٰۃ والسلام دست مبارک خود را بالای حضرت سلمان رضی اللہ عنہ نهاد و گفت فرضاً اگر ایمان به نزد ثریا (ستاره در آسمان) باشد ذریهٔ و اولاد او ایمان را خواهد یافت. غلامهٔ شامی^(۱) و امام سیوطی رحمہم اللہ تعالیٰ گفته اند که در حدیث مذکور به اولاد سلمان رضی اللہ عنہ اشاره کرده است نبی علیہ الصلوٰۃ والسلام به حضرت امام اعظم زیرا که امام اعظم از ابنای فارسی بود. ابن حجر مکی آورده است - انه علیہ الصلوٰۃ والسلام قال (ترفع زینة الدنيا سنة خمسين ومائة) الحدیث - یعنی بدرستی که گفته است علیہ الصلوٰۃ والسلام در سنهٔ یک صد و پنجاه (۱۵۰) زینت دنیا البته برداشته خواهد شد چون در همان سال (۱۵۰) امام اعظم رحمہ اللہ تعالیٰ وفات یافته معلوم شد که نبی علیہ الصلوٰۃ والسلام به وفات شدن امام اعظم رحمہ اللہ تعالیٰ در حدیث مذکور اشاره کرده است زیرا که به نسبت وفات آن حسن و زیبایی دنیا نیز از بین رفت و کدام احادیث که در بارهٔ امام اعظم که در آن ذکر سراج امتی آمده ضعیف و مومضوعی بوده درین جا آن احادیث را ذکر نکردم بلکه آن دو حدیث سابقه در علوی شان امام اعظم رحمہ اللہ تعالیٰ کافی میباشد

(امام اعظم از تابعین است)

خطیب بغدادی در کتاب تاریخ خود آورده است که امام اعظم با حضرت انس رضی اللہ تعالیٰ عنہ ملاقت کرده است ابن جریر و امام ذهبی رضی اللہ تعالیٰ عنہما نوشته اند که امام اعظم رحمہ اللہ تعالیٰ گفته است که من حضرت انس رضی اللہ تعالیٰ

عنه را بار بار ملاقات کردم که نشانی اش اینست حضرت انس رضی الله تعالی عنه ریش مبارک خود را به حناء سرخ میکرد بعض محدثین گفته امام اعظم از حضرت انس رضی الله تعالی عنه حدیث مبارک را روایت کرده است. کتاب عینی شرح بخاری آورده است که حضرت امام اعظم رحمه الله تعالی تقریباً از بیست نفر صحابه چند احادیث را روایت کرده است ابن حجر گفته است که امام اعظم رحمه الله تعالی يك حدیث را از عبد الله ابن ابی اوفی رضی الله تعالی عنه روایت کرده است قاضی شمس الدین ابو العباس بن محمد بن ابراهیم بن ابی بکر بن خلکان که باین خلکان مشهور است در تاریخ خود آورده است حضرت انس رضی الله تعالی عنه در بصره عبد الله بن ابی اوفی در کوفه سهل بن سعد ساعدی در مدینه ابو طفیل عامر بن واثله در مکه هنوز بر حیات بودند که امام اعظم زمانه شان را یافته است خطیب در تاریخ خود آورده است که حضرت ثابت پدر امام اعظم رحمه الله تعالی به نزد حضرت علی رضی الله تعالی عنه غرض ملاقات و اخذ دعا رفته بود و علی رضی الله تعالی عنه به اولاد او دعاء برکت کرده است از گفتارهای فوق معلوم و ثابت گردید که امام اعظم را از تابعین صحابه رضوان الله تعالی علیهم اجمعین میباشد که بر اولویت و خیریت ایشان رسول صلی الله علیه وسلم ارشاد فرموده است (خير القرون قرنی ثم الذین یلونهم ثم الذین یلونهم ثم یحییء قومٌ تسبق ایمانهم شهادتهم و تشهدون قبل ان یتشهدوا) یعنی بهترین زمانهای مسلمانان زمانه حیات من است بعد از آن بهترین مردمان مسلمانان زمانه صحابه من است بعد از آن بهترین مردمان مسلمانان زمانه تابعین صحابه من است بعد از آن خواهد آمد قومیکه قسم خوردن شان از شهادت و گواهی شان پیش میباشد و هم پیش از خواستن گواهی سربه خود گواهی میدهند الحدیث.

شعر

لقى امام ابوحنیفه ستاً • من صحب طه المصطفی المختار
 انساً و عبد الله بن انیسهم • و سمیه ابن الحارث السكرار
 و زر ابن اوفی و ائله الرضی • و اضمم الیهم معقل بن یسار

(استاذان امام اعظم رحمه الله تعالى)

به يك روايت استاذان امام اعظم رحمه الله تعالى به چهار هزار (۴۰۰۰) اشخاص بالغ ميرسد مگر كتاب تهذيب الكمال سي و شش (۳۶) نفر آنرا بقرار ذيل آورده است ۱- حضرت نافع مولى بن عمر ۲- موسى بن ابى عائشة ۳- حماد بن ابى سليمان ۴- محمد بن شهاب الزهري الاعرج ۵- عكرمة مولى ابن عباس ۶- عبد الرحمن بن هرمز الاعرج ۷- ابراهيم بن محمد اجدع ۸- حبيبة شميم ۹- قاسم المسعودى ۱۰- عون بن عبد الله ۱۱- علقمه بن مرثد ۱۲- على بن الاقمر ۱۳- عطاء بن ابى رباح ۱۴- قابوس بن ابى ظبيان ۱۵- خالد بن علقمة ۱۶- سعيد بن مسروق الثورى ۱۷- سلمة بن كهيل ۱۸- سماك بن حرب ۱۹- شداد بن عبد الرحمن ۲۰- ربيعة بن ابى عبد الرحمن ۲۱- ابو جعفر محمد الباقر ۲۲- اسماعيل بن عبد الملك ۲۳- حارث بن عبد الرحمن ۲۴- حسن بن عبد الله ۲۵- حكيم بن عتيبة ۲۶- طريف بن ابى سفيان السعدى ۲۷- عامر بن شراحل الشعبى ۲۸- عبد الكريم ابن ابى امية ۲۹- عطاء بن سائب ۳۰- محارب بن دثار ۳۱- محمد بن سائب ۳۲- معن بن عبد الرحمن ۳۳- منصور بن معتمر ۳۴- هشام بن عروة ۳۵- يحيى بن سعيد ۳۶- ابوزبير مكى رضوان الله تعالى عليهم اجمعين. ميباشد خطيب بغدادى، امام دارقطنى، امام نووى، ابن جوزى، امام ذهبى، ابن حجر عسقلانى، ابن حجر مكى و امام سيوطى اين همه محدثين كرام گفته اند كه امام اعظم با استاذانش همه تابعين بودند

(تصانيف امام اعظم رحمه الله تعالى)

اگر كه در زمان تابعين كسى تاليف نيكرد بلكه همه از حفاظ ياد داشته خودها استفاده ميكردند از همين جهت اكثر ايشان مجتهد و حفاظ حديث ميبودند و مع ذلك حضرت امام اعظم تقريباً سي و نه (۳۹) كتاب تصنيف کرده است منجمله :

- ۱- وصيت نامه براى كبار اصحابش ۲- رساله العالم المتعلم ۳- رساله فقه اكبر (در علم كلام)
- ۴- وصية العامة لجميع الامة ۵- رساله در تحقيق مسئله ارجاء و تبرئه امام از مرجيه ۶- فقه الابسط ۷- رساله به نوح بن ابى مریم الجامع ۸- رساله براى يوسف بن خالد المسمى در (تأنيب الخطيب) ۹- وصيت نامه براى امام ابو يوسف ۱۰- وصيت نامه براى فرزند ارشدش

حضرت حماد ۱۱- کتاب الرائی ۱۲- کتاب اختلاف الصحابة ۱۳- کتاب الجامع ۱۴- کتاب السیر ۱۵- المخارج فی الفقه ۱۶- کتاب الآثار به روایت امام ابویوسف ۱۷- کتاب الآثار به روایت امام محمد ۱۸- کتاب الآثار به روایت امام زفر ۱۹- کتاب الآثار به روایت حسن بن زیاد ۲۰- کتاب الوصیة ۲۱- کتاب مقصود ۲۲- کتاب الاوسط و غیرها

(مرویات امام اعظم رحمه الله تعالى)

امام زرقانی رحمه الله تعالى شارح مواهب لدنیة وموطأ و غیره کتاب درین باره پنج روایت را نقل کرده است. اول مرویات حدیث امام اعظم رحمه الله تعالى پنچصد است. دوم مرویات امام اعظم ششصد و شصت و شش حدیث است. سوم مرویات امام اعظم یک هزار حدیث است. چهارم مرویات امام اعظم چهار هزار و هفتصد احادیث است و آن قوی را که ابن خلدون در تاریخ خود آورده است که مرویات امام اعظم از هفده احادیث زیاد نیست دروغی است که عقل مرغ هم نمی پذیرد چطور پذیرد شخصیکه لکها مسئله اجتهاد نماید آیا از هفده حدیث استنباط می نماید و علیه ما قال.

(شاگردان امام اعظم)

شاگردان امام اعظم رحمه الله تعالى بی اندازه بودند مگر از جمله آنها که به درجه اجتهاد رسیده اند قدر ذیل تحریر گردیده است ۱- حضرت امام یوسف ۲- حضرت محمد بن حسن شیبانی ۳- حضرت امام زفر ۴- حضرت حسن بن زیاد ۵- حضرت ابومطیع بلخی ۶- حضرت وکیع ۷- حضرت عبد الله بن المبارک که استاذ امام بخاری رحمه الله بود ۸- زکریا بن زائده ۹- حفص بن غیاث نخعی ۱۰- داؤد طائی رئیس الصوفیة ۱۱- یوسف بن خالد سمتی ۱۲- اسد بن عمر ۱۳- نوح بن ابی مریم و غیره رحمه الله تعالى علماء طبقات دوم

کتابها در مناقب امام اعظم

تقریباً یازده کتاب ضخیم که محدثین کرام در مناقب امام اعظم تالیف و بطبع رسانیده اند قابل قبول و ادراک میباشند و به امثال رساله هذا علما در صفت وی بسا

تألیف داشته اند که از آن جمله کتب متذکره بدین قرار تحریر می گردد ۱- عقود المرجان فی مناقب ابی حنیفة النعمان از ابو جعفر طحاوی اعرف مذهب حنفی ۲- قلائد الدرر والمرجان فی مناقب النعمان ۳- الروضة العالیة المنیقة فی مناقب الامام ابی حنیفة ۴- شقائق النعمانیة فی مناقب النعمان از علامه زنجشیری ۵- بستان فی مناقب النعمان از شیخ محی الدین قرشی ۶- کشف الآثار از عبد الله حارثی ۷- الانتصار لامام ائمة الامصار از نواده ابن جوزی ۸- تحفة السلطان فی مناقب النعمان از یوسف بن محمد باهلی ۹- تبیض الصحیفة فی مناقب الامام ابی حنیفة از علامه جلال الدین سیوطی شافعی ۱۰- عقود الجمان فی مناقب النعمان از ابو عبد الله محمد الشافعی ۱۱- الابانة فی رد المشتیین علی ابی حنیفة از قاضی ابو جعفر احمد البلخی ۱۲- خیرات الحسان فی مناقب ابی حنیفة النعمان از علامه ابن حجر مکی ۱۳- قلائد العقبان فی مناقب النعمان از علامه ابن حجر مکی ۱۴- تنویر الصحیفة فی مناقب ابی حنیفة از علامه یوسف حنبلی ۱۵- فتح المنان فی مناقب النعمان از شیخ عبد الحق دهلوی ۱۶- صحیفة فی مناقب ابی حنیفة از امام ذهبی شافعی ۱۷- الفوائد المهمة فی مناقب سراج الامة از علامه عمر بن عبد الوهاب عرضی شافعی ۱۸- تأنیب الخطیب علی ماساقه فی ترجمة ابی حنیفة من الاکاذیب از علامه کوثری ۱۹- سهم المصیب فی کبد الخطیب از عیسی ابن ابی بکر ایوبی مکی از پادشاهان مصر ۲۰- مواهب الرحمن فی مناقب الامام الاعظم ابی حنیفة النعمان از ملا محمد قندهاری و غیرها که مجموعہ به پنجاه نسخه میرسد و مع هذه پنجاه و یک میشود

(وجه تسمیة ابو حنیفة امام اعظم)

وجه تسمیة امام ابو حنیفة به امام اعظم از چند وجوه می باشد. وجه اول از مذکورات قبل به شما خوب ثابت شد که او یک عالم بزرگ و مجتهد و مقدم از جمله تابعین بشمار رفته لذا نظر به امامان بعدی او به امام اعظم رحمه الله تعالی ملقب گردید. وجه دوم اینکه امام اعظم رحمه الله تعالی در سنه هشتاد (۸۰) تولد یافته و سنه یکصد و پنجاه (۱۵۰) وفات گردیده است و امام مالک رحمه الله تعالی در سنه نود (۹۰) تولد کردیده است و امام شافعی رحمه الله تعالی در سنه یکصد و پنجاه (۱۵۰) تولد شده و امام

احمد بن حنبل رحمه الله تعالى در سنة يكصد و شصت و چهار (۱۶۴) تولد یافته است پس معلوم شد که امام اعظم رحمه الله تعالى از امام مالك رحمه الله تعالى پانزده سال و از امام احمد ابن حنبل هشتاد و چهار سال کلان بوده از همین جهت به امام اعظم ملقب گردید که این هم يك منقبت بزرگی است .

بیت:

ليك گفتم وصف آن تاره برند
قبل از آن کز فوت آن حسرت خورند

والحاصل ان ابا حنيفة رحمه الله تعالى من اعظم معجزات المصطفى عليه السلام بعد القرآن و حسبك من مناقبه اشتهار مذهبه ما قال قولاً الا اخذ به امام من الائمة الاربعة الاعلام و قد جعل الله لاصحابه و اتباعه من زمنه الى هذه الايام بل الى يوم القيام حتى ان عيسى عليه السلام لا يعمل عملاً الا يوافق مذهب ابي حنيفة رحمه الله تعالى و هذا يدل على امر اختص به من بين سائر العلماء العظام كيف لا وهو كالصديق رضی الله عنه . و في المكتوبات السعيدية مكتوب نود هفتم (۹۷) ص: ۱۵۸، و از راه معیتی که محب با محبوب است و حدیث (المرء مع من احب) دلیل آنست محب همیشه شريك الدولة محبوب است که خادم را از خوشه مخدوم نصیب است و تابع را از الوش متبوع حظ وافر که نصیب اصالتی آن پیش آن حظ تبعی حکم قطره دارد نسبت بدریای محیط تفاوت اقدام اولیاء در قرب الهی جل و علا باندازه تفاوت محبت بآن محبوب رب العزت است که علامت آن صحت اتباع است مر آن سرور دین و دنیا را علیه السلام تصور باید نمود و کمال متابعت او را از آن باید دانست که نماز بست ساله بظهور ترك ادبی از آداب وضوء اعاده فرمود و دقیقه را از دقائق متابعت فرو نگذاشت و لهذا سواد اعظم امت مذهب او اختیار نمودند و اکابر اولیاء تلمذ و تقلید او اختیار کردند انتهى . وهو كالصديق رضی الله عنه له اجره و اجر من دون الفقه و فرغ احكامه على اصوله العظام الى يوم الحشر والقيام و قد اتبعه على مذهبه كثير من الاولياء الكرام ممن اتصف بثبات المجاهدة و ركض في ميدان المشاهدة كابراهيم بن ادهم و شقيق البلخي و معروف الكرخي و ابي يزيد البسطامي و فضيل بن العياض و داود الطائي و ابي حامد اللغاف و

خلف بن ایوب و عبد الله بن المبارك و وکیع بن الجراح و ابی بکر الوراق و حکیم ترمذی و حکیم ابو القاسم سمرقندی و ابو سلیمان دارانی و یحیی بن معاذ رازی و جم غفیر از اهل سلاسل مثل حضرات خواجه و حضرات چشت و اکثر سهروردیه و قادریه و جمهور کبرویه و عامه کیسویه و شطاریه متابعت اورا گزیده اند و محققان اهل طریقت مثل مولانای روم و شیخ فرید الدین و حکیم سنائی غزنوی و شیخ علی هجویری معروف به داتا گنج بخش و شیخ زین الدین ابی تائبادی و امیر قوم سجستانی و امیر حسینی و غیرشان من ان یتعذر تعددهم راه تقلید اومی نمود و اعظم محدثین مثل وکیع بن الجراح و یحیی بن معن و طی ولی و برقی و معلی و صنعانی و غیرهم جاہیر فقہاء و متکلمین کہ شمس ہدایت اند و بدور درایت و تعداد شان جز تطویل نیست و معتمدین اهل فقہ قدیماً و جدیداً ہمہ بر مذهب او رفتہ اند و شیوخ معتزلہ با آن قوت جدلیہ و استدلالیہ در فروع دین تقلید اورا گزیده اند و از خاکساران سرہ افادہ او گشتہ اند چنانکہ توالیف حافظ وقار اللہ، و مطرزی و غیرہ دلالت بر آن دارد چونکہ از طبقہ عرفاء و فقہاء و رؤسا و عامہ مخلوق تابعین وی اکثر اقلیم جهان است اما یک طبقہ عرفائیکہ متمسک آنہا الثاقی است ہمہ مقرر و معترف اند نام بپردازیم ایضا من مکتوبات سعیدیہ نود و ہفتم (۹۷ ص: ۲۱۳ سطر ۱۳) و ہا انا اذکر تیمناً من اکابر الاولیاء بماوراء النہر و الہند فمنہم الامام الربانی للقطب الصمدانی عبد الخالق غجدوانی قدس سرہ رئیس السلطنۃ العلیۃ المعروفۃ بسلسلۃ خواجه قدس اللہ اسرارہم مناقبہ اکثر من ان یحصی و معارفہ اشہر من ان یخفی و ہو مرید الشیخ الامام ابی یعقوب یوسف ہمدانی قدس سرہ و قد مر ذکرہ شیخ الاولیاء الکبار منہم العارف الکامل خواجه عارف الریوگری و خواجه احمد الصدیق و خواجه اولیاء کلان و منہم الولی المشہور خواجه محمود انجیر فغنوی مرید الشیخ الریوگری و منہم الشیخ الجلیل الولی ذوالمقامات و الکرامات خواجه علی الرامتی المعروف بہ عزیزان علیہ الرحمۃ و منہم الامام القدوة خواجه محمد بابا سمانی قدس سرہ العزیز و منہم السید ذوالکمال و الاکمال امیر کلال و منہم الشیخ قطب الاولیاء امام العرفاء بہاء الحق والذین المعروف بنقشبند رضی اللہ عنہم و خواجه علاء الدین عطار رحمہ اللہ تعالی و مولانا یعقوب چرخسی و خواجه عبید اللہ احرار رحمہ اللہ تعالی و محمد زاہد صاحب و

درويش محمد صاحب و خواجه امكنكى صاحب و خواجه باقى بالله صاحب و امام
الربانى محبوب سبحانى واقف متشابهاً قرآنى فاروقى نسباً و نقشبندى مشرباً الشيخ
احمد قدس سرهم و بعده الى شيخنا و وسيلتنا الى الله سيف من سيوف الرحمن الملقب بالفقير
حضرت آخند زاده سيف الرحمن المشرف بمقام العبدية اكمل العصر و قطب الفرد فى زمانه
مد الله ظله لينا و على سائر الاخوان رحم الله عبداً قال آميناً رضوان الله تعالى عليهم اجمعين
بيت:

حسبى من الخيرات ما اعدته • يوم القيامة فى رضى الرحمن

دين النبى فلو وجدوا فيه شبهة ما اتبعوه ولا اقتدوا به ولا وافقوه و قد قال الاستاذ ابو
القاسم القشيرى فى رسالته مع صلابته فى مذهبه و تقدمه فى هذه الطريقة: سمعت الاستاذ
ابا على الدقاق يقول انا اخذت هذه الطريقة من ابى القاسم النصر آبادى و قال ابو القاسم
انا اخذتها من الشبلى و هو اخذها من السرى السقطى و هو من معروف الكرخى و هو من
داؤد الطائى و هو اخذ العلم و الطريقة من ابى حنيفة رحمه الله تعالى و كل اثنى عليه و اقر
بفضله فعجباً لك يا اخى الم يكن لك اسوة حسنة فى هؤلاء السادات الكباراً كانوا
متهمين فى هذه الاقرار و الافتخار و هم ائمة هذه الطريقة و ارباب الشريعة و الحقيقة و من
بعدهم فى هذه الامر فلهم تبع و كل ما خالف ما اعتمده و مردود و مبتدع و بالجملة فليس
بابى حنيفة فى زهده و ورعه و عبادته و علمه و فهمه مشارك الخ. و لا عجب من تكلم
السلف لأنهم بعضهم كما وقع للصحابه لأنهم كانوا مجتهدين فينكر بعضهم على من
خالف الآخر سيما اذا قام عنده ما يدل له على خطأ غيره فليس قصدهم الا الانتصار
للدين لا لأنفسهم و انما العجب ممن يدعى العلم فى زماننا ما كله و مشربه و ملبثه و عقوده و
انكحته و كثير من تعبداته يقلد فيها الامام الاعظم رحمه الله تعالى ثم يطعن فيه و فى
اصحابه و ليس مثله الا كمثل ذبابة وقعت تحت ذنب جواد فى حالة كره و فره

شعر:

لوعابهم طعناً بهم سفهاً • برأت ساحتهم عن افحش الكلم
هل يقطع الثعلب المحتال سلسلة • قيدت بها اسد الدنيا باسره

و لیت شعری لای شیء یصدق ما قیل فی ابی حنیفة ولا یصدق ما قیل فی ابی حنیفة
رحمہ اللہ تعالیٰ و تأذیہم معہ ولا سیما الامام الشافعی رحمہ اللہ تعالیٰ و الکامل لا یصدر منه
الا الکمال و الناقص بضدہ و یکفی المعترض حرمانہ بركة من یعترض علیہ (رد المحتار)

بیت

گر خدا خواهد پرده اش درد • میلش اندر طعنه پا کان برد

بیت

ترسم کہ آن قوم بر درد کشان می خواندند

بر سر کار خرابات کنند ایمان را

اعاذنا الله سبحانه من ذلك البلاء العظيم و ادامنا على حب الائمة المجتهدين و جميع
عباده الصالحين و حشرنا في زمرة يوم الدين آمين اللهم اجعلنا من المغفورين و من
المرحومين و من الذين لا خوف عليهم ولا هم يحزنون - آمين

(وفات امام اعظم رحمہ اللہ تعالیٰ)

در سنہ (۱۵۰) در شعبان وقیل فی رجب وقیل سنہ ۱۵۳ ببغداد فی السجن وقیل
انه لم یمت فی السجن وقیل انه دفع الیه قدح فیہ سم فامتنع و قال لا اعین علی قتل نفسی
فصب فی فیہ قهراً وقیل ان ذلك بحضرة المنصور و مات منه و صلی علیہ الحسن بن عمارة و
حزر من صلی علیہ مقدار خمسين الفاً و جاء المنصور فصلی علی قبره و كان الناس یصلون علی
قبره عشرين يوماً کذا فی مفتاح السعادة و دفن فی بغداد و قبره هناك مشهور یزار و یتبرک
وصح ان الامام لما احس بالموت سجد فمات و هو ساجد رضی اللہ عنہ و عن تابعیه آمین

(نسب امام مالک رحمہ اللہ تعالیٰ)

اسم محضه او مالک بن انس بن مالک بن ابی عامر بن عمرو بن الحارث
الاصبحی الحمیری و اسم کنیه او ابو عبد اللہ و اسم لقبی او ضحاک رحمہ اللہ تعالیٰ است

(ولادت امام مالک و وطن وی)

در ابجد العلوم آورده کہ امام مالک رحمہ اللہ تعالیٰ تولد یافت دندانها بر آورده بود
بنابر آن اورا ضحاک می گویند اضحکه اللہ فی جنانه. گفته است شیخ عبد الحق دهلوی

در مقدمه ترجمه خود یعنی اشعة اللمعات تولد یافت در زمان خلافت ولید بن عبد الملك هم چنین در غالبه و در سنه تولد وی اختلاف است علامه شامی محمد امین ابن عابدین در مقدمه رد المحتار در سنه (۹۰) از هجرت گفته بعضی در سنه (۹۴) و بعضی در سنه (۹۱) گفته چنانچه در اخبار الجمال و برهنه آورده و در طبقات شعرانی و غالبه در سنه (۹۳) گفته است در اخبار الجمال تولد وی و وفات وی هر دو در مدینه منوره است

(فقاہت امام مالک رحمہ اللہ تعالیٰ)

و در برهنه آورده است و فی الحدیث (یوشک ان یضرب الناس اکباد الابل یطلبون العلم فلا یجدون اعلم من عالم المدینة) یعنی قریب است که برای طلب علم مردم جگرهای شتران را در سواری خویش بزنند و تکلیف تام دهند آنها را مگر عالمتر از عالم مدینه نیابند پس بعضی مردم یعنی سفیان بن عیینة رضی اللہ عنہ مراد ازین عالم امام مالک رحمہ اللہ تعالیٰ گرفته اند و نیز امام شافعی رحمہ اللہ در شان امام مالک گفته لولا مالک و ابن عیینة لذهب علم الحجاز و ایضا از امام شافعی رحمہ اللہ تعالیٰ منقول است که در حق او گفته اذا ذکر العلماء فمالک بن انس النجم یعنی اگر نمی بود مالک بن انس و ابن عیینة را هر آینه رفته بود علم اهل حجاز و قول امام شافعی دلالت می کند که امام مالک صاحب علم و فقه بوده حتی که علم اهل حجاز را حصر به دو کس نموده است یعنی وقتیکه ذکر و یاد کرده شود علما را پس امام مالک ستاره شان است و این سخن شافعی نیز از فقاہت امام مالک صاحب آگاهی می دهد قال عبد الرحمن بن مهدی سفیان الثوری امام الحدیث و لیس بامام فی السنة و الاوزاعی امام السنة و لیس بامام فی الحدیث و مالک بن انس امام فیہما جمیعاً یعنی گفته عبد الرحمن بن مهدی که سفیان ثوری امام حدیث است و امام در سنت نیست یعنی در فقه. و اوزاعی امام در سنت و فقه است و نیست محدث. و مالک بن انس امام است در حدیث و سنت معاً. و گفته است یحیی بن سعید نیست در مردم صحیح تر از دانستگی در حدیث از امام مالک بن انس. و قال الشافعی اذا جاء الحدیث عن مالک فاشدد یدیک به. و قال الشافعی قالت لی عمتی و نحن بمکة - رأیت فی هذه اللیلة عجباً فقلت لها وما هو قالت رأیت كأن قائلًا یقول مات اللیلة اعلم اهل الارض قال الشافعی حَسَبْنَا ذَلِكَ فَإِذَا هُوَ یَوْمَ مَاتَ مَالِكُ

بن انس رضی الله عنه - یعنی گفته است امام الشافعی رحمه الله تعالی در حالیکه در مکه معظمه بودیم و گفت عمه من که دیدم امشب يك تعجب واقعه را گفت امام شافعی گفتیم که چه واقعه است گفت عمه من در شب خواب گویا که قائل میگوید وفات شد امشب عالم ترین اهل الارض گفت امام شافعی رحمه الله تعالی حساب کردیم و تخمین نمودیم که موافقت نمود هان شب شب وفات امام مالك رحمه الله تعالی. وقال ابو عبد الله رأيت كأن النبي صلى الله عليه وسلم في المسجد قاعداً و الناس حوله و مالك قائم بين يديه و بين يدي رسول الله صلى الله عليه وسلم مسك فهو يأخذ منه قبضة قبضة و يدفعها الى مالك و مالك يدها على الناس قال مطرف فاولت ذلك العلم و اتباع السنة - و گفته ابو عبد الله دیدم در خواب که نبی علیه السلام در مسجد نشسته بود و مردم در ما حول نبی علیه السلام نشسته بودند و امام مالك بن انس پیش روی نبی علیه السلام ایستاده بود در حالیکه پیش روی نبی علیه السلام مشك بود پس نبی علیه السلام میگرفت قبضه قبضه میداد برای امام مالك، و امام مالك دور میداد بر مردم. گفته مطرف تاویل کردم خواب را به علم و اتباع السنة - و گفته امام شافعی در تعریف کتاب او که موطأ است - ما تحت اديم السماء اصح من موطأ مالك رحمه الله تعالی - یعنی نیست در زیر آسمان صحیح تر کتاب از موطأ امام مالك رحمه الله. و در آن وقت صحیح بخاری و صحیح مسلم مؤلف نشده بودند. و از امام مالك منقول است که گفت کم کسی باشد که من از وی حدیث کرده باشم که پیش من نیامده و از من فتوی نگرفته.

(نبذة از تقویء امام مالك رحمه الله تعالی و امانت او)

ذهب بن خالد که یکی از کبار اهل حدیث است گفته که در میان مشرق و مغرب بهیچ احدی بر حدیث رسول صلی الله علیه وسلم امین از مالك رحمه الله تعالی نیست و گفته امام شافعی رحمه الله تعالی - ما احد امن علی من مالك رحمه الله تعالی - یعنی نیست یکی امین تر نزد من از امام مالك رحمه الله تعالی. حضرت امام مالك رحمه الله تعالی در تعظیم و احترام حدیث رسول خدا صلی الله علیه وسلم باقصی الغایه می کوشید و چون شخصی بطلب علم بدر سرای می آمد خادم را می فرمود که برؤ پرسان کن از وی

که فتویٰ می‌خواهد یا حدیث اگر میگفت که فتویٰ می‌خواهم حضرت امام مالک رحمه الله تعالی بیرون می‌آمد و جواب میداد و اگر می‌گفت که حدیث می‌خواهم او را می‌نشانید و غسل می‌کرد و لباس پاکیزه می‌پوشید و خود را مطیب و منظم می‌ساخت و وساده می‌نهاد و بر بالای وساده با هیئت و وقار می‌نشست آنگاه آن شخص را اجازه میداد می‌آمد و حدیث می‌شنوید چون مردم سبب این اهتمام و احتیاط از وی در یافت: امام مالک فرمود - أَحَبُّ وَأَعْظَمُ حَدِيثُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَا أَحَدَثَ إِلَّا مَتَمَكِّنًا عَلَى طَهَارَةٍ - یعنی دوست دارم و معظم میدارم حدیث رسول صلی الله علیه وسلم را و حدیث نمی‌گویم مگر با تمکن و طهارت کامل یعنی با احترام تام نشسته حدیث می‌گویم. و هیچ وقت در وقت رفتن براه و یا ایستاده بکسی حدیث نمی‌گفت. در تذکره امام مالک بن انس رحمه الله تعالی آورده که بود سکونت وی در مدینه منوره در مکانیکه سکونت عبد الله بن مسعود رضی الله عنه بود در مسجد نبوی صلی الله علیه وسلم همانجا می‌نشست که در آن مقام عمر فاروق رضی الله عنه می‌نشست. و هر چند که از جهت پیری ضعیفتر گشت مگر گاهی در مدینه طیبه سوار نمی‌شد و می‌فرمود - لَا أَرْكَبُ فِي مَدِينَةِ فِيهَا جِثَّةُ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَدْفُونَةٌ - یعنی سوار نمی‌شوم در شهر که در آن جسد رسول الله صلی الله علیه وسلم مدفون باشد. در تذکره امام مالک رحمه الله آورده است ابن حبیب که یکی از ارشدی تلامذه امام مالک است نقل میکند که در وقت تدریس و اسماع حدیث بريك نشست جلسه تدریس را تمام میکرد و به نهایت ادب هرگز زانوی را به طرف دیگر زانو بدل نمی‌کرد و کمال احتیاط را درین باره مراعات داشت. و از عبد الله بن المبارك روایت است که روزی من در خدمت امام مالک رحمه الله تعالی حاضر بودم و وی روایت حدیث می‌فرمود که يك گزدم در آن جلسه ده یا یازده مرتبه نیش زد مگر وی بهمان طریق روایت احادیث می‌فرمود و از شدت تکلیف بار بار رنگ رویش تغییر می‌خورد و از غایت تکلیف بدنش زرد گشت و بعد از تدریس چون مردم از وی متفرق گشتند گفتم ای امام امروز ترا چه حالت بود که اینقدر تغییرات در روی مبارکت راه می‌یافت از ماجرای گذشته اطلاع بدهید. فرمود این امر برای اظهار جرأت و یا صبر آزمائی خود نبود بلکه محض برای تعظیم و ادب نمودن به حدیث

رسول الله صلى الله عليه وسلم بود. آورده اند که هارون رشید در زمان سلطنت خود به زیارت روضه رسول مقبول صلى الله عليه وسلم آمد حضرت امام مالك رحمه الله عليه بدیدن وی رفت چون ملاقات واقع شد و مجلس پرسش و مصاحبت و مکالمت بانجام رسید حضرت امام مالك رحمه الله تعالى خواست که بیرون آید هارون رشید گفت اگر مقتدای مسلمانان فضل فرمایند و هر روز نزدیک ما حاضر آیند فرزندان ما امین و مأمون از او سماع حدیث کنند حضرت امام مالك رحمه الله تعالى بکراهیت دروی نکریست گفت مه یا امیر المؤمنین لا تضع فی عزة شیء رفعه الله العلم یؤتی ولا یأتی - یعنی بگذار و پست مگردان عزت چیز را که بلند گردانید آنرا حق عز شأنه علم چیز است که بجانب وی بیایند نه علم بجانب کسی برود. هارون بانصاف گفت - صدقت ایها الشیخ کان هذا هفوة منی فاسترّها علیّ - یعنی راست گفتمی ای شیخ این سهوی و لغزشی بود که از من صادر شد پوش آنرا از من. پس امین و مأمون را بدر سرای امام مالك رحمه الله عليه فرستاد امام مالك ایشان را بهمرای دیگر طالبعلمان در یک صنف نشانند درس میگفت. و بود امام مالك رحمه الله تعالى صاحب هیبت تا که سلاطین از وی می ترسیدند.

امام شافعی رحمه الله تعالى گوید دیدم بدر سرای امام مالك رحمه الله تعالى اسبی چند از اسبان خراسانی و بغله چند از بغال مصری بسته که ندیده بودم هرگز بهتر از آنها و بر سبیل عجب باوی گفتم چه نیکومی نماید این افراس و بغال. گفت یا ابا عبد الله رحمه الله تعالى اینها هدیه از من بسوی تو قبول کن آنها را گفتم از آنها يك دابة برای خود نگاهدار تا سواری کنی. گفت من شرم میدارم از خداوند عز و جل که بر زمینی که تربت رسول صلى الله عليه وسلم در آن باشد سواره بر آن بروم. امام مالك صاحب در تعظیم و محبت مدینه رسول صلى الله عليه وسلم باقصی الغایه می کوشید و هرگز از مدینه منوره بیرون نمی رفت مگر یکبار حج بیت الله رفته بود

امام مالك از تبع تابعین بود

حضرت امام مالك از نافع مولی ابن عمر و از محمد بن المنکدر و از زهری و جماعه دیگر از تابعین و تبع تابعین روایت حدیث کرده و یحیی بن سعید انصاری و زهری با

آنکه از شیوخ او اند از وی روایت حدیث کرده اند و ابن جریر و سفیان ثوری و سفیان بن عیینة و اوزاعی و شعبه و لیث بن سعید و ابن مبارک و شافعی و ابن وهب و خلیق بی شمار و طوائف علماء از وی سماع نمودند و بجلال شان و تقدم او در علم و حفظ احادیث و تقوی و ورع وی قائل شده اند و امام شعرانی رحمه الله در طبقات آورده است که امام رحمه الله اخذ علم از نه صد (۹۰۰) مشایخ کرده است که سه صد (۳۰۰) مشایخ از آن نه صد از تابعین بودند و فرمود که علم بکثرت روایت نیست بلکه نوری است که می نهد آن را حق تعالی در دل انسان. و امام شافعی رحمه الله تعالی گفته که زیر ادیم آسمان کتابی اصح از موطای امام مالک نیست در تذکره امام مالک رحمه الله تعالی مذکور است که ابو نعیم از مالک رحمه الله تعالی روایت میکند که باری هارون رشید بامن مشوره کرد که می خواهم که موطأ مدونه ترا در خانه کعبه آویخته مردم را حکم دهم که هرچه در موطأ است بران عمل نمایند امام مالک فرمود که یا امیر المؤمنین این چنین مناسب نیست چرا که اصحاب آنحضرت صلی الله علیه وسلم در فروع و مسائل اختلافها نموده و آن اختلافات در جمله ممالک مشهور گشته اند و هر یک از آن اختلاف صحیح و درست است. هارون رشید گفت و قفک الله یا ابا عبد الله. وفات امام مالک سنه ۱۷۹ بیستم ربیع الاول و قیل سنه ۱۷۸ در مدینه منوره و مدفون است در جنت البقیع.

(نسب امام شافعی رحمه الله تعالی)

اسم کنیه او ابو عبد الله و اسم لقبی او شافعی و اسم محضه او محمد بن ادیس بن العباس بن عثمان بن شافع بن سائب بن عبید بن یزید بن هاشم بن المطلب بن عبد المناف القریشی المطلبی. اورا مطلبی برای آن گویند که جد اعلائی او چنانکه معلوم شد مطلب بن مناف است برادر هاشم بن عبد مناف که جد پیغمبر است صلی الله علیه وسلم. و اورا نسبت بجده او شافع کرده شافعی گفتند و نسبت بوی بدین لفظ کنند و گویند که مادر عبد یزید بن هاشم دختر هاشم بن عبد مناف است که جد آنحضرت صلی الله علیه وسلم و مادر شافع خلد بن بنت اسد بن هاشم بن عبد مناف خواهر فاطمه

بنت اسد کہ والدہ امیر المؤمنین علی رضی اللہ عنہ است و گویند کہ مادر شافعی ام الحسن بنت حمزہ بن القاسم بن یزید بن الحسن بن علی بن ابی طالب پس امام شافعی را باینجہات نسبت بہ بیت نبوت ثابت باشد. آورده اند کہ شافع بن سائب ملاقات بہ آن حضرت کردہ در حالیکہ جوانی رسیدہ بودہ و پدر او در روز غزوہ بدر صاحب رایہ بنی ہاشم بود از جانب اہل مکہ اسیر مسلمانان شد و فدیہ خویش داد و مسلمان گشت

(ولادت امام شافعی رحمہ اللہ تعالیٰ و تحصیل او وطن او)

ولادت باسعادت شان در سنہ یکصد و پنجاہ (۱۵۰) بود و بہ شب وفات امام اعظم پانزدہم رجب بمقام غزہ نام موضعیت و بقولی در عسقلان و یا در منیا و یا در یمین در برہنہ آورده بروز وفات امام اعظم رحمہ اللہ تعالیٰ گفتہ. و در ارشاد الطالبین آورده کہ وفات امام اعظم با تجهیز و تکفین مقدم بود بر تولد امام شافعی نہ نماز بر جنازہ امام واللہ اعلم. و بعمر دو سالگی بمکہ معظمہ بردہ شد و در کنار مادر خود در حالت یتیمی و بیکی در قلت عیش و تنگی حال نشو و نما یافتہ و نزد مسلم بن خالد زنگی ہم در مکہ معظمہ علم فقہ آموخت. ذکر کردہ است علماء کہ امام شافعی در اول و ہلہ بسیار فقیر بود و قتیکہ مادرش اوراہہ سبق پیش استاذ برد چونکہ طاقت نہ داشتہ کہ برای استاذ معاش دہد استاذ بہ درس او تقصیر میکرد و قتیکہ استاذ دیگر شاگردہا را درس میگفت امام شافعی تلقف میکرد کلام استاذرا و قتیکہ استاذ میرفت امام شافعی همان درسی را کہ از استاذ شنیدہ بود برای شاگردہای استاذ تعلیم میکرد و استاذ فکر کرد کہ درس گفتن امام شافعی شاگردہا را زیاد است از آن معاشیکہ من از وی میخواہم بعداً از وی طلب اجرہ نکرد و برایش تعلیم کرد تا کہ بہ نہ (۹) سالگی قرآن را حفظ کرد. گفت امام شافعی رحمہ اللہ تعالیٰ و قتیکہ قرآن را ختم کردم در مسجد داخل شدم و بودم می نشستم ہمراہی علماء حفظ حدیث و مسائل می نمودم و در حالیکہ خانہ مادر مکہ در شعب حنیف بود و بودم بسیار فقیر بحدیکہ قدرت خریدن کاغذ را نداشتم و استخوان را میگرفتم برویش نوشتہ میکردم و چون دہ سالہ شد موطای امام مالک یاد داشت و چون پانزدہ سالہ گشت علماء عصر او را اذن فتویٰ دادند بعد از آن رحلت بمدینہ کرد و ملازمت

همراهی امام مالك رحمه الله تعالى نمود چون موطأ را بر امام مالك رحمه الله تعالى خواند امام مالك رحمه الله تعالى از وی خوشنود شد فرمود از خدا عز و جل به پرهیز شده باشد که ترا شانی بهم دست دهد و از امام مالك كسب علوم کرده بعد از وفات امام مالك به یمن و از یمن به عراق آمد و از امام محمد شاگرد امام اعظم رحمه الله تعالى تَلْمُذُ حاصل کرد و کذا فی اخبار الجمال و اللوائح آورده است که امام شافعی بعد از ملازمت امام به بغداد رفت و دو سال آنجا اقامت نمود و علمای آنجا بروی جمع شدند و اخذ حدیث و فقه از وی کردند و کتاب قدیم خود را در آنجا تصنیف کرد بعد از آن بمکه معظمه باز گشت پس بار دیگر ببغداد رفت بعد از آن عزیمت مصر کرد و بتدریس و نشر علوم مشغول شد و کتب جدید در آنجا تصنیف نمود و چون در آخر سنه ۱۹۹ در مصر آمد کتب فقه جدید را تصنیف کرد

(تقوی امام شافعی رحمه الله تعالى)

امام شافعی فرموده است که مردم ازین سوره غافل اند (وَالْعَصْرِ إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ العصر: ۱-۲) و خود شب سه اجزاء کرده بود در حصه اول کتابت مسائل می کرد و در حصه ثانی نماز می خواند و در حصه ثالث می خفت. و بروایتی دیگر نمی خفت در شب مگر اندک. و فرموده است گاهی دروغ نگفته ام و قسم هم نخوردم نه صادق و نه کاذب. و نیز فرموده است گاهی غسل جمعه را ترك نکردم نه در سردی و نه در گرمی نه در سفر و نه در حضر. و نیز فرموده است از شانزده سال باینطرف به سیری نخوردم مگر آنقدر که آن ساعت را دفع کردم. و همواره عصا داشتند و پرسیان شد از وی به دوام گرفتن عصا فرمود برای تذکر اینکه من مسافر از دنیا میروم. و بود اکرم الناس تا آنکه باری باخود از یمن ده هزار دینار بمکه معظمه برد و خیمه خود را بیرون مکه زد و مردمها در پیش وی می آمدند تا آنکه آن همه دینار را ب مردم تفریق نمود بعد از آن داخل مکه شد. و وی کثیر الامراض بود یونس بن عبد الاعلی گفت مانند شافعی رحمه الله تعالى کسی را ملاقی بامراض ندیدم. و وی پیوسته گریان و سوزان بود. و هنوز طفل بود که خلعت هزار ساله در سر او افکندند. يك وقت در حین تدریس از میان درس ده مرتبه برخاست و

بنشست گفتند چه حال است فرمود علوی زاده بر در بازی می کند هر باریکه در برابر من می آید حرمت او را لحاظ داشته از جا می خیزم زیرا که روا نبود اولاد رسول صلی الله علیه وسلم فراز آید بر نخیزم. در غالیه آورده است که امام شافعی رحمه الله تعالی پیوسته هر روز ختم میکرد و در رمضان شصت بار ختم قرآن میکرد و کل ذلك في الصلوة.

(فقاہت و علمیت امام شافعی)

در برهنه آورده است که در حدیث شریف است (لا تسبوا قریشاً فان عالمها بلاء الارض علماً) قالوا المراد به الشافعی رحمه الله تعالی كما في الخیرات الحسان یعنی دشنام ندهید قریش را که عالم آن قریش پر میکند زمین را از علم مراد ازین عالم امام شافعی است. و در غالیه گفته که امام شافعی مجدد رأس سنه صد دوم (۲۰۰) است چنانچه از حدیث ابی داود مستفاد است (یبعث الله علی رأس کل مائة سنه من یجدد هذه الامه امر دینها) و همچنین بلال خواص گوید که از خضر علیه السلام پرسیدم که در شافعی چه میگوئی گفت او از اوتاد است. اوتاد یکمقام خاص است که بر صوفیه کرام معلوم است فارجع الیهم و الزم صحبتهم و استفت عنهم. در ابجد العلوم است که مادر امام شافعی رحمه الله تعالی در وقت حمل وی بخواب دید که گویا مشتری (ستاره در آسمان) از شکم وی بدر شده پارها گشت و در هر شهری از آن لمعه و نوری رسید. معبری در تعبیرش گفت که از شکم تو عالم بزرگ تولد یابد و همچنان شد. چنانچه علم اصول را بیشتر وی تدوین کرده و در تذکره آورده است ثوری رحمه الله تعالی گفت اگر عقل شافعی را وزن کنند با عقل نیمه خلق پس عقل او راجح می شود. احمد بن حنبل که امام جهان بود و سه صد هزار (۳۰۰۰۰۰) حدیث یاد داشت بشاکردی امام شافعی می آمد قومی بروی اعتراض کردند که در پیش پسر بیست و پنج ساله (۲۵) می نشینی و صحبت مشایخ و استاذان عالی را ترك میکنی احمد بن حنبل گفت هر چه مایاد داریم معانی آن را او میداند و آنچه از حقائق آیات و اخبار او فهم کرده فهم ما بدان نمیرسد چنانچه در برهنه است. و در سیزده سالگی در حرم شریف می گفت - سلونی ما شتم -

یعنی بپرسید از من هرچه می خواهید. وَأَذِنَ لَهُ الْإِمَامُ مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ بِالْفَتْوَى وَهُوَ ابْنُ خَمْسِ عَشْرَةَ سَنَةً كَمَا تَقَدَّمَ. و از امام احمد بن حنبل منقول است که ما نشناختیم ناسخ حدیث رسول را از منسوخ آن و خاص را از عام و مجمل را از مفصل آن تا با شافعی ننشستم. و وی هر وقت نزد شافعی بود برای استفاده. امام شافعی می گوید علم همه عالم بعلم من نرسید و علم من به علم صوفیان نرسید و علم ایشان در علم يك سخن پیر ایشان نرسید که گفت. (الوقت سيف قاطع) و امام شافعی میگوید رسول الله صلی الله علیه وسلم را در خواب دیدم مرا گفت ای پسر تو کیستی گفتم یا رسول الله صلی الله علیه وسلم یکی از گروه امت تو. گفت نزدیک بیا من نزدیک شدم آب دهن خود بگرفتم تا من دهن باز کنم بدهن من انداخت چنانکه بلب و دهان و زبان من رسید گفت اکنون برو که برکات خدا بر تو باد همدران ساعت علی مرتضی رضی الله تعالی عنه را در خواب دیدم که انگشتر خود بیرون کرد و در انگشت من کرد تا علم علی مرتضی رضی الله تعالی عنه به من سرایت کرد. امام احمد بن حنبل را پسری بود عبد الله نام از پدر خود پرسید چیست مرا که می بینم ترا ای پدر بزرگوار من که بر امام شافعی کثرت مدح و ثنا و زیادت دعا برای او می کنی، فرمود کای پسرک من او چون آفتابی است روز را و عافیتی است خلق را. فانظر الی هذین من خلف او عنهما عوض. و نیز دختری داشت عقیقه صالحه که همواره قیام لیل و صوم نهار میکرد مناقب و اخبار صالحین را محبوب میداشت و بسبب شهرت و صلاحیت امام شافعی دیدار ویرا در دل داشت. تا شبی در بغداد امام شافعی رحمه الله تعالی نزد امام احمد پدر وی به مهمانی درآمد آن دختر از آرزوی دل خود خوشوقت گردید که امشب افعال و اقوال وی را خواهم دید. امام احمد همه شب به ورد و وظائف خود مشغول بود امام شافعی تا فجر مستلقی بر پشت خود خوابید. آن دختر چون حالتش را چنان دید تعجباً از پدر خود پرسید که فوقیت تامه وی را به چه می دهی و درین شب از نماز و ذکر و وردی چیزی ندیدم. ایشان در سخن بودند که امام شافعی برخاست امام احمد از وی پرسید شب چون گذشت. فرمود اطیب و مبارک تر و انفع ازین بر من نیامده. پرسید چگونه؟ فرمود زیرا که درین شب همان صد (۱۰۰) مسئله را ترتیب دادم که نفع دهد مسلمانان را در حالیکه مستلقی بودم. و از هم دیگر رخصت

شدند امام احمد به دختر خود فرمودند که این عمل او که تمام شب نائم بود بهتر است از عملی که من کردم وقائم بودم. ربیع بن خیشم گفت در خواب دیدم چند روز پیش از مرگ شافعی را که آدم علیه السلام وفات کرده بوده، خلق جنازه او را میخواست بیرون آورند چون بیدار شدم از معبری پرسیدم، گفت کسیکه عالم ترین زمانه باشد وفات کند که علم خاصیت آدم علیه السلام (وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا). پس در آن نزدیکی امام شافعی وفات کرد و از ابو محمد خواهرزاده وی منقولست که گفت شافعی در یک شب چند بار میفرمود تاجاریه وی برای او چراغ روشن میساخت و در سایه چراغ کتابت میکرد مطالعه می نمود و آنچه می خواست بعد از آن می گفت چراغ را بردار پس به تذکر و تفکر اشتغال میکرد پس بانگ می زد که چراغ بیار، از ابو محمد پرسیدند که از رد چراغ چه اراده میکرد گفت در تاریکی ذکر جلا بیشتر دهد. و از کلمات اوست رحمه الله تعالی:

استمعینوا علی الکلام بالصمت و علی الاستنباط بالفکر و گفته ربیع بن سلیمان دیدم در دروازه حویلی امام شافعی هفتصد (۷۰۰) راحله را که به سماع کتب امام شافعی آمده بودند. و بود امام شافعی عالمترین به کتاب الله و به آثار صحابه لغویا و ادیباً شاعراً فصیحاً عارفاً بالناسخ والمنسوخ. قد اتفق العلماء قاطبة من اهل الفقه و الاصول والحديث واللغة والنحو وغير ذلك علی ثقته وامانته و عدالته وزهده و ورعه و تقواه و جوده و حسن سيرته و علو قدره فالمطلب فی وصفه مقصرٌ والمسهب فی مدحه مقتصرٌ

و استادهای مشهور وی امام مالک صاحب و مسلم بن خالد زنگی بود و تصانیف وی در اصول دین چهارده جلد بود و در فروع از صد کتاب متجاوز بود. و در غالبه آورده که در سنه ۱۹۵ امام شافعی در بغداد در آمد و تا دو سال در آنجا بود پستر به مکه رفت و از مکه باز در سنه ۱۹۸ به بغداد در آمد بعد از یک ماه بمصر روانه گشت و در مصر بود تا که وفات در روز جمعه آخر روز رجب سنه ۲۰۴ و مدفون به قراهه مصر و قبر وی مشهور است و بر سر قبرش قبه است یزار و یتبرک

(نسب و ولادت و وطن امام احمد بن حنبل رحمه الله تعالی)

اسم کنیه او ابو عبد الله و اسم محضه او احمد بن حنبل بن هلال بن اسد بن

ادریس بن عبد الله بن حبان بن اسد بن ربیعہ بن نزار بن معدن بن عدنان و در بغداد
سنه ۱۶۴ تولد یافته است

(تقوی و علمیت و حفظ و تحصیل امام احمد بن حنبل)

از امام احمد بن حنبل رحمه الله تعالى پرسیدند که زهد چیست گفت زهد سه شی
است اول ترك حرام و این زهد عوام است و دوم ترك افزونی از حلال و این زهد
خواص است و سوم ترك آنچه ترا از حق مشغول کند و این زهد عارفان است. و علامه
شعرانی آورده که امام احمد بن حنبل گفتی که الله تعالى را در خواب دیدم و پرسیدم که
یارب بهترین آنچه نزدیک شوندگان را بتونیک نزدیک سازد چیست فرمود که بکلام
و کتاب من، پرسیدم که بفهم معنی باشد یا بفیرفهم، فرمود که بفهم معنی بود یا بدون
فهم معنی یعنی بهر دو صورت نیک نزدیک میسازد بنده را بمن. و وی در اتباع سنت و
اجتناب از بدعت ضرب المثل بود در مردم. و در هر شبان روزی خفیه از مردم ختمی
بکردی. و در گرسنگی پاره نان خشک شده را برداشته از غبار صاف نموده در پیاله از آب
تر ساخته تانرم شود آنگاه بانمک می خورد. و در وقت مرض وی چون بول او را برای
دریافت مرض پیش طبیب بردند گفت این بول از کسی است که غم و حزن جگروی
را تمام نیست و نابود کرده است. و از عهد طفلی شب را زنده داشت. و هر شب و روز
سه صد (۳۰۰) رکعت نماز می خواند و بعد از آنکه در مسئله خلق قرآن به سوطها زده شد
بسبب ضعف بدن يك صد و پنجاه (۱۵۰) رکعات نماز می گذارید و بعد از زده شدن
وی تا چند سال از مقاعد وی یعنی سرزانه های وی گوشت و جلد وی قطع
میکردند تا آنکه وفات نمود. و باری حضرت حضر علیه السلام درویشی را نزد وی
ارسال نمود و فرمود که ای احمد جمله ساکنان آسمانها و آنانکه حول عرش اند از تو راضی
اند بسبب آنکه صبر دادی نفس خود را برای رضاء حق تعالی. و علی بن المدنی گفت که
هرآینه حق تعالی اغزاز داد این دین را بدو شخص که سوم آنانرا نیست یکی ابوبکر
صدیق رضی الله عنه يوم الرّدة دوم احمد بن حنبل يوم المحنة و شیخ در مقدمه آورده که
با و شناخته شد صحیح حدیث از سقیم مجروح از معتدل. و اخذ حدیث از او یحیی بن سعید القطان

و سفیان بن عیینہ و شافعی و خلّاق بسیار کرده و روایت دارند از مشائخ عظام و محدّثین کرام مثل محمد بن اسمعیل البخاری و مسلم بن حجاج قشیری و ابوزرعة و ابو داؤد سجستانی و غیر ایشان و مسند او در میان مردم مشهور است. و در آن مسند زیاده از سی هزار (۳۰۰۰۰) حدیث جمع کرده کتاب او در زمان او اعلیٰ و ارفع و اجمع کتب بوده و این مسند را انتخاب کرده است زیاده از هفتصد و پنجاه هزار (۷۵۰۰۰۰) حدیث. و یکی از اعظام مناقب و مفاخر این امام اجل اینکه شیخ الشیوخ غوث اعظم معی الدین عبدالقادر جیلانی رضی الله عنه حامل مذهب و تابع اقوال اوست انتهى مختصراً. اللهم اجعلنا فی زمرتهم جميعاً ببركة انفسهم. و در تذکره آورده که باری بر لب نهری وضو میساخت و مرد دیگر بالای او وضو میساخت آن شخص حرمت امام را برخاست و به پایان امام رفت و وضو ساخت، چون آن مرد وفات کرد او را بخواب دیدند گفتند خدای باتوجه کرد رحمت کرد بدل آن حرمت داشت که امام را کردم در وضو ساختن. و از زهد و خوف و ورع و تقویٰ وی رحمه الله تعالی در تذکره و طبقات شعرانی و مقدمه اشعة اللمعات و ابجد العلوم بحثها نوشته اند که تحریرش طوالت است. و کان احمد رحمه الله تعالی حجة الله علی اهل زمانه. نشو و نما در بغداد شده و طلب و تحصیل حدیث در آن دیار کرده بعد از آنکه از سماع حدیث از مشایخ آن ناحیه فارغ شد رحلت نمود در تحصیل سند عالی و سماع حدیث از وطن خویش بکوفه و بصره و مکه معظمه و مدینه منوره و یمن و شام و جزیره و کتابت حدیث و سماع آن از علماء و مشائخ بلاد مذکوره نموده است. امام شافعی رحمه الله تعالی در شان او گفته است از بغداد بیرون رفتم و نگذاشتم در آنجا احدی را اورع و اتقی و اعلم بوده باشد از احمد بن حنبل. احمد سعید دارمی گوید من ندیدم هیچ جوان را که احفظ باشد مر حدیث رسول صلی الله علیه وسلم از احمد بن حنبل رحمهم الله تعالی. از ابو داود سجستانی منقول است که گفته مجالست با احمد بن حنبل رحمه الله تعالی مجالست آخرت است و یاد هیچ چیز از امور دنیا در مجلس او نبود. آورده اند که احمد بن حنبل فقر اختیار کرد و هفتاد سال بر آن صبر نموده و از هیچ کس هیچ چیزی قبول نکرد از وی درین باب از صبر و توکل و استغناء در باب ورع و تقویٰ و احتیاط حکایات عجیب و غریب نقل کرده اند که دلالت میکند به وصول او بدرجۀ علیا و

مرتبه قصوی رحمت الله عليه واسعةً كاملة. از سجستانی منقول است که گفت دو صد (۲۰۰) شخص را از کبار مشائخ حدیث دیده باشم هیچ يك را مثل احمد بن حنبل ندیدم. و از ابوزرعة رازی منقول است که گفت چشمان من يك کس مثل احمد بن حنبل ندیده، گفتند در علم، جواب داد در علم و فقه و زهد و در جمیع نیکویها. علی بن المدنی گوید در اصحاب مامر احادیث پیغمبر را صلی الله علیه وسلم احفظ از احمد بن حنبل نیست. و گفته ابراهیم الحریبی دیدم احمد بن حنبل را که دارا بود علم اولین و آخرین را از هر صنف میگفت چیزیکه می خواست و نگاه میکرد و چیزیکه میخواست. و گفته عبد الرحمن بن احمد بن حنبل بسیار می شنیدم از پدر خود که می گفت پس از نماز «اللهم كما صنت وجهی عن السجود لغيرك فصن وجهی عن المسألة لغيرك»

(حالات قبل الممات وبعد الممات احمد بن حنبل)

در طبقات آورده است که امام احمد بن حنبل بیست و هشت، (۲۸) ماه در حبس بود و کمتر زده شدنش آن مقدار بود که بی هوش و ترسانیده میشد به شمشیر او را بزمین می انداخت و پایمال میکردند همواره چنین حال بود در وقت سخن وی در هر دو پای چهار قیدهای آهنین انداخته بودند و ابو داود معتزلی که همراه امام احمد رحمه الله تعالی مجادله داشت گفت که خلیفه حلف نموده یعنی سوگند یاد کرده که ترا بشمشیر قتل نکند. انما هو ضرب بعد ضرب الی ان تموت. و در غالیه آورده که چون امام شافعی در مصر آمد آنحضرت صلی الله علیه وسلم در خواب دید که میفرمود که مژده رسان احمد بن حنبل را به بهشت بسبب آن بلوی که او را رسید که وی گرفتار گردیده به قول بمسئله خلق قرآن پس اقرار نکند بر آن و بگوید. هو منزل غیر مخلوق. علی الصباح شافعی آنچه در خواب دید نوشت و بذریعه ربيع بسوی بغداد نزد احمد بن حنبل فرستاد و ربيع با احمد گفت که این کتاب برادر تو شافعی پس آنرا گرفت و بخواند و بنالید و گفت ماشاء الله لا قوة الا بالله و دو پیرهن را در بر کرده بود و پیرهن زیرین که با جسد متصل بود به ربيع داد به خوش خبری و ربيع آنرا نزد شافعی آورد و حکایت دادن قمیص را به شافعی نمود و شافعی بآن گفت که ترادرین قمیص غمکین نمیسازم مگر این را شسته آب آن را بمن

بده همچنان کرد امام شافعی آن آب را به جسد خود انداخت. در تذکره آورده که امام احمد را بر عقابین کشیدند و او پیر و ضعیف بود و هزار تازیانه زدند که قرآن را مخلوق بگو و وی نگفت و در آن اثنا ازارش کشاده شد و دستهای او بسته بودند دو دست غیبی پدید آمد و ازارش بسته کرد چون این برهان دیدند رها کردند. و در سنه ۲۴۱ بعمر هفتاد و هفت (۷۷) سالگی رحلت فرمود. و علامه شعرانی در طبقات خود آورده که به وفات احمد بن حنبل رحمه الله تعالی غریب از جهان برخاست و در صحرای بغداد نماز جنازه بروی خواندند و از رجال کسانی که بر جنازه وی حاضر شده بودند ثمانمائة الف (۸۰۰ ۰۰۰) بودند. و از نساء شصت هزار زنان (۶۰ ۰۰۰) بودند. بغیر از آنانکه در کشتیها بودند که آن همه از الف الف (۱ ۰۰۰ ۰۰۰) زائد میشدند. و بروایتی شمار آنجمله تا الفی الف و خمسمائة الف (۲ ۵۰۰ ۰۰۰) میرسید و در آن بیست هزار نفر از یهود و نصاری و مجوس ایمان آوردند یعنی بسبب دیدن جنازه وی انتهى. و در تذکره آورده اند چون جنازه امام را برداشتند مرغان می آمدند خود را بر جنازه او میزدند و تا ده هزار جهود و گبر و ترسا مسلمان شدند و زناها می بریدند و نعره می زدند لا اله الا الله محمد رسول الله می گفتند و بسبب موت او حق تعالی گریه بر چهار قوم انداخت. یکی بر مرغان و دیگر بر جهودان و دیگر بر ترسایان و دیگر بر مسلمانان و سبب اسلام کفار همانان که دعای امام بود که گفته بود بار خدایا هر که را ایمان ندادی بده پس اثر این دعای وی در پس ممات وی ظاهر گشت یعنی هر که جنازه اش را دید ایمان آورد. و در اخبار الجمال آورده که تا چهل هزار گبر و جهود و ترسا مسلمان شدند و وفات ایشان در بغداد بوقت چاشت روز جمعه دوازده هم ربیع الاول در سنه مذکور. و قبر ایشان در کنار نهر دجله بغداد بود. و درین زمان همه مقبره زیر دریا در آمده که اثری از آنجمله مقبره نمانده است. چنانچه در غایة الموعیظ آورده امام احمد رحمه الله تعالی بدریای رحمت ایزدی صوری و معنوی مانند حضرت یوسف صدیق باقرب و جوار خود مستغرق گشته است. و در ابجد آورده که یکی از مشائخ کبار او را بخواب دید و از امام پرسید که خدا عزوجل باتوجه معامله کرد؟ قال (غفرلی رَبِّی) و فرمود که ای احمد در راه من زده شدی، گفتم بلی یارب، قال تعالی (هَذَا وَجْهِي أَنْظُرَ إِلَيْهِ) هر آینه مباح کردم ترا نظر بسوی وجه

خود. و ایشان امام چهارم اند از ائمه اربعه مجتهدین و شاگرد امام شافعی و معتقد بشر حافی

فائده

قد علمت ان الامام ابا حنیفة رحمه الله تعالى ولد سنة ۸۰ هـ. [۶۹۹ م.] و توفى سنة ۱۵۰ هـ [۷۶۷ م.] و عاش ۷۰ سنة و ولد الامام مالك رحمه الله تعالى سنة ۹۰ هـ [۷۰۹ م.] و توفى سنة ۱۷۹ هـ [۷۹۵ م.] و عاش ۸۹ سنة و ولد الامام محمد الشافعی رحمه الله تعالى سنة ۱۵۰ هـ. [۷۶۷ م.] و توفى سنة ۲۰۴ هـ. [۸۲۰ م.] و عاش ۵۴ سنة و ولد الامام احمد رحمه الله تعالى سنة ۱۶۴ هـ. [۷۸۱ م.] و توفى سنة ۲۴۱ هـ. [۸۵۵ م.] و عاش ۷۷ سنة و قد نظم جميع ذلك بعضهم مشيراً اليه بحروف الجمل لكل امام منهم ثلاث كلمات على هذا الترتيب فقال

تاريخ نعمان يكن سيف سطا

و مالك في قطع جوف ضبطا

و الشافعی مین ببرسند

و احمد بسبق امر جعد

فاحسب على ترتيب نظم الشعر

ميلاد هم فهوتهم كالعمر

وآخر دعوانا الحمد لله رب العالمين تمت بالخير اللهم انفع به جميع المؤمنين والمؤمنات آمين يا رب العالمين اعتذار از مطالعه کننده كان، محترم خواهشمندم كه به نظر انصاف و عدل نگرند و اگر غلطی و خطائی و سهوی می یابند در تصحیح آن بكوشند و معاف بدارند و هر تقصیر را بما نسبت بكنند و در بدل طعن و توهین اصلاح نمایند و اجر كم على الله والله في عون العبد ما كان العبد في عون اخيه الحديث

مکتبہ حقیقت استنبول ترکیہ

اس ہادی دور میں جب اکثر و بیشتر لوگ طالب دولت میں ہونے کی ہر سانس نہ روہر اہوت کے خزانوں کے مالک بننے کی تمنا میں اندر اور باہر آ رہا ہے۔ دنیاوی جاہ و عظمت کے متنی جھٹکے علاوہ وہ سونے چاندی کے ظروف میں بادہ نوشی کی ہوس رکھتے ہیں۔ انہیں ماں باپ اور بہن بھائی جیسے عزیز رشتہ داروں سے محبت ہے نہ دوستوں، ہم کیشوں اور ہرطنوں کے مقدس و مجوزوں سے انس۔ وہ تو صرف خود پرستی اور خود غرضی کے ہاوسے اور ٹھے ہوئے میں اندر اپنے من لہو دھن کی آسائش کے لئے ہر جائز و ناجائز مورے استعمال کرنے کے درپے ہیں۔

اللہ تبارک و تعالیٰ کے ایسے بندے بھی اس دنیا میں موجود ہیں جو مذکورہ بالا تمام صفات سے بے نیاز ہیں اور وہ ہمہ تن حقوق اللہ و حقوق العباد کی بجا آوری میں کوشاں ہیں۔ علاوہ ازیں وہ دولت سیٹھنے کی بجائے اسے راہِ خدا میں خرچ کرنے کیلئے بیقرار رہتے ہیں ایسے ہی ایک ہستی جناب حسین علی ایشیق بن سعید استنبولی صاحب مدظلہ العالی کی ہے۔ جن کی زندگی کا ہر لمحہ عقائد اہل سنت و الجماعت کی نشر و اشاعت اور اس کی صفت تقسیم کے لئے وقف ہو چکا ہے

جناب حسین علی ایشیق صاحب مدظلہ العالی ترکی النسل ہیں اور استنبول میں رہائش پذیر ہیں۔ اعلیٰ تعلیم حاصل کرنے کے بعد علمی کے شغل کو اپنایا اور سیکڑوں نوجوان دلوں کو اپنے دریائے علم سے سیراب کرنے کے بعد اب ریٹائرڈ ہو چکے۔ آج کل ان کا کام دین اسلام

کی خدمت کرنا ہے۔ جناب حسین علی صاحب نقشبندی مجددی حنفی مسلک کے پیروکار ہیں۔ انہوں نے استنبول میں مکتبہ ایشیق کے نام سے ایک مذہبی و دینی اور علمی ادارہ قائم کر رکھا ہے۔ جو دین اسلام کی ترویج و اشاعت کے کاموں میں سرگرم عمل ہے مختلف زبانوں کی ماہر و نایاب کتابوں مثلاً ترکی، عربی، فارسی کو شائع کرنے کے بعد جناب حسین علی ایشیق صاحب مدظلہ العالی ہر دور ان اسلام کو صفت ترسیل کرتے ہیں مگر باریکیئے ان کتابوں کا موضوع دین اسلام یعنی عقائد اہل سنت و الجماعت ہوتا ہے۔ بالخصوص مسلم ملک اور بالخصوص دوسرے ملک کے ہزاروں بگڑے لاکھوں مسلمان اس گنجینہ علم میں کے جواہر پاروں کو ہدیہ عطا کرنے کا شرف حاصل کر چکے ہیں۔ جناب حسین علی ایشیق صاحب مدظلہ العالی اس کا ذخیرہ کو انجام دینے کا سبب اپنے پیرو مشد کامل و اکمل حضرت سید عبدالعظیم آردانسی رحمۃ اللہ علیہ (متوفی ۱۳۶۲ ق بمطابق ۱۴۲۱ھ) کی طاقات کو تصور فرماتے ہیں۔ آردانسی ترکی کے ایک شہر وان کا بھارت سے یوں نام، المحرم الحرام ۱۳۹۶ ق کو انہوں نے ایک کتب گراہی زبان فارسی تحریر فرمایا تھا جس کا ترجمہ مندرجہ ذیل ہے

خیر حسین علی بن سعید استنبولی کی جانب سے برادر دینی و علمی دقرۃ عینی... محمد زید ماہی... زید محمد کم کو و عظیم السلام صحت... و برکاتہ آپ کا فواد مشن نامہ موصول ہوا مسرت سے سیکرہاں اور فائزہ دانے خیر کا موجب بنا۔ جزاک اللہ خیراً۔ یہ فقیر زبان اردو سے بے نصیب

ہے (یعنی نہیں جانتا)۔ اس کے علاوہ عربی و فارسی و فرانسوی اور جرمن زبان سے آشنا ہوں۔ میرا بیٹا انگریزی خوب جانتا ہے اور میری مدد کو کتابے میں علم و معرفت نہیں رکھتا اور جناب علمی صاحب کی انکسار پسندی ہے آپ متعدد ذہنوں سے آشنا ہونے کے علاوہ علم دین کو خوب جانتے ہیں اور متعدد کتابوں کے مؤلف و مرتب ہیں ایسا نہ ہنر پر تکیا اور نصرت جو میں رکھتا ہوں وہ یہ ہے مجھے عالم و عارف و مرشد کامل و مکمل سید سید عبدالکلیم آرداسی رحمۃ اللہ علیہ کی کتابت کا شرف حاصل ہے۔ اور ان عالی مقام کی توجہ و التفات تک رسائی ہوئی۔ انہوں نے عاجز بے سرو پا پر شفقت فرمائی اپنے دیباچے بیکار سے ایک نظرہ احسان فرمایا۔ اس کا بار علمی عالم غالب نہیں ہے طرق علیہ ممنوع ہے مرتدین کثیر ہیں۔ غیر پس پر وہ پوشیدہ طور پر دین اسلام میں اہل سنت و الجماعت کی نصیحت کی اشاعت میں مشغول ہوں۔ بیسویہ شاگرد بہت زیادہ ہیں۔ ان میں سے اکثر نے یونیورسٹی تک تعلیم حاصل کی ہے۔ اب تک جتنی کتابیں شائع ہو چکی ہیں ان میں سے چند کے نام تحریر کئے جاتے ہیں جو کتبہ حقیقت استنبول ترکیہ سے شائع ہو کر صفت عظیم کی جا رہی ہیں ان کتابوں میں بیشتر دوسری، تیسری، چوتھی اور پانچویں مرتبہ شائع ہو چکی ہیں یہ ساری کتابیں انگریزی، عربی یا فارسی زبان میں شائع ہوئی ہیں۔

- ۱) دی طہرتی دیفازان اسلام (۱۵۰)۔ انگریزی (۲۴) مؤلف و مرتب جناب حسین علمی ایضین صاحب (۲) سعادت ابدی
- ۲) (۱۰) انگریزی (۱۶) مترجم سیاحہ کی بیگ (۱۰) سعادت ابدی (۲) سعادت ابدی
- ۳) (۲۵) انگریزی (۱۶) مترجم سید احمد کی بیگ (۱۵) الاعتقاد المنقذ مع تلیق المستند المعتمد بناہ نہاۃ اللابد (عربی (۲۴) مؤلف سید
- شاه فضل الرسول قادری برکاتی بلالونی، عشی و تلیقات الاحسن مولانا احمد رضا خان بریلوی (۱۶) واد المعارف (فارسی (۱۶) مؤلف
- شاه عبداللہ معروف بر شاہ غلام علی گورد اور مدد۔ شاہ رؤف احمد۔ (۱۰) حجة اللہ علی العالمین فی معجزات سید المرسلین (عربی (۲) مؤلف
- مؤلف یوسف بن اسماعیل بنیان (۸) خلاصۃ الحقیق فی بیان حکم التقیید والتلیق و کتاب حدیقہ اللذیہ شرح طریقۃ الحمدیہ (عربی (۱) عربی (۱۶) مؤلف عبدالمعز بنی نابلسی (۱۰) خلاصۃ الکلام فی بیان امرار السبلہ الخیر (عربی (۲) مؤلف سید احمد بن زینی و حلال کی۔
- ۱) کتاب المنقذ (عربی (۱۶) مرتبہ جناب حسین علمی ایضین صاحب (۱۰) دی سنی پاتھ (عربی (۱۶) انگریزی (۱۶) مؤلف جناب حسین علمی ایضین صاحب (۱۰) التعلیل الخصل شرح فقہ اکبر (عربی (۱۶) از امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ۔ شارح محی الدین محمد بن ہادی بن
- ۳) مفتاح الخلاق (عربی (۱۶) مؤلف سلیمان اسلامبولی (۱۰) تفسیر النواد من دس لا عشاد و شفاء و السقام فی دیارہ فیلا نام
- عربی (۱۶) مؤلف بنیت الطیبی حقی (۱۰) المنزۃ الوہبیتہ فی رد الوہابیتہ (عربی (۲۰) مؤلف داؤد بن سید سلیمان بن ہادی بنکامہ
- حسین علمی ایضین صاحب (۱۰) المنتہات من المکتوبات بحام الزبانی المجدد و جلف ثانی احمد فاروقی سرہند (عربی (۲۶) مترجم عربی
- محمد مراد منزاوی کی (۱۰) الاصول الاربعہ فی تردید الوہابیتہ (فارسی (عربی (۱۶) مؤلف خواجہ محمد حسن جان سرہندی (۱۰) الانوار المحیو
- من الراہب اللذیہ (عربی (۱۶) مؤلف یوسف بن اسماعیل بنیان (۱۰) مجموعہ مراجع الارواح، عربی، مقصود و بنا و اشہد و حلال
- و تفعہ العمال (عربی (۱۶) مؤلف احمد بن علی استنبولی و عبد القادر جوہانی (۱۰) علماء المسلمین والوہابیتون عربی (۱۶) مرتبہ جناب حسین علمی
- ایضین صاحب (۱۰) الفقه علی مذاہب الاربعہ (عربی (۲۳) جماعۃ من علماء مصر۔ وغیرہ

مسلمان حقیقی چون باشد

نصیحتی که نموده می آید اول تصحیح عقائد است بموجب آرای علماء اهل سنه و جماعت که فرقه ناجیه اند شکر الله تعالی سعیهم [علماء مذاهب اربعه را که بدرجه اجتهاد رسیده اند و مستفیدان ایشان را که در مذهبشان بمقامات عالیه مشرف شده اند علماء اهل سنت نامیده اند] بعد از تصحیح اعتقاد عمل بمقتضای احکام فقهیه ضروری است بآنچه مأمور اند از امثال آن چاره نبود و از آنچه ممنوع اند از اجتناب آن گذر نه. نماز پنجوقت بی کسل و بی فتور با رعایت شرائط آن و با تعدیل ارکان دران ادا باید نمود و بر تقدیر حصول نصاب از ادای زکوة هم چاره نبود. امام اعظم رضی الله تعالی عنه در زیور زنان نیز زکوة دادن فرموده است. و اوقات خود را به لهو و لعب نباید صرف کرد و بامور لا یعنی عمر گرامی را تلف نباید نمود فکیف که بامور منهیّه و بمحظورات شرعیه صرف گردد. و بسرود و نغمه و آلات لهو و لعب رغبت نکنند و بالتذاذ آن فریفته نگردند که آن سمی است عسل اندوده و زهریست شکر آلوده. و از غیبت و سخن چینی مردم خود را محفوظ دارند که وعیدهای شرعی در باب ارتکاب این دو ذمیمه وارد است [غیبت آن بود که نقصان یا قصور پنهانی مسلمانی یا ذمی را اندر غیبت وی گفته شود. اما گفتن ضررهای حربیان و مبتدعان و ذکر کردن فسقهای آشکارای فاسقان و جورهای ظالمان و حیلہ های بايعان و مشتریان و افتراهای دروغگویان و دروغنویسان که احکام اسلامیه را تغییر کنند غیبت نشود زیرا همه این از برای تحذیر مسلمانان لازم است. رد المحتار] و از دروغ گفتن و بهتان بستن نیز اجتناب ضروری است که این دو رذیله در جمیع ادیان حرام است و مرتکب آنها بوعیدها موعود است و ستر عیوب خلق و ذنوب خلائق و از زلالت ایشان در گذرانیدن و عفو کردن از عزائم امور است و بر مملوکان و زیر دستان [زوجه و پسران و دختران و طالبان و سربازان] مشفق و مهربان باید بود و بتقصیرات ایشان را مؤاخذه نباید نمود و

بتقریب و بی تقریب این نامرادان را زدن و دشنام کردن و ایذا رسانیدن نامناسب و ناملائم است بدین و جان و مال و شرف کسی را هیچ تعرض نباید کرد و حقوقشان را ادا باید نمود و دیون هر یکی را خواه بمردم خواه بدولت. دادن و گرفتن رشوت حرام است مگر چیزی دادن برای رها شدن از جور جائز و اکراه مکره. لیکن این چیز را اخذ کردن هم حرام است. و بتقصیرات خود نظر باید کرد که نسبت بجناب قدس خداوندی جلّ سلطانه هر ساعت بوقوع می آید و او تعالی بمواخذة آن تعجیل نمی فرماید و منع رزق نمی نماید فرمانهای پدر و مادر و حکومت که بشریعت مطابق اند بجا باید آورد. اگر مطابق نیستند براه اعتراض و عصیان مقابله نباید کرد و از اسباب فتنه اجتناب باید کرد [بمکتوب ۱۲۳ در دفتر دوم از مکتوبات معصومیه مراجعت فرمایند] و بعد از تصحیح اعتقاد و بعد از اتیان احکام فقهیه اوقات خود را مستغرق ذکر الهی جلّ شانه باید ساخت و بنهجی که طریق ذکر را اخذ نموده اند بعمل باید آورد و منافی آن هر چه باشد آن را دشمن خود انگاشته ازان اجتناب لازم باید دانست

بیت: هر چه جز ذکر خدای احسن است • گر شکر خوردن بود جان کنندن است
بشما در حضور هم گفته شده است که هر چند در امور شرعیّه احتیاط کرده می آید در مشغولی می افزایش و اگر مداهنت در احکام شرعیّه خواهید نمود حلاوت و التذاذ مشغولی برباد خواهید داد زیاده چه نویسد از فریفته شدن بدروغهای و افتراهای دشمنان دین و افتادن بدامهای ایشان پر حذر باید بود و الله سبحانه و تعالی اعلم.

تنبیه: میسیونر در نشر دین نصاری کوشش مینماید، و یهودیان در نشر سخنهای فاسده حاخامهای خود اقدام میکنند و کتابخانه حقیقت در شهر استانبول در نشر دین اسلام سعی مینماید و ماسونها احماء کردن همه دینها جهد میکنند. هر که عقل و علم و انصاف دارد فهم میکند حقیقت یکی از اینها و یاری میکند بنشر کردن آن و در رسیدن سعادت دارین همه خلایق وسیله ی شود. سودترین خدمت و عزیزترین بهره برای بشریت اینست.

Date: 15/6/23

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحق حضرت الفاضل المحقق الكامل الاديب والنجيب اللبيب القابع للبدعات والسنن صاحب العرفان والتقوى خاتم الاسرام والمسلمين محب العلماء والسادات والاولياء ذى القنات

الشيخ حسين حلمي بن سعيد الاستنبولي طال الله ظلاله المباركة الى يوم الجزاء

السلام عليكم ورحمة الله وبركاته

الحمد لله حمد الشاكرين والصلوة والسلام على سيد الاولياء والمرسلين وعلى اله الطيبين والصالحين الطاهرين

اما بعد = ايها الشيخ المحترم لقد وصلت الينا بعض كتبكم النفيسة المشتمل على الدلائل المبينة والبراهين القاطعة في رد فرق الباطل من الوهابية والودودية والمعتزلة والشيعة والمبتدعة وغيرها ادام الله خلدكم واستثمر سعيتكم ان فيها حار من جواهر النفيسة لموافقتهما لاقوال العلماء المجتهدين من اهل السنة والجماعة

واهل السلوك والصفوة ولئن بقي من فؤادنا حبا ورجاء منكم ان نطلع ونقرأ من بغيره

كاتبكم

الكتب الموصولة منكم

اهم منها اي من مطلوبتنا

- ① شيخ زاده الجزء الثالث =
- ② الصراط المستقيم =
- ③ تحفة اللائي =
- ④ مختصر تحفة اثنا عشرية
- ⑤ اعترافات الجاسوس
- ⑥ مسيل النجات

- ① الفقهاء على المذاهب الاربعة الجزء الاول والثاني والثالث
- ② الشيخ زاده الجزء الاول والثاني والرابع
- ③ حديقته الندي لشرح الطريقة الحمدية الجزء الاول
- ④ كيميائي سعادت (لادم عزالي)
- ⑤ القول الفصل شرح الفقه الكبير للامام الاعظم =
- ⑥ مکتوبات امام رباني

في الختام ارجو من الله المولى الكريم ان يزيدهم بنعمه لا تحصى وان ينفذ اجوركم الى يوم لا ينسى وان يزيدهم حق الجزاء فقط والسلام = احد من احبابكم =

MD. OMAR FARUQUE
C/O HAFAZAR RAHAMAN HOUSE
P.O. + VILL. KHIRAM .
P.S. FATICKCHARI .
DIST. CHITTAGONG BANGLADESH.